

ISSN 1563-0285
Индекс 75873; 25873

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия международные отношения и международное право

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

INTERNATIONAL RELATIONS AND INTERNATIONAL LAW JOURNAL

№4 (80)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ХАБАРШЫ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СЕРИЯСЫ №4 (80)

ISSN 1563-0285
Индекс 75873; 25873

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Журнал саяси, философиялық ғылымдар және мәдениеттану бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізімі кіреді // ЖАК бюллетені, №3 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК төрағасының бұйрығы 26. 06. 2003, №433-3 // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК

ЖАУАПТЫ ХАТШЫЛАР:

Балаубаева Б.М., т.ғ.к., доцент
(Қазақстан)
Телефон: +7 701 183 9459
E-mail: binur77@mail.ru

Татаринов Д.В., з.ғ.к.
(Қазақстан)
Телефон: +7 701 417 7761
E-mail: danila_tatarinov@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Шакиров К.Н., з.ғ.д., профессор – ғылыми редактор
(Қазақстан)
Губайдуллина М.Ш., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Айдарбаев С.Ж., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Алессандро Грасси Буцци, профессор Ла Сапиенза университеті (Италия)
Ауған М.Ә., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Байзақова Қ.Е., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Барбара Януш-Павлетта, т.ғ.д., PhD, ассистент-профессор (Германия)
Беата Эшмент, саяс.ғ.д., ассистент-профессор, Бремен университеті, Берлиндегі «Орталық Азиялық зерттеулер» атты неміс журналының бас редакторы (Германия)

Варико К., профессор, Дж.Неру университеті (Үндістан)
Грегори Глиссен, саяс.ғ.д., профессор Нью-Мехико университеті (АҚШ)
Елемесов Р.Е., э.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қукеева Ф.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Макашева К.Н., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сайрамбаева Ж.Т., з.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Мусабекова У.Е., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Николас де Педро Домингуэз, профессор ассистенті Барселона институты (Испания)
Бекмухамбетова А.Б., э.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Сәлімгерей А.А., з.ғ.к., доцент, Мемлекет және құқық институты (Қазақстан)
Шабаль П. PhD, профессор (Франция)

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шахкозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 11640

Басуға 20.12.2017 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 13.1 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №105. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім
**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Раздел 1
**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ**

Section 1
**CONTEMPORARY PROBLEMS
OF INTERNATIONAL RELATIONS**

Gubaidullina M.¹, Balaubaeva B.², Karimova Sh.³

¹Doctor of History, Professor of Department of International Relations,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gubaidullinamara1@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of International Relations,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: binurbalaubayeva@gmail.com

³MA student of Department of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: shiringul95@gmail.com

**RENEWABLE ENERGY AND THE REGIONAL PROSPECT
ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA**

In the conditions of increasing consumption of energy-related natural resources, the role of developing alternative energy sources rises as a factor in ensuring energy security is growing. Reducing the environmental burden on the environment is a contribution to the establishment of sustainable development. The energy resources that are traditionally used on a large scale by mankind – oil, natural gas, coal, are limited, can be exhausted before the year 2100. Lack of resources and uneven distribution among countries raises concerns about the future rational consumption and ways to replace energy dependence on fossil fuels. In this regard, much attention is paid to renewable energy sources, such as sun, wind, water, subsoil heat, biomass, etc. The use of renewable energy sources will help in solving the accumulated environmental problems, and along with them solve economic, social, political issues. The Central Asian region has a significant amount of natural resources, including oil and gas as the main sources of energy, which are the main export items of Kazakhstan and Turkmenistan, and water energy belongs to the subjects of the export dispute of Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan. To maintain the stability and development of Central Asia, alternative ways of energy supply must be developed. In the region, the issue of the potential and conditions for the development of RES in the countries of Central Asia, the impact of the development of renewable energy sources on the future of the development of the region is relevant. The aim of this article is to determine the contribution of the renewable energy sources in the maintenance of sustainable regional development of the Central Asia with main stress on the UN Goal-7.

Key words: renewable energy sources, sustainable development (SD), hydro energy, wind energy, solar energy, biomass energy.

Губайдуллина М.¹, Балаубаева Б.², Каримова Ш.³

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: gubaidullinamara1@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: binurbalaubayeva@gmail.com

³магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: shiringul95@gmail.com

**Жаңартылатын энергия көздері және
Орталық Азия тұрақты дамуының аймақтық перспективасы**

Энергетикалық, табиғи ресурстардың барлық түрін тұтынуға байланысты баламалы энергия көздерін дамыту факторы ретінде энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экологиялық жүктемелі төмендету, қоршаған ортаға және салым белгілеудің тұрақты даму рөлі артады. Энергетикалық ресурстар әдетте, мысалы, мұнай, табиғи газ және көмір шектелген және тағы 2100 жылға дейін таусылуы мүмкін. Ресурстардың жетіспеушілігі елдер арасында әрқелкі алаңдаушылық туғызып отыр, оған қатысты болашақ ұтымды тұтыну және құру тәсілдеріне деген энергетикалық тәуелділігін табиғи отынның қазбалы түрлерін көрсетеді. Осыған байланысты жаңартылатын энергия көздері, күн, жел, су, жылулық, жер қойнауын және биомассасына

айтарлықтай көңіл бөлінеді. Жаңартылатын энергия көздері тек экологиялық мәселелерді ғана емес, әлеуметтік, саяси және экономикалық мәселелерді шешуі мүмкін. Орталық Азия бұл табиғи ресурстардың энергияның негізгі көздерін реттеу, мұнай және газ қоса алғанда маңызды мөлшерге ие болады, оларды экспортқа шығарады. Орталық Азия тұрақтылығын және дамуын ұстап тұру үшін энергия үнемдеудің балама жолдарын әзірлеу керек. Орта Азия елдерінде ВИЭ әлеуеті және даму шарттары туралы, сондай-ақ энергияның осындай жаңартылатын көздері аймақты дамытудағы әсері туралы сұрақ туады.

Түйін сөздер: энергияның жаңартылған көздері, тұрақты даму (SD), гидроэнергетика, жел энергиясы, күн энергиясы, биомасса энергиясы.

Губайдуллина М.¹, Балаубаева Б.², Каримова Ш.³

¹доктор исторических наук, профессор, факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: gubaidullinamara1@gmail.com

²кандидат исторических наук, и.о. доцента факультета международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: binurbalabayeva@gmail.com

³магистрант, факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: shiringul95@gmail.com

Возобновляемые источники энергии и региональная перспектива устойчивого развития Центральной Азии

В условиях увеличивающегося потребления энергетических природных ресурсов возрастает роль развития альтернативных источников энергии как фактора обеспечения энергетической безопасности. Снижение экологической нагрузки на окружающую среду и является вкладом в установление устойчивого развития. Энергетические ресурсы, которые в большом масштабе традиционно использует человечество, – нефть, природный газ, уголь, ограничены, могут быть исчерпаны еще до 2100 года. Недостаток ресурсов и неравномерное распределение между странами вызывают беспокойство в отношении будущего рационального их потребления и создания способов заменить энергетическую зависимость от природных ископаемых видов топлива. В этой связи значительное внимание уделяется возобновляемым источникам энергии, таким как солнце, ветер, вода, теплота недр, биомасса и др. Использование возобновляемых источников энергии поможет в решении накопившихся экологических проблем и, наряду с ними, решать экономические, социальные, политические вопросы. Регион Центральной Азии обладает значительным количеством природных ресурсов, включая нефть и газ в качестве основных источников энергии, которые являются главными статьями экспорта Казахстана и Туркменистана, а водная энергетика относится к предметам экспортного спора Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана. Для поддержания стабильности и развития Центральной Азии необходимо разработать альтернативные пути энергоснабжения. В регионе актуален вопрос о потенциале и условиях развития ВИЭ в странах Центральной Азии, о влиянии развития сферы возобновляемых источников энергии на будущее региона. Целью данной статьи является изучение необходимости перехода к возобновляемым источникам энергии для поддержания устойчивого регионального развития Центральной Азии, уделяя основное внимание реализации седьмой цели ООН.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, устойчивое развитие (SD), гидроэнергетика, энергия ветра, солнечная энергия, энергия биомассы.

Introduction: the issue of renewable energy sources

Sustainable development (SD) concept takes its early roots from the second half of the XX century when more and more scientists started to notice close relation between environment and social and economic development. The problems that resulted from the negative consequences of rapid human development, the psychology of mass consumption, population growth, economic industrialization, etc. were analyzed in the scientific research of the Club

of Rome with his ideological and scientific leader – the Italian economist Aurelio Peccei and members of the Club. They tried to draw the attention of the world community to the real and further evil threatening global future existence and development. Further promotion of the sustainable development concept was marked by publishing a scientific report “The Limits to Growth” where creation of the model of the world development from 1970 until 2100 year on the base of computer modeling was presented (Meadows and others, 1974). The authors of these models were American professor of Massachusetts

Institute of Technology J. Forrester with further improvement of the models by the working groups of Dennis Meadows.

The modeling of global development trends included those components that have lied in the base of contemporary sustainable development concept. Their theory proclaimed that with the current tendencies of population growth, rise of post-war industrial production and, as a result, exponential increase of environmental pollution, land erosion, and decrease of amount of natural resources would lead to the global catastrophe. While working on concept of SD, they took into account the economy-political, social and environmental constitutes that were indivisible from each other and considered as one system where a human acted. While making the analysis components like population growth, industrialization, agriculture, and use of natural resources were taken into consideration (Медоуз, 2007: 342].

Contribution to the development of the concept was the next step – these decisions of the United Nations Conference in Stockholm. From conference 1972 was followed by Declaration on the Human Environment as one of the beginning parts of sustainable development policies (Report of the United Nations Conference on the Human Environment, 1972).

Though the conference was devoted to the mostly environmental problems, it was defined that surrounding environment was a result of human activity. And those environmental and ecological problems had to be solved by solving simultaneously the problems caused by people. The president of this conference *Maurice Strong* defined the term ecological development (*ecodevelopment*) as such socio-economic development that would take into account environmental constitutes. With this end, the Declaration promoted 26 principles according to which people should treat the environment in such way that in future to enjoy the same possibilities. As a main result of the Conference the new specialized agency of the United Nations occurred that was called UN Environmental Program. The Program was created with the aim for protection and improvement of environment for present and future generations. In 1980, the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (which was established in 1948 with aim to inform global community about biodiversity conservation problems) published a World Conservation Strategy that was fundamental in introduction to the phrase of sustainable development (World Conservation Strategy, 1980: 14-15).

The strategy is proclaimed as the system of methods to rationally manage biosphere's available natural resources in such way that the nature could reproduce its capacities to supply future generations as well. Finally, the general concept and definition of sustainable development that the global community has accepted and uses nowadays was, firstly announced in 1987 in a report of the World Commission on Environment and Development in the General Assembly 42nd session. The head of this Commission Mrs. Brundtland argued that environment and development are the definitions that cannot be considered separately. Many natural resources can be destroyed by those forms of development that need exactly these resources. The contradiction of the concept was that development, economical in particular, was mainly possible by consuming a large amount of natural resources. This fact was in large extent controversial because of undefined development-consumption correlation. It was concluded in the definition of sustainable development on Brundtland Commission that characterizes the concept: *development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs* (Report of the World Commission on Environment and Development, 1987:41).

The new step of the systematization and structuring sustainable development concept, and the formulation of sustainable development principles, was the Conference in Rio-de-Janeiro on Environment and Development on June 3-14, 1992. Important, the principle 25 of the Declaration of the Rio Conference it is officially underlined that “world, development and environment protection are interdependent and indivisible” (Rio Declaration on Environment and Development, 1992). The Conference was based on the fact that industrial development has been the main ground of economic development and rise of socio-economic life of society. However, it doesn't properly take into account resource scarcity and natural capacity. In this regard, questions in focus were production and consumption systems in industrial world, demographic booms, population growth, increasing gap between rich and poor, ecological catastrophes and climate change. Nevertheless, the sustainable development concept Rio was widely approved by global community underlying importance of its implementation. For the first time there was adopted an action plan for the upcoming century called Agenda 21 (Agenda 21, 1992).

Also, the Agenda 21 and the Rio-de-Janeiro Declaration on Environment and Development the formulation of 3 core elements as a base of sustain-

able development: economic growth, social development and environmental protection. However, despite its immense contribution in world's consciousness about further development, the Rio Conference was mostly declarative.

The United Nations summit in a new millennium which took place on September 8, 2000 set a concrete range of goals until 2015. The Millennium Declaration was important in sustainable development maintenance because of the fact that for the first time all the member-states accepted the concrete goals for struggle against poorness, starvation, illiteracy, diseases, environmental degradation, and women discrimination.

The rational consumption is related to energy on which this work is mostly accented. Development is impossible without energy. People are now too dependent on the electricity; almost every machine needs fuel to work, and mostly energy is taken from natural resources. In this regard a goal-7 is devoted to affordable and clean energy. Energy is a core power in development of all countries, and in this regard the 2014-2024 are proclaimed by the UN as years of sustainable energy for all in order to provide common access to energy. Since conventional energy resources are limited, plus they make more hazardous effect on environment, the alternative energy resources are needed which ought to be renewable and clean.

The wide-spread development and transition to renewable energy sources in many developed countries represent a good example for the Central Asian countries. From the end of 2015 year, majority of countries in all regions around the globe have formed their politics toward support and development of renewable energy. According to the IRENA Renewable Capacity Statistics 2017, among top countries with highest RE total capacity are China, the United States, Brazil, Germany, Canada, Japan, and some others (IRENA, 2017). The implementation of RES in the region is especially relevant since the energy security constitutes one of the crucial aspects in international relations of Central Asian states. In a whole the region has significant reserves of natural fossil fuel resources, however their unequal distribution among the countries and inefficient energy management create threats to development of the whole Central Asia.

The slogan of exhibition Astana EXPO – 2017 was the Future Energy. This theme highlights the importance of global tendency on transition to more ecological clean, safe and sustainable energy with realization of world targets of sustainable development goals.

Some theoretical approaches in substantiating the concept and goals of sustainable development

There are different explanations and descriptions of sustainable development and it is because this concept refers to many fields of research, that is, it is matching to any scientific discipline, be it economics or ecology. Thus, every scholar tries to define the term from the prospect of his/her own interests. However, combining different theories and approaches from specialists of different fields of studies, it is possible to view the concept in a coherent and comprehensive sight.

The German scientist and one of the leading specialists of systems theories *Hartmut Bossel* explores systems of SD showing for local levels. In the book "Indicators for Sustainable Development: Theory, Methods, Applications" he says that there can't be a universal approach to every region because the concept of SD includes all the spheres of human beings and problems are not equally distributed in all regions. For example, in one country there can be a harsh problem with hunger, in another – pollution. Therefore, for every separate region (it can be as among as well as within countries) there should be a group of independent representatives of different social groups, professions and scientific schools to define a set of showing for concrete region. Bossel marks out that to evaluate sustainability of development is possible with such indicators that include all aspects of system's living capacity; however it has to be compact at the same time. He underlines that a society that is just and fairly ruled is much more "securely sustainable than a materially sustainable brutal dictatorship" (Bossel:3). Bossel combines SD indicators in several subsystems:

- Subsystem of individual development to where he includes civil rights and freedoms, prosperity level, health, education, recreation and art, gender roles and others;

- Social subsystem which consists of population dynamics, its socio-demographic and social classes structures, ethnic components, social security and others;

- Political governance subsystem includes political structure, policy in spheres of taxes, laws, human rights, demography, international and others;

- Subsystem of infrastructure to which relate cities and other settlements, transport, food and other provisions, goods and services, information, science and others;

- Economic subsystem includes production, finances, market, entrepreneurship and labor and others;

– Subsystem of environmental resources that consists of ecosystem, biodiversity, level of pollution, natural resources and their limitation and regeneration (Bossel:17).

Also these subsystems compose three major systems which lie in contemporary SD concept. They are social system (including subsystems of individual development, social and political governance); system of provision (subsystems of infrastructure and economy), and ecological system (environmental subsystem).

American ecology economist *Herman Daly* presented the concept of steady-state economy (Daly, 1973). He notes that to develop steady-state society is necessary and it's defined not by limits of natural resources but by limits of allowed amount of environmental pollution.

A American scientific research *Worldwatch Institute*, that was founded in 1974 by *Lester Brown*, was aimed to solving similar problems as the Club of Rome. In the book "Building a sustainable society" (1981) *Lester Brown* considers all the problems that humanity is facing today. *Brown* predicts the same destiny for modern civilizations that happened to the Mayas many centuries ago if people don't stop their "business as usual". The Mayan civilization disappeared by assumed reasons of deforestation, land erosion that led to famine because nature capacities were not enough for growing population (Brown 1981:4). He stresses that people need to take actions to prevent consequences rather than cure them afterwards. *Lester Brown* says that renewable energy will help to develop economic activities in much broader requested in wide extent. He was quite optimistic that time supposing that these changes and transition towards economically and environmentally profitable renewable energy would happen within few decades.

The famous Columbia University's professor of economics and sustainable development *Jeffrey Sachs* defines two aspects of sustainable development. The first lies in understanding of how economic, social, political, environmental, and cultural factors interact together in the world dynamic. The second aspect of the issue is practical: setting, implementing and achieving goals towards prosperous, clean, environmentally sustainable, fair world with developed economies that don't overrun physical capacities of the planet. *Sachs* marks out four dimensions of SD, adding also political dimension to social, economic and natural-environmental ones. He underlines that good governance that is fair, just, and careful of citizens, with established normative base can contribute to happy and satisfied society.

Jeffrey Sachs is expresses his concerns more and more about hazardous impacts of industrial productions on environment and human health. In his article named "Sustainable Development Economics", he suggests that governments have to review their policies towards investments by establishing a long-term strategy. Governments must know how to strengthen sustainability of environment by using less or zero CO₂-energy. Thus, investments are to be flown towards smart infrastructure, towards railways, ports and energy sector (Sachs 2014:15).

A Russian scientist in social ecology, security and sustainable development, globalization, and other natural sciences *A.D. Ursul* notes that sustainability of biosphere and its ecosystems it is an ability to keep up its functionality and capacity to realize further evolutionary processes and restore after any breaches and negative influences (Урсул 2013:23). It is provided due to vast biodiversity, to which a separate goal in SDGs is devoted. Consumption decrease to a normal level of physiological needs will shorten usage of natural and mineral resources, decrease developed countries dependence on raw materials import and thus global tension on resources possession will be diminished. This is how one of the ways of one of the problems solution is seen.

Kazakhstani scientist *Bela Syrlybayeva* in her article "Sustainable Development: the Problems of Definition and Realization" notes that problems of humanity appear because of overconsumption (Сырлыбаева 2014: 6). For the Central Asian countries to develop science intensive spheres is especially crucial moment. The region economy is mostly based on natural fossil resources which is unstable in the prospective of SD. In this regard, to promote SD in the region it is reasonable to invest in scientific base, in modern information and technological space creation.

The case of international legal regulation of environmental protection and global cooperation towards sustainable development was considered by *M. Gubaidullina* and *A.Kargina*. She also highlights global initiatives of the Republic of Kazakhstan as contributive measures for sustainable development achievement, and considers the fundamental principles of sustainable development from the view of triune concept: energy-economy-ecology, and suggests the ways for realization of its balance (Gubaidullina, 2015: 47-80).

For the Central Asian countries to develop science intensive spheres is especially crucial moment. The region economy is mostly based on natural fossil resources which is unstable in the prospective of

SD. In this regard, to promote SD in the region it is reasonable to invest in scientific base, in modern information and technological space creation. Thus, reviewing works of different scholars from different specialized spheres of research a next conclusion can be made. Sustainable development by all of them is still considered through the prism of triple dimension and despite various prognosis and forecasts they underline that with smart coordination of all three constituencies (social, economic and ecological), the sustainable development concept might have its future. In this regard, the concept of sustainable development is being one of the prior concerns of global community.

Task Force for promoting renewable energy

In 2000, there was organized a Summit of the G8 group in Okinawa, Japan, where it was decided to form a Task Force for promoting renewable energy and helping developing countries in usage of this kind of energy. In the first report of the G8 Task Force about renewable energy it was noted that more developed countries are recommended to promote RE with intensive efforts first of all in their own territories. So doing would lessen the costs in RES use and as a consequence make it easier for less developed countries to afford enjoying renewable on their selves. Two years after the millennium summit, in 2002, the high-level meeting took place in Johannesburg, South Africa. The summit didn't contribute significant changes in the concept of SD, but it was important from the perspective of actions.

Another initiative that contributed globally to promotion of RE was the decision of the German government to create an international agency that was to overview tendencies in developing sustainable, clean and affordable energy through using renewable sources. This initiative was widely supported by other countries thus making it the inter-governmental organization comprising nowadays 150 countries (including Kazakhstan and Tajikistan from Central Asia) and 28 more to become members (among them are also Uzbekistan and Kyrgyzstan).

At the Johannesburg conference the social and economic questions were considered at the same level as environmental problems. It was announced that the environmental degradation had become even sharper because of uneven development and poorness. The executive director of the UNEP Klaus Topfer put forward the task to make environment for development.

In the Declaration on sustainable development and action plan adopted at the Johannesburg conference a human was put in central position and such questions as poverty reduction, health and sanitation

improvement, clean water provision were considered widely to maintain prosperous and sustainable life (Johannesburg Declaration on Sustainable Development 2002). We should mention some progress in the development of the concept of SD at the conference Rio+20, which took place ten years after Rio in June 2012. First of all, the decision to start planning sustainable development goals after 2015 was adopted.

Another progress was that the document contains the chapter devoted to "green economy". The conference participants agreed that such economy in the context of sustainable development and poverty eradication was one of the most important instruments of SD maintenance. As is known, the New Agenda, adopted on the anniversary 70th session of the United Nations 2015, was proclaimed with the name of Sustainable Development Goals (SDG). They are the vision of the United Nations until 2030 when the 17 goals are to be achieved (2015:3-4, 21-23).

The SDG concept is based on the five "P" orientations. They include *people* as the main target-group the development is devoted to; our *planet* as the main habitat of all living things; development is obviously aimed for *prosperity* that will lead to *peace* which can be gained through *partnership*. The UN Ex-Secretary General Ban Ki-moon adopted a global initiative Sustainable Energy for all and declared a ten years until 2024 as Decade of Sustainable Energy.

Having explored the evolution and main idea of sustainable development concept, the conclusion can be made that SD strategy is aimed to harmonize human relations between each other and what is more important – between humans and nature. However, the world is too complicated and it would be so naïve to think that we can create a one formula following which we will achieve all the goals we have set. No, the sustainable development is exactly that science that has to create immense amount of ways towards global problem solutions and to be resilient and flexible to any changes in the system and to invent new ways if others are not effective.

In the beginning of the XXI century the world leaders agreed to set comprehensive goals named Millennium Development Goals that were consequently transformed into Sustainable Development Goals. So, consider the following global goals and objectives, which have become a guide to the action of many countries. The strategy of sustainable development goals is directed on the achievement of a welfare world through poverty, hunger and gender inequality eradication, rational consumption of

existing natural resources, biosphere systems preservation, and national legal base transformation for the common contribution into effective implementation of the goals. Despite the amount of the goals are 17, they are interconnected within the three core elements: economy, ecology, and society.

The second target is achieved through thorough examination of strategic energy resources distribution among the countries in the world. For example, Central Asia is considered to be one of the richest regions in the view of resource sufficiency. At the same time, the problem is hidden in the uneven provision of strategic energy sources between the nations. Thus Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan have abundant fossil fuels, whereas Kyrgyzstan and Tajikistan are rich in water resources that constitute main source of energy.

According to the research, attention is directed to the following benefits of using renewable energy sources. This kind of energy sources has crucial importance for climate change mitigation. The next problem the renewable energy sources solve is electricity access provision. Exploiting RES, such remote regions that are not connected to the central grid system can be provided with electricity. It is especially relevant in the conditions of Central Asian countries suffer from electricity deficit.

The advantage of renewable is creation working places, the 8.1 million people in wider or lesser extent have been employed so far in the sector of renewable energy. The RES implementation will decrease consumption of finite organic fuels and soften the man-caused pressures of human activity to environment. In this regard, renewable are of important contributors to clean “green” and sustainable development. In the regional policy of Central Asia, it is important for states to take into account and adopt the best world practices. The core element in this case is the smart regulatory policy with accurate legal base. It includes affordable tariffs, tax releases, and privileges in the consumption of renewable energy sources. The foreign experience is determined by progresses in technical, technological, informational, and scientific spheres that promote better utilization of the RES.

Potential of renewable energy development in the Central Asian region

The region has very favorable conditions to develop of energetic sphere in Central Asia, has the potential for renewable energy sources utilization. The following non-conventional energy sources have been defined as the most favorable for CA:

- Solar energy, essential feature of which is sufficient availability in all five countries, first of all, the most favorable conditions in Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan;

- Wind energy which is more profitable to develop in Kazakhstan, good wind potential have Turkmenistan and Kyrgyzstan as well;

- Water energy is used in Tajikistan and Kyrgyzstan; however they use conventional hydro plants. For utilization small hydro plants Kazakhstan has necessary resources;

- Biomass energy is least developed energy source in the region, though it has its good place for implementation in Kyrgyz energy sphere.

Potential of the RES has the region, but from the regulatory point of view, all countries lack efficient legal base for comprehensive promotion of RES utilization. Nevertheless, a significant progress has been noticed in Kazakhstan, Uzbekistan and Tajikistan by improving national laws and strategies.

As the every other phenomenon, the renewable energy sources have own disadvantages. For the widespread use of RES, there are a number of the following obstacles: dependence on weather and climatic conditions, that for solar and wind power plants is the main obstacle. The construction of installations for renewable energy production cause initial hazard to environment. In order to increase power generation capacity, the technologies power plants working from renewable energy sources demand higher costs thus making this kind of sources less affordable, especially for lower income countries. Despite that renewable energy sources utilization is viewed in long-term prospects, they are becoming of crucial importance in regional development today, because the they will contribute to sustainable development in the region.

Central Asian has a big potential to develop renewable energy as there are all necessary conditions for its implementation. Natural renewable resources throughout the whole region are diverse and a separate country has its own peculiarities in the direction of RE development. Thus some countries can rely on solar, others on wind and another on hydro powers.

Central Asian countries: the path to renewable energy

1. Kazakhstan: EXPO-2017 “Energy of Future”.

Kazakhstan plays a big role in promotion of the development of ecological clean, safe and sustainable energy sphere making accent on the renewables. However, RE in the country hadn’t been so well developed, since there was no necessity because of the

abundant reserves of mineral resources. The biggest part of energy production came from fossil fuels and economic development was in priority, i.e. it was above ecological and social factors. Nevertheless, recent global trends and promotion of RE effectiveness and transition towards its wide implementation coincided with Kazakhstan's devotions for sustainable development.

According to the law of the Republic of Kazakhstan "On support for using renewable energy sources" from July 4, 2009, the definition for RES is following: "it is the energy sources that are constantly renewed due to natural processes and they include next types: solar radiation energy, wind power, hydrodynamic water energy, geothermal energy: ground warmth, ground waters, rivers, reservoirs, as well as anthropogenic sources of primary energy resources: biomass, biogas and other fuel from organic wastes used for electric and/or thermal energy" (Закон Республики Казахстан, 2009: статья 1:1).

Energy potential from the RES is very high in Kazakhstan; however, the share in total energy consumption is miserably small. According to the BP Statistical Review of World Energy from June 2016, renewable energy sources in Kazakhstan shared less than 0.05% from world's total in 2015 (BP Statistical Review of World Energy 2016). The western region of Kazakhstan doesn't have connection to the common energy system of the republic and is supplied by the electric energy from the common energy system of Russia. In energy economy of Kazakhstan there is a high level of deterioration of equipment that reaches 70% (Nadirov, 2014:80-85). With the utilization of renewable energy sources it will be possible to provide with power remote and hard-achieving regions thus reducing energy deficit.

Kazakhstan has favorable climate conditions for developing and consumption solar energy on the two thirds of the whole territory. In the southern parts of the country solar radiation reaches 2-3 thousand hours per year and its power on the horizontal surface is equivalent 1280-1870 KWh on a square meter per year. This makes the introduction of new technologies possible in all regions. Developing such energy is not just ecological important, but also it contains economic benefits.

On the territory of Kazakhstan there are huge resources of wind power and it is considered to be the most favorable and energy effective sources of RES. The most important wind resources are located in the region of the Jungar Gates the power of which can reach 17000 kWh on a square meter. Other prospective regions are Akmola region, the Caspian Sea coast, Zhambyl region, and others. Shelek corridor

located between mountain Zaili Alatau and Zhetysu ranges also has a good wind potential with the average annual speed of 7.8 m/s on the 50 m height. The wind power density is about 510 W per each square meter that makes possible to generate approximately 3200 kWh of electricity (Дорошин, 2006:8).

The country has big reserves of small rivers energy sources that content 2 billion kWh. The total potential of hydro resources can be 170 billion kWh, of which 23.5 billion kWh might be effectively used in economy. Main water resources are located in Eastern and South-Eastern Kazakhstan. The Southern region the total potential of this kind of energy sources is equaled 10 billion kWh. In the northern and central parts of the republic there are not so many hydro resources.

The production of electric energy from the RES in Kazakhstan increased on 22% in 2015 in comparison with the year before, and in 2016 the share of renewable energy resources approached 1% in total volume of electric generation. In the beginning of 2016 year there were 48 enterprises of the RES with sum capacity 251.55 MW. Along this, there were completed 14 projects on renewable energy implementation with total capacity of 119,9 MW and by 2015 there were 26 realized projects. Among them are solar power plant Burnoye which is set up in the Zhambyl region and its capacity reached 50 MW, Yereimentau wind power plant (45MW) in the Akmola region, Upper Baskan hydropower plant in the Almaty region with a capacity of 4.2 MW, Ryszhan hydropower plant in the South Kazakhstan region with a capacity of 2 MW, as well as expansion of wind power station Vista International in Zhambyl region until 21 MW (increase on 12 MW) (Information-Analytical Magazine Kazenergy 2016:49).

The geothermal resources also have their place in RE development on the territory of Kazakhstan, in the Almaty, Jarkent, and Arys artesian basins. As Kazakhstan is a big producer of cereal crops, it is also possible to get energy for electricity and heating from burning stems biomass of which reaches more than 3 million tons annually (Обзор ЮНЕЦКО – 2010: 65).

Kazakhstan tries making alternative energy sources more widely used in the country that is determined by green development and international experience. According to President Nazarbayev's ambitious 2050 Strategy, Kazakhstan will use renewable and alternative energy sources to create 50% of the electric capacity generated in Kazakhstan.

The country plays an important role in promoting sustainable development ideas. There are worked out the National Conception on transition to Green

economy and correlated initiative of “green bridge” which is aimed unite countries in this direction; “Global energy-ecological strategy of sustainable development in XXI”, national programs directed on ensuring sustainable development in key sectors, such as: energy, water, municipal and agriculture, industry, and biodiversity. These initiatives were proposed on the summit “Rio +20” in 2012. A chosen theme on EXPO-2017 – Energy of Future – has a global significance. By the Kazakhstan’s Strategic Development Plan until 2020 year the country is to achieve the part of renewable energy sources up to 3% (Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2020 year, 2010). In 2015, at the UN General Assembly’s anniversary session, Kazakhstan declared an initiative to create an International centre to develop “green” technologies and investments.

In order to better develop the RES, some changes to the Law on renewable energy sources were made in 2013. The new legal act is directed for support of investors as well as consumers. In particular, introduction of fixed tariffs allows guaranteeing investors for the reimbursements; this makes investments attraction more favorable. By the law, the electric power from the RES is to be distributed among all consumers through specialized centre of renewable energy support.

From the February 24th, 2017 there was admitted a Plan for placing facilities for the use of renewable energy resources throughout the territory of Kazakhstan with the southern part leading in amount of RES installations. According to this plan, there are 69 installations of solar, wind and hydro electric plants. The majority of the plants are hydro energy stations, but the summary installed power of established solar plants is the biggest equaling 814.9 MW, whereas this of hydroelectric power station equals 359.9 MW. The total installed capacity of all the RES using objects is about 1910 MW (Об утверждении Плана размещения объектов., 2017). According to the action plan on alternative and renewable energy development in Kazakhstan for 2013-2020 years, it is planned to exploit 106 objects of RES with total capacity of 3054.55 MW (Об утверждении Плана мероприятий., 2013).

Kazakhstan is a member of all UN conventions on environment. Thus, in the end of 2016 Kazakhstan ratified the international Agreement on Climate Change that was figured out during the Conference on Climate in Paris, 2015. According to the statements identified in the agreement, Kazakhstan is obliged to shorten on 15% greenhouse gas emissions until 2030 that will be possible with

smart and consecutive regulation measures. For the Republic of Kazakhstan the RE development is also necessary to solve the problem of electricity provision for regions where electric grids are hard achievable.

2. Development potential of RES in Kyrgyzstan.

Since the Kyrgyz Republic doesn’t possess fossil fuels for energy generation, the main sources for energy supply are waters. According to the Kyrgyz Ministry of Energy, annual energy production that flows from hydro powers is estimated at about 94%. Electric energy system of the republic is not able to provide sustainable energy supply throughout the year. Most of the energy consumption is during the winter periods. In the warm seasons the overall energy consumption is about 23 million KWh per day, whereas during the heating periods it reaches more than 70 million KWh. As a result, power generators and transmitters don’t work in full strength in summer times and are loaded only by two thirds of their capacities. The solution of many energy problems in the country can be found in renewable energy sector development. Nowadays, the total potential of RES in Kyrgyzstan is estimated at 840 million tones of conditional fuel. Notwithstanding, the real RES consumption is only 0.17% of this potential. Renewable energy sources can contribute into reliable and sustainable energy supply for remote rural areas and thus correct poverty problems (Kazakhstan and Kyrgyzstan., 1997).

The legal regulations lack methodology of tariffs calculation, of mechanisms for setting up and selling electricity. In this regard, in order to coincide with the models of sustainable development, there should be diversification of resources for energy production. With this end, the solar energy utilization is among the ways of this problem solution. There are 260 sunny days in Kyrgyz Republic, making it beneficial to develop solar energy sphere. Thus it is reasonable and favorable to set up local separate systems of the RES that don’t need to be connected to the existing electric nets.

3. Potential of RES in Uzbekistan.

Uzbekistan is a country with the highest population in Central Asia and relatively developed, has good possibilities to develop energy sector from RES. Taking into account the high advancing rates of development of the industrial sector, the country’s electricity needs in 2030 will increase by about 2 times against the 2013 year and will amount to over 105 billion kWh.

The gross potential of renewables in the country is estimated at 51 billion tons of fuel equivalent; even though the technical potential is many times

less than gross potential being around 182.3 million that exceeds annual volume of conventional energy resources in three times. The most profitable and reasonable spheres to develop in the RE sector are hydropower and solar energy. Uzbekistan takes efforts to solve electricity deficit problems by developing own hydro energy potential.

A field of utilization the water resources for energy in Uzbekistan has been explored quite well in comparison with the other sources. The gross potential of the big and small rivers is counted at 9.2 million tons of oil equivalent, with technical prospective of 2.32 million tons of oil equivalent. The government adopted a new program for hydro power sector development on the term of 2016-2020. In the frames of this program about 890 million USD dollars of state money and loans will be directed to modernization of hydro power stations to upgrade the power capacity until 1384.99 in total and for the construction of new plants in total capacity of 94.4 MW (О программе развития гидроэнергетики на 2016-2020, 2015: 77].

Sun potential in Uzbekistan has prior perspectives because the gross potential of solar power is approximately 50900 million tons of oil equivalent, which is 99.7% of all explored RES in the country. The sun period on the territory of Uzbekistan reaches 2000 hours in the north and about 3000 hours in the south, this is equal to solar radiation of 4800 mega joules per square meter and 6500 mega joules per square meter, respectively (О программе развития гидроэнергетики, 2015:77-81].

The most favorable regions are north-western part, in particular Usturt plateau, and Bukhara, Navoi, Kashkadarya and Tashkent regions. Improvement in knowledge basis and technological development allow making progress in the field of RES. Wind energy development is favorable for rural economy in some remote regions. Many farmers and inhabitants of such villages can benefit from the plants installations because additional possibilities for energy supply and therefore better irrigation positively influence on their prosperity.

4. Perspective energy source for Tajikistan.

In Tajikistan energy sector is also one of the main fields of economy, however the energy deficit concludes about 5 billion KWh per year. There is about 70% of population living in rural area with access only to 8.58% of electricity; in particular, there are a million of people who suffer from electric energy deficit. Main and perspective energy source for Tajikistan is hydro energy that is the cheapest in relation of production. However, other natural clean resources like sun, biomass, wind, and geothermal

energy can supply almost all energy needs of the country.

Evaluating the volume of hydro power resources Tajikistan is the leader among the Central Asian states. It is potentially possible to generate more than 527 billion KWh annually. However, consumption of the economic hydro energy potential is stated at less than 4 per cent. Especially favorable conditions exist in mountainous regions that occupy about 93% of the entire territory. To comprehensively develop small and mini HPPs the country needs modern proper technologies, improvement of industrial base, and increase the know-how of specialists.

A potential source of energy in Tajikistan may be agricultural waste – biogas from manure and bird droppings. At present, several experimental generators working on biogas are in operation. In addition, it is possible to generate energy from household waste.

The climate of Tajikistan is favorable for the use of solar energy. There are 280-330 sunny days per year in the country. During the year, the intensity of solar radiation varies from 280 to 925 MJ per square meter in the foothills and from 360 to 1.120 MJ per square meter in the highlands. Solar energy can potentially provide 10-20% of the energy demand (Обзор ЮНЕСКО – 2010: 62-64).

Wind energy potential in Tajikistan is low, but in a number of regions its use could become an additional source of energy (in addition to hydropower). The strongest winds are observed in the mountains (on Fedchenko Glacier and Anzob Pass), where the relief affects the convergence of air masses (for example, in Khujand and Faizabad). In agricultural regions it is possible to use biomass for thermal and electric power production. According to experts, biomass utilization has a practical meaning in households of 75% of the country's population. Big cattle farms and in agriculture it is profitable to use biogas installations. In the country there are some biogas generators that are used for local needs.

5. Potential of renewable sources of Turkmenistan

Turkmenistan is too dependent on its gas export that creates energy insecurity for the country. By now, when the country is confident in the mineral resources reserves, the development of alternative energy sources doesn't present serious concerns. However, Turkmenistan as a member of different international conventions on climate and environment issues, implements its obligations in the form of own laws and decrees. Though there are no separate laws about renewable energy sources, some provisions of RES utilization exist in the frames of

the Law of Turkmenistan on Electrical Energy from August 16, 2014 (**Закон Туркменистана об электроэнергетике**, 2014: article 10 (4).

The country stresses its accent more on environmental problems, climate change in particular. Thus, there is a National Strategy on Climate Change adopted in 2012; an initiative proclaimed by Turkmen delegation during the 66th GA session to create a Regional Centre on Climate Change problems solution. To develop renewable energy sector the country still lacks proper legal base, though Turkmenistan has favorable conditions to use RES in its energy sector. As the most favorable alternative energy resources in Turkmenistan are seen the energy of sun and wind. The wind power generation is potentially possible to develop in mainly western and north-western regions, whereas solar energy is accessible on the entire territory of the country. About 4/5 of the territory consists of deserts and mountains where live about 10% of population. For every small rural household it is unreasonable to provide them with separate gas pipelines or electricity grids. For this reason, the inhabitants of those regions transport fuels for the diesel generation installations that supply them with energy. However, this kind of energy provision is not sustainable since transportation depends on weather and terrain conditions.

The natural and climatic conditions of Turkmenistan are exceptionally favorable for the wide use of alternative energy sources, such as solar, wind, geothermal and biomass energy, in the production of electricity, biofuels, heat and cold. Turkmenistan has a lot of sun and wind resources, it is profitable to develop solar and wind energy generation. With the existing efficiency of solar photovoltaic cells and the average annual intensity of solar radiation, which is 600 watts per square meter, all the electricity produced by Turkmenistan's power plants during the year which is about 14 billion kWh can be obtained from one solar photovoltaic station with active area of several dozen square kilometers.

With effective use of this energy, it is possible to provide up to 25% of heat consumption in heating systems, up to 50% in hot water systems and up to 75% in air conditioning systems; it allows reducing consumption of organic fuel and save 2364 thousand tons of fuel and energy resources or 52.6% (Pendzhiev, 2015:14-24). The second most prospective RES in Turkmenistan is wind power. Favorable regions for wind energy generation are Balkan oblast near the Caspian Sea.

There is a state Concept on development of electric energy sphere of Turkmenistan on 2013-2020

years (Национальная стратегия Туркменистана, 2012). It includes following measures for produce energy on the base of renewable energy sources use: further support for research and development of renewable and alternative energy technologies, as well as their adaptation to the climatic conditions of Turkmenistan; the introduction of small and medium-sized installations of renewable and alternative energy in remote and sparsely populated areas; the introduction of own production capacities and the increase in the share of renewable energy in the country's energy balance; creation of economic incentives for the use of alternative energy sources.

Conclusion

The energy sector of the Central Asian countries is one of the important questions in the regional and international cooperation. Combining the separate analysis of the countries in Central Asia, the common picture is looked as following. Priority direction of RES in Kazakhstan relies on wind energy; small hydro power plants and biomass energy is favorable for Kyrgyzstan; for Turkmenistan the main accent is made for solar power plants; Uzbekistan's most beneficial field in RE as well as in Tajikistan are solar and small water power plants energy. From the economic point of view, if taking into account short-term prospective, the RE will not be as much favorable for countries whose economy is based on natural mineral resources. It is explained by lower prices for conventional energy production rather than development and exploitation of new technologies for RE.

Central Asia at a whole has immense potential to develop renewable energy sector thus providing diversification in energy sector and meet countries' needs in energy minimizing imports and increasing energy security in the region. The most rapid development in the field of renewable energy is noticed in Kazakhstan and the least developed sphere of RES is in Turkmenistan.

The wide-spread development and transition to renewable energy sources in many developed countries represent a good example for the Central Asian countries.

The implementation of RES in the region is especially relevant since the energy security constitutes one of the crucial aspects in international relations of Central Asian states. In a whole the region has significant reserves of natural fossil fuel resources, however their unequal distribution among the countries and inefficient energy management

create threats to development of the whole Central Asia. The UN Secretary-General Ban Ki Moon expressed a phrase during the march against climate change that became a crucial promotion for actions. It is said: “*There is no Plan B*” because we do not have a “*Planet B.*” (Ban Ki Moon 2014). Significant step 2015 was the UN General Assembly’s adoption

of a SDG where goal seven (7) is dedicated to the sustainable energy for all.

From the geopolitical, geo-economic and regional point of view, renewable energy can solve such problems as import dependence on natural fossil fuels (that are, nonetheless, limited resources) and threats to energy security.

References

- 1 Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens III W.W. The limits to growth: A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind Paperback, February 18, 1972. – Universe Books, New York, 1974. – 205 p. URL: <http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
- 2 Медоуз Д., Рандерс Й., Медоус Д. Пределы роста. 30 лет спустя. – М.: «Академкнига», 2007. – 342 с.
- 3 Report of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm, 5-16 June 1972. URL: <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>
- 4 World Conservation Strategy. Living Resource Conservation for Sustainable Development. IUCN-UNEP-WWF, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, Gland, Switzerland, 1980. – 77 p. URL: <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf>
- 5 Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987. Annex to document A/42/427 – Development and International Co-operation. – 300 p. URL: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>; URL: Environment <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
- 6 Rio Declaration on Environment and Development (Annex I). Report of the UN conference on environment and development (Rio de Janeiro, 3-14 June 1992). – United Nations A/CONF.151/26 (Vol. I), 12 August 1992. URL: <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>; URL: http://www.unesco.org/education/pdf/RIO_E.PDF.
- 7 Agenda 21. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992. – 351 p. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- 8 IRENA (2017), Renewable capacity statistics 2017, International Renewable Energy Agency (IRENA), Abu Dhabi.
- 9 Bossel H. Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Applications. A report to the Balaton Group. / International Institute for Sustainable Development. Canada, 1999. – 124 p.
- 10 Daly H.E. The Steady-State Economy: Toward a Political Economy of Biophysical Equilibrium and Moral Growth. Toward a steady-state economy. – San Francisco, Calif.: Freeman, 1973. – Pp. 149-174
- 11 Brown L. Building a Sustainable Society / Worldwatch Inst., Washington, D.C. – 1981. – P.440
- 12 Sachs J. Sustainable Development Economics //article available at URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/promote-sustainable-development-economics-by-jeffrey-d-sachs-2014-11>
- 13 Урсул А.Д., Урсул Т.А. Устойчивое развитие и безопасность. – М., 2013. – 515 p.
- 14 Сырлыбаева Б. Устойчивое развитие: проблемы определения и реализации // КИСИ при Президенте РК. URL: <http://kisi.kz/ru/categories/ekonomika-i-energetika/posts/ustoychivoe-razvitie-problemy-opredeleniya-i-realizacii> (дата обращения: 09.03.2010)
- 15 Gubaidullina M., Kargina A. Theoretical analysis of the energy efficiency policy concept: Germany and Japan’s experience to Kazakhstan // Вестник КазНУ. Серия МО и МИ. – 2015. № 4 (72). – С. 76-84
- 16 Johannesburg Declaration on Sustainable Development/A/CONF.199/20/World Summit on Sustainable Development, 4 September 2002. URL: <http://www.un-documents.net/jburgdec.htm>
17. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development 2015. UN/A/Res/70/1. – 41 p. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- 18 Закон Республики Казахстан от 4 июля 2009 года № 165 – IV “О поддержке использования возобновляемых источников энергии”. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30445263
- 19 BP Statistical Review of World Energy 2016. URL: bp.com/statisticalreview
- 20 Nadirov N.K., Nekrasov V.G., Kenzhebekova K.N. Возобновляемые источники энергии в решении продовольственной проблемы // International Scientific-technical journal. Herald to National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, – 2014. – pp. 80-85
- 21 Дорошин Г.А. Перспективы использования ветроэнергетики в Казахстане. Проект ПРООН и Правительства РК «Казахстан – инициатива развития рынка ветроэнергетики». Доклад. Алматы, 2006.–15 с.
- 22 Information-Analytical Magazine Kazenergy, 2016. – N3 (76). P. 19-28
- 23 Обзор ЮНЕСКО – 2010. Положение дел по использованию возобновляемых источников энергии в Центральной Азии. Алматы, 2010. – 140 с.
- 24 Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2020 year: Decree of the President of Republic of Kazakhstan #922 from February 1, 2010. URL: <http://ru.government.kz/docs>

- 25 «Об утверждении Плана размещения объектов по использованию возобновляемых источников энергии». Приказ Министерства Энергетики Республики Казахстан № 68 от 24 февраля 2017 г.
- 26 «Об утверждении Плана мероприятий по развитию альтернативной и возобновляемой энергетики в Казахстане на 2013-2020 годы». Постановление Правительства Республики Казахстан № 43 от 25 января 2013 г.
- 27 Kazakhstan and Kyrgyzstan: Opportunities for Renewable Energy Development/Joint UNDP/World Bank Energy System Management Assistance Programme, Washington, 1997. – 128 p.
- 28 О программе развития гидроэнергетики на 2016-2020 годы. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан, 16 ноября 2015 г., № 331. URL: <http://www.lex.uz>
- 29 Закон Туркменистана об электроэнергетике, 16 августа 2014 г. <http://www.turkmenistan.gov.tm>
- 30 Pendzhiev A.M. Prospects for Green Economy in Turkmenistan // Economic Analysis: Theory and Practice. – 2015. N 38. – S. 14-24. URL: <http://www.fin-izdat.ru/journal/analiz/>
- 31 Национальная стратегия Туркменистана по изменению климата, 17 июня 2012. URL: http://tm.one.un.org/content/dam/unct/turkmenistan/docs/Publications/NATIONAL%20CLIMATE%20CHANGE%20STRATEGY%20OF%20TURKMENISTAN_ru.pdf (дата обращения 2 мая 2016)
- 32 Ban Ki Moon No “Plan B” for climate action as no “Planet B”, UN Radio/Daniel Dickinson, 21.09.2014. URL: <http://www.unmultimedia.org/radio/english/2014/09/no-plan-b-for-climate-action-as-no-planet-b/#.Wmk3O7x196o>

References

- 1 Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens III W.W. The limits to growth: A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind Paperback, February 18, 1972. – Universe Books, New York, 1974. – 205 p. URL: <http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
- 2 Medouz D., Randers Y., Medouz D. Predely rosta. 30 let spustya. [Limits of growth. 30 years later] – М.: «Akademkniga», 2007. – 342 s.
- 3 Report of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm, 5-16 June 1972. URL: <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>
- 4 World Conservation Strategy. Living Resource Conservation for Sustainable Development. IUCN-UNEP-WWF, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, Gland, Switzerland, 1980. – 77 p. URL: <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf>
- 5 Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987. Annex to document A/42/427 – Development and International Co-operation. – 300 p. URL: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>; URL: Environment <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>
- 6 Rio Declaration on Environment and Development (Annex I). Report of the UN conference on environment and development (Rio de Janeiro, 3-14 June 1992). – United Nations A/CONF.151/26 (Vol. I), 12 August 1992. URL: <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>; URL: http://www.unesco.org/education/pdf/RIO_E.PDF
- 7 Agenda 21. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992. – 351 p. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- 8 IRENA (2017), Renewable capacity statistics 2017, International Renewable Energy Agency (IRENA), Abu Dhabi.
- 9 Bossel H. Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Applications. A report to the Balaton Group. / International Institute for Sustainable Development. Canada, 1999. – 124 p.
- 10 Daly H.E. The Steady-State Economy: Toward a Political Economy of Biophysical Equilibrium and Moral Growth. Toward a steady-state economy. – San Francisco, Calif.: Freeman, 1973. – Pp. 149-174
- 11 Brown L. Building a Sustainable Society / Worldwatch Inst., Washington, D.C. – 1981. – P.440
- 12 Sachs J. Sustainable Development Economics //article available at URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/promote-sustainable-development-economics-by-jeffrey-d-sachs-2014-11>
- 13 Ursul A.D., Ursul T.A. Ustoychivoye razvitiye i bezopasnost’. [Sustainable development and security]. – М., 2013. – 515 s.
- 14 Syrlybayeva B. Ustoychivoye razvitiye: problemy opredeleniya i realizatsii [Sustainable development: problems of identification and implementation] // KISI pri Prezidente RK. URL: <http://kisi.kz/ru/categories/ekonomika-i-energetika/posts/ustoychivoe-razvitiye-problemy-opredeleniya-i-realizatsii> (дата обращения: 09.03.2010)
- 15 Gubaidullina M., Kargina A. Theoretical analysis of the energy efficiency policy concept: Germany and Japan’s experience to Kazakhstan // Вестник КазНУ. Серия МО и МИ. – 2015. № 4 (72). – С. 76-84
- 16 Johannesburg Declaration on Sustainable Development/A/CONF.199/20/World Summit on Sustainable Development, 4 September 2002. URL: <http://www.un-documents.net/jburgdec.htm>
- 17 Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development 2015. UN/A/Res/70/1. – 41 p. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- 18 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 4 iyulya 2009 goda № 165 – IV “O podderzhke ispol’zovaniya vozobnovlyayemykh istochnikov energii”. [Law of the Republic of Kazakhstan No. 165 – IV of July 4, 2009 “On Support for the Use of Renewable Energy Sources”]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30445263
- 19 BP Statistical Review of World Energy 2016. URL: bp.com/statisticalreview
- 20 Nadirov N.K., Nekrasov V.G., Kenzhebekova K.N. Vozobnovlyayemye istochniki energii v reshenii prodovol’sstvennoy problemy [Renewable energy sources in solving the food problem], International Scientific-technical journal. Herald to National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, – 2014. – pp. 80-85

- 21 Doroshin G.A. Perspektivy ispol'zovaniya vetroenergetiki v Kazakhstane. [Prospects for using wind energy in Kazakhstan] Projekt PROON i Pravitel'stva RK «Kazakhstan – initsiativa razvitiya rynka vetroenergetiki». Doklad. Almaty, 2006.–15 s.
- 22 Information-Analytical Magazine Kazenergy, 2016. – N3 (76). P. 19-28
- 23 Obzor YUNESKO – 2010. [UNESCO Overview 2010] Polozheniye del po ispol'zovaniyu vozobnovlyayemykh istochnikov energii v Tsentral'noy Azii. Almaty, 2010. – 140 s.
- 24 Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2020 year: Decree of the President of Republic of Kazakhstan #922 from February 1, 2010. URL: <http://ru.government.kz/docs>
- 25 «Ob utverzhdenii Plana razmeshcheniya obyektov po ispol'zovaniyu vozobnovlyayemykh istochnikov energii». [“On Approval of the Plan for Placing Objects for the Use of Renewable Energy Sources”] Prikaz Ministerstva Energetiki Respubliki Kazakhstan № 68 ot 24 fevralya 2017 g.
- 26 «Ob utverzhdenii Plana meropriyatiy po razvitiyu alternativnoy i vozobnovlyayemoy energetiki v Kazakhstane na 2013-2020 gody». [“On approval of the Action Plan for the Development of Alternative and Renewable Energy in Kazakhstan for 2013-2020”] Postanovleniye Pravitelstva Respubliki Kazakhstan № 43 ot 25 yanvarya 2013 g.
- 27 Kazakhstan and Kyrgyzstan: Opportunities for Renewable Energy Development/Joint UNDP/World Bank Energy System Management Assistance Programe, Washington, 1997. – 128 p.
- 28 O programme razvitiya gidroenergetiki na 2016-2020 gody. [On the program of hydropower development for 2016-2020] Postanovleniye Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan, 16 noyabrya 2015 g., № 331. URL: <http://www.lex.uz>
- 29 Zakon Turkmenistana ob elektroenergetike, 16 avgusta 2014 g. [The Law of Turkmenistan on Electric Power Industry] <http://www.turkmenistan.gov.tm>
- 30 Pendzhiev A.M. Prospects for Green Economy in Turkmenistan // Economic Analysis: Theory and Practice. – 2015. N 38. – S. 14-24. URL: <HTTP://WWW.FIN-IZDAT.RU/JOURNAL/ANALIZ/>
- 31 Natsional'naya strategiya Turkmenistana po izmeneniyu klimata, 17 iyunya 2012. [National Strategy of Turkmenistan on Climate Change]. URL: http://tm.one.un.org/content/dam/unct/turkmenistan/docs/Publications/NATIONAL%20CLIMATE%20CHANGE%20STRATEGY%20OF%20TURKMENISTAN_ru.pdf (дата обращения 2 мая 2016)
- 32 Ban Ki Moon No “Plan B” for climate action as no “Planet B”, UN Radio/Daniel Dickinson, 21.09.2014. URL: <http://www.unmultimedia.org/radio/english/2014/09/no-plan-b-for-climate-action-as-no-planet-b/#.Wmk3O7x196o>

Baizakova K.¹, Kukeyeva F.², Malbakov D.³, Irensiz A.⁴

¹Doctor of History, Professor, e-mail: kbaizakova@mail.ru

²Doctor of History, Professor, e-mail: fturar@mail.ru

³PhD student, e-mail: malbakov.darkhan@gmail.com

⁴MA student, e-mail: pozdnyakova_eka@mail.ru

Department of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

**SUSTAINABLE INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT
PROBLEMS IN CENTRAL ASIA**

This article is devoted to the 9th goal of the POST 2015 Programme – creation of resilient infrastructure, facilitation of inclusive and sustainable industrialization and foster innovation. The condition and development level of transport infrastructure is an essential factor in formation and acceleration of sustainable development of regions and their effective cooperation. Issues of resilient infrastructure development bear peculiar traits in Central Asia region, because they are in need of overcoming geographic isolation, solving the problem of being inaccessible and dependent on countries, which provide them an avenues to world markets. Successful solution of infrastructure issues gives Central Asia states opportunities to diversify the resources of state revenues, create new sectors of economy and reduce dependence on raw materials export. As for the Kazakhstani government, it prioritizes promotion of competitiveness on the global market of services, and correspondingly, stimulation of trade flows growth through its territory. This paper also discusses the influence of the geopolitical situation in Central Asia on the «Silk Road Economic Belt» initiative realization.

Key words: Central Asia, sustainable development, transport corridors, program “Nurly Zhol», initiative «One Belt – one Road», TRACECA.

Байзақова К.¹, Кукеева Ф.², Малбаков Д.³, Иренсиз А.⁴

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kbaizakova@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: fturar@mail.ru

³PHD докторант, e-mail: malbakov.darkhan@gmail.com

⁴магистрант, e-mail: pozdnyakova_eka@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті,
Қазақстан, Алматы қ.

Орталық Азиядағы тұрақты инфрақұрылымды дамыту мәселелері

Осы мақала POST 2015 бағдарламасының 9 мақсаты – тұрақты инфрақұрылым құруға, бәрін қамтитын және тұрақты индустрияландыруға жәрдемдесуге, инновацияларды енгізуге арналады. Көлік инфрақұрылымының жағдайы мен даму деңгейі өңірлердің тұрақты дамуы және олардың өзара тиімді әрекеттесуін қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Орталық Азия аймағы үшін тұрақты инфрақұрылымның даму мәселелерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен, аймақ елдері географиялық оқшаулануды жеңу керек, аймақ жабықтығының және әлемдік нарықтарға кіруді қамтамасыз ететін елдерден тәуелділік мәселелерін шешу қажет. Инфрақұрылымдық мәселелерді табысты шешкен жағдайда, Орталық Азия мемлекеттері мемлекеттік кіріс көздерін диверсификациялау мүмкіндігіне ие болады, экономиканың жаңа салаларын құрып, шикізатты экспорттау тәуелділігін қысқарта алады. Әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың жаңа кезеңі аралығында ұлттық көлік-коммуникациялық кешенді дамыту саласында оның әлемдік қызмет ету нарығында бәсекелесуге қабілетін қамтамасыз ету және республика аумағы арқылы сауда легінің өсуін ынталандыру Қазақстан үшін басты мақсат болып табылады.

Бұл мақалада көлік дәліздерін дамыту жөніндегі сыртқы ойыншылардың түрлі жобалар аймақтағы геосаяси жағдай тұрғысынан қарастырылады. ЕАЭС шеңберіндегі бастамашылықтар, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы және «Жаңа Жібек жолы» жобасы талданады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, тұрақты дамуы, көлік дәліздері, «Нұрлы жол» бағдарламасы, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы, ТРАСЕКА.

Байзакова К.¹, Кукеева Ф.², Малбаков Д.³, Иренсиз А.⁴

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: kbaizakova@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор, e-mail: fturar@mail.ru

³докторант PHD, e-mail: malbakov.darkhan@gmail.com

⁴магистрант, e-mail: pozdnyakova_eka@mail.ru

факультет международных отношений Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

Проблемы устойчивого развития инфраструктуры в Центральной Азии

Эта статья посвящена 9-ой цели Программы POST 2015 – созданию устойчивой инфраструктуры, содействию всеохватной и устойчивой индустриализации и внедрению инноваций. Развитие транспортной инфраструктуры является важным фактором формирования устойчивого развития регионов и их эффективного взаимодействия. Для региона Центральной Азии вопросы развития устойчивой инфраструктуры имеют свои особенности. Прежде всего, странам региона необходимо преодолеть географическую изоляцию, решить проблему закрытости региона и зависимости от стран, обеспечивающих доступ к мировым рынкам. При успешном решении инфраструктурных вопросов государства Центральной Азии получают возможность диверсифицировать источники государственных доходов, создать новые отрасли экономики и снизить зависимость от экспорта сырья. На рубеже нового этапа социально-экономической модернизации приоритетной задачей для Казахстана в области развития национального транспортно-коммуникационного комплекса является обеспечение его конкурентоспособности на мировом рынке услуг и, соответственно, стимулирование роста торговых потоков через территорию республики. В данной статье рассматриваются различные проекты внешних игроков по развитию транспортных коридоров с точки зрения геополитической ситуации в регионе. Речь идет об инициативах в рамках ЕАЭС, инициативы «Один пояс – один путь» и проекта «Новый шелковый путь».

Ключевые слова: Центральная Азия, устойчивое развитие, транспортные коридоры, программа «Нұрлы жол», инициатива «Один пояс – один путь», ТРАСЕКА.

Introduction

It is known that sustainable development is a broad concept, and the concept of sustainable development is linked to the modern strategy of socio-economic development, sustainable economic growth and access to available resources.

This article will draw our attention to the 9th goal of POST Program 2015 – Building a solid infrastructure, the promotion of inclusive and sustainable industrialization and innovation (2015: 11). And it is not accidental. The state and the level of development of transport infrastructure is an important factor in shaping the sustainable development of the regions and their effective interaction. Development of transport infrastructure accelerates the development of the regions.

So, it is important for each region, but for the Central Asia issues of the solid infrastructure development have their own features. First of all, the countries of the region need to overcome geographic isolation solve the problem of region's closed nature

and dependence on the countries providing them access to world markets.

Methods and theoretical approaches to sustainable infrastructure development

To analyze sustainable infrastructure in Central Asia and the role of external actors on its development the authors used a multidisciplinary approach based on the use of elements of various theories and methods. The concept of sustainable development allows considering the creation of a modern infrastructure of the countries of the Central Asian region as a necessary element of the economic modernization of states and formation of steady-state economy.

In order to assist national strategies of the Central Asian countries there are developed various international programs with the support of foreign countries. That's why it is important to take into consideration geopolitical influence of the external players on creation the Central Asian infrastructure corridors.

The influence of the external actors in a certain region can be traced in the context of modern geopolitical theories about the post-bipolar world order (theories of S. Huntington, F. Fukuyama, etc.). The approach to Central Asia as a certain system interacting with other systems and the environment allows using system and comparative methods for considering the foreign policy line of the major players in the region, taking into account its main directions.

Thus, the most effective methodology for analyzing infrastructure issues in Central Asia is the theory of geopolitics and geo-economy. This is a theory that explains the place of the country or region in the system of international relations, its foreign policy activity, proceeding from the geopolitical location.

Along with the generally accepted methods, the authors focused on the system method, which researches the problems of the development of a stable infrastructure of Central Asia taking into account all its components, their interdependence and mutual influence.

Results expected after the studying are expressed in the following theses: (a) formation of the transport potential of the Central Asia contributes to the sustainable development of each country and the region as a whole; (b) based on their geopolitical interests, external actors, namely China, Russia, the United States and the European Union offer their own infrastructure projects.

Discussion in the context of studying the problems of sustainable infrastructure development in Central Asia

Various aspects of the development of transport corridors in Central Asia attract attention of historians, political scientists, economists and analysts worldwide.

The works of American researchers and analysts are diverse in nature – on the one hand, they include theoretical consideration and analysis of Central Asian transport infrastructure (Starr, 2005). On the other hand – they carry practical plans and projects for the modernization and development of the region's transport network with the further creation of transport corridors (Brzezinski, 1998). However, some analysts pay great attention to the analysis and review of the state of the road network of post-Soviet countries and the problems associated with its reconstruction and maintenance. (Pittman, 2013)

The issues of the development of transport corridors are also analyzed in other countries. The Chinese historiography, analytical in its nature, aimed

at demonstrating the current Chinese policy on rapprochement with the countries of Central Asia in the context of the development of transport and communications. (Sun Li, 2015)

Discussing Central Asian sustainable infrastructure Russian experts show different analytical point of views. Some authors give their own definition and derive their laws related to the level of development of transport. (Kudryavtsev, 2014)

Problems of the infrastructure development and the construction of transport corridors are also highlighted in the works of analysts from the republics of Central Asia. Experts describe the problems that are constraining factor for the development of transport corridors. (Sanginov, 2013) The authors seek to demonstrate the fact that the entire region needs to develop transport and logistics network for further effective development of the economy and address the various global challenges. (Ovezova, 2014)

Kazakhstan authors pay attention to the problems that have a negative impact on the development of transport corridors, not only in Kazakhstan but also in the whole region, the value of foreign projects for the development of transport and communications. (Satpayev, 2013)

1. Necessity of infrastructure development in Central Asia

The Central Asian countries apply their own efforts for the development of transport infrastructure, seeking to integrate into the international geo-economic structure, solve their common economic and trade issues, maintain stability and develop comprehensive cooperation. In the case of successful solution of infrastructure development issues Central Asian countries get an opportunity to diversify the sources of government revenue, create new industries and reduce dependence on raw materials exports.

Currently, each of the five republics of the region adopted the state programs aimed at the development of the transport sector, which should allow them to access to international trade routes. (Ordayev 2012: 9).

As for the Republic of Kazakhstan, on a boundary of a new stage of socio-economic modernization a priority task for Kazakhstan in the field of development of the national transport and communication complex is to ensure its competitiveness in the global market of services and, thus to promote the growth of trade flows through the territory of the republic.

The importance of the development of transport and logistics infrastructure in Kazakhstan indicate a number of strategic documents.

In May 2012, the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev announced the launch of a large-scale project “New Silk Road”. “Kazakhstan should revive its historic role and become the largest business and transit hub of the Central Asian region, unique bridge between Europe and Asia ...”, – said the head of the state (Nazarbayev 2012: 5).

The program “Nurly Zhol – the Road of the Future” envisages increasing the country’s export potential; the formation of macro-regions on the basis of the hubs; necessity to continue the creation of a logistics hub in the east and sea infrastructure in the west of the country (Nazarbayev 2012: 6).

One more adopted “One hundred concrete steps of President N. Nazarbayev” document notes the necessity of Kazakhstan integration in the international transport and communication flows (2016: 13). For the development of road and transport infrastructure, the launch of a project to create a “Eurasian transcontinental corridor” multimodal transport corridor, which allows to carry out free transit of goods from Asia to Europe, and others the government set tasks to attract strategic investors.

As a result, Kazakhstan can become a hub country in the Central Asian region, the integrator of intraregional economic ties, the attraction center of capital and investments, and the place of regional industries or branches of the world’s largest companies oriented on the Central Asian market providing international services. According to Kazakhstani experts, in the future Kazakhstan may serve as an important link in a transcontinental economic interaction between European, Asia-Pacific and South Asian economies (Ibraimova 2016: 3).

Therefore, the Republic of Kazakhstan is now in the process of transit policy active building, the improvement of its direction and the formation of new vectors. Properly using its position, Kazakhstan will be able not only to receive income from transit, but also to develop the regions on the basis of their involvement in the exchange of goods, establishing local production of those goods which are in demand in foreign markets.

So there are all necessary preconditions for the further development of transport and transit potential of the region. On the one hand, because of its unique geographic position Central Asia is able to become one of the most important sites of world trade.

On the other hand the implementation of these plans can prevent a whole range of internal and external factors.

To evaluate the transport capacity and infrastructure in Central Asia (CA) is quite difficult.

First of all, because there are different approaches to similar estimates (different criteria and indicators).

Every two years The World Bank counts Logistics Performance Index (Logistics Performance Index – LPI). According to the latest published data for 2014 year, out of 163 evaluated countries the overall logistics performance index of Kazakhstan took the 88th place, Tajikistan – 114, Uzbekistan – 129, Turkmenistan – 140 and Kyrgyzstan – 149 place (Turayeva 2014: 16).

One of the problems of an internal character is poor infrastructure. However, analysis of the infrastructure projects implemented in the countries of Central Asia and those which are at the stage of implementation and development shows the absence of any coherent and collaborative policy development of common infrastructure.

From researcher M.Turayeva’s perspective, it is generally accepted that «the interaction between the republics of Central Asia slows exports similar nomenclature, the competition for the international agricultural markets, political disagreements between the leaders of some countries, transport isolation of the poorest countries in the region and the destruction of existed in Soviet times a single economic system» (Turayeva 2014: 17).

Even based on the generalized figures, we can conclude that the value of intra-regional trade is still very small, and for the past three years, a stable positive dynamics in this area is not observed. The main factors of development of transport infrastructure in these conditions are trade relations with third countries and between them. In this regard, transport cooperation is an important activity of many regional and international organizations, which involve the Central Asian countries.

2. External partners geopolitics influence on Central Asia infrastructure

Meanwhile, the main trend of development of the sector under consideration in Central Asia is a focus on international transport corridors (ITC).

With regard to the external factors, the distinguishing feature is that for the Central Asia region infrastructure issues solution geopolitical and geostrategic factors are very important, the choice of which depends on their further development. In fact, it’s a question of its competitiveness, issues of its integration into the world economy and more.

Currently in active stage is the process of transformation of the Central Asian region from the peripheral region to a region where more insistently intersect the interests of several major countries.

According to Kazakh experts, today there are three competing geopolitical projects in Central

Asia – American project “New Silk Road”, Russian project “Eurasian Union” and the Chinese project «Economic Belt of the Silk Road» (EBSR). All three appeared almost simultaneously, and they had been conditioned by the policy change initiated by their countries towards Central Asia (Syroyezhkin 2016: 14).

2.1. Eurasian Project

China and Russia offered their vision of the development of transport routes in the region – within the EAEU and EBSR. Each of them has its own conceptual basis and has a number of pros and cons.

We can agree with the opinion of Kazakhstan expert K.Syroyezhkin, that one of the main problems of the EAEU is a difference in vision the ultimate goals of the Eurasian integration. For Russia it is a predominantly geopolitical project. For Kazakhstan it is solely an economic project. For Belarus, Kyrgyzstan and Armenia is the desire to receive from Russia as many economic privileges as possible. From a number of issues for further development of the EAEU, we can not omit Sanctions Western policy towards Russia, which, albeit indirectly, affect the economies of other member states and makes further integration with Russia unattractive (Syroyezhkin 2016: 15).

Historically the basis of Russia’s transit potential is, on the one hand, the proximity to the EU, on the other – the neighborhood with the Asian countries. The formation the EAEU Russia automatically got the function to protect the interests of the whole space of this association. Therefore, in addition to strengthening the partnership with the countries of the southern borders of the former Soviet Union, it is necessary to understand that the importance the availability of funding sources for the development of the national transit systems in these countries – it is a delicate issue, which should be under the control of the appropriate government agencies.

And, despite the fact that the consequences of the sanctions and changes in foreign economic policy have a negative impact on the Russian economy, the development of regional transport and logistics routes should be made to the list of priority.

2.2 Economic Belt of the Silk Road

Many experts stress that “the prospect that promises *EBSR*, identified by global trends.”

The initiative which was put forward is not just a concept but a major international project that represents a huge economic interest not only for China, but for all the countries located along the Great Silk Road, including the Republic of Kazakhstan.

Trade and economic relations of Kazakhstan and China have a sustained, mutually beneficial and dynamic character, based on the strong foundation of cooperation between the two countries, accumulated over previous years.

Chinese initiative «Economic Belt of the Silk Road» and the new economic policy of Kazakhstan “Nurly Zhol”, in terms of content complement each other, as they are aimed at the development of infrastructure, particularly transport and communications.

Due to the cooperative practical realization of both strategic initiatives, which are harmoniously combined their synergetic effect will be more significant and profound for economic development of Kazakhstan. Moreover, they contribute to diversification, industrialization and modernization of the national economy (Nurseitov 2015: 7).

The practical implementation of pairing Chinese initiative «One Belt – one Road» to NEP “Nurly Zhol”, the prospects for the formation of a cooperation mechanism between the “brain centers” and scientific institutes of RK and China in the field of trade and economic, politics, investment, infrastructure cooperation were discussed in March 2016 in Beijing.

For Kazakhstan and other Central Asian countries it is important to participate in the implementation of the Chinese initiative «Economic Belt of the Silk Road», and effectively use emerging new possibilities and advantages of regional cooperation, ensuring at the same time minimizing risks and threats.

The project «Economic Belt of the Silk Road» creates new opportunities for Kazakhstan’s participation in the regional division of labor and cooperation, international business and investment, the development of goods trade and services, as well as creating new working places.

China’s leadership considers Kazakhstan as a major and long-term trade and economic partner in Central Asia. Moreover, Kazakhstan has the largest economy in the region and accumulates more than 70% of China’s trade turnover with the countries of Central Asia.

For the purposes of the practical implementation of initiative «Economic Belt of the Silk Road» China together with the Asian countries concerned creates two important financial development institution: Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) and the Fund of the Silk Road.

The establishment of these two institutions is a powerful aspect of the Chinese initiative which is of great importance for the strengthening multilateral cooperation in the Silk Road countries. This will

ensure the financing of joint projects in the sphere of energy, transport, communications and other industries.

At the same time, according to Kazakh experts, the formation of «Economic Belt of the Silk Road» will be restrained due to:

- the existing differences in the level of socio-economic development and life of the country, located along Silk Road,
- insufficient development of transport and logistics infrastructure in Central Asia,
- low level of forwarding service,
- low efficiency of rolling stock of transport,
- unpreparedness of local businesses to international competition and entering foreign markets (Nurseitov 2015: 8).

Inability to preserve the raw material orientation of the national economy may become one of the threats for Kazakhstan, as investment projects of Chinese companies are primarily linked to oil and natural gas.

The practical implementation of the initiative of the Chinese «Economic Belt of the Silk Road» can lead to the formation of the new global economy around Eurasia, where the main link becomes Central Asia. In particular, Kazakhstan will take a strategically important place in the region.

Under the leadership of China and with its financial support the «Economic Belt of the Silk Road» will provide implementation of the various investment projects and programs in Central Asia.

The main problem is how to create conditions for the two project – EAEU and EBSR and which should not be viewed as competitive, but complementary. The first step in this direction was taken during the visit of Xi Jinping, in May 2015, in Kazakhstan, Russia and Belarus, where the documents about pairing of these projects were signed.

Pairing of the national program “Nurly Zhol” is not in the triangle with the EAEU and EBSR but with each of the concepts individually. The main emphasis is placed on the pairing of EBSR and “Nurly Zhol”.

Directions of pairing EBSR and “Nurly Zhol” were not only found, but gained real outlines in the form of specific projects, and the main thing that they have already ensured financially.

Unfortunately nothing can be said about EAEU, neither in terms of investment nor in terms of specific large-scale projects.

There is one more significant fact that, in contrast to the EAEU and Russian policy EBSR and China’s policy in Central Asia begin positively assessed by the Western countries.

For Kazakhstan, which is not only one of the core members of the EAEU, but also its founder, the question of how to combine EBSR and “Nurly Zhol”, without entering into conflict with Russia, and without destroying the Russian-Kazakh relations is quite topical.

2.3. «New Silk Road» initiative by USA

Taking into account the energy resource potential of Central Asia, the United States shows a great interest in the development of transport infrastructure of the region to the west (Euro Asian corridor, East-West route).

Cooperative initiative of Afghanistan, the United States and Germany, “New Silk Road”, in which countries in the region of Central and South Asia, as well as a number of other interested states and international organizations intend to promote a comprehensive, long-term economic strategy to help Afghanistan.

Many experts, both post-Soviet countries and Western countries understand that the need for economic development is crucial to resolve issues of stabilizing Afghanistan and regional security issues.

The current state of Afghanistan gives reason for moderate optimism about the processes occurring in the country’s transition to peace and recovery of its economy and social sphere. All governmental and international programs for economic revival of Afghanistan look ideal only on paper. Economically the state is helpless and relies only on foreign investment and private initiative.

We can agree with the opinion of the Russian President’s special representative Z. Kabulov about Afghanistan that so far the Afghan economy, held relatively well on several “whales”. The first “whale” is the service sector. In Afghanistan there were placed about 150 thousand foreign soldiers. The second “whale” is drugs. The third “whale” – economic assistance to Afghanistan. But it “dries out”. Still, it turns out that the economy is somehow able to hold only on the foreign infusions and drug revenues (Kabulov 2015: 4).

One of the main directions of development of the Afghan economy is a question of development of the transport system, primarily railways. The construction of railways in Afghanistan began in 2008 and already the first successes in this area confirm that the railways can become not only the basis for the growth of commodity production and export, but also the basis for the further development of core industries. Thus, the railways of Afghanistan can become a key point of economic development.

One of the most successful transport projects is the opening in 2011 the railway Hairatan to Mazari-

Sharif, the construction of which was financed by the Asian Development Bank. The width of the railway track is 1524 mm, which makes it compatible with the roads of Uzbekistan and other Central Asian countries (2015: 2). The development of trade with the countries of Central Asia and Russia created opportunities for economic development of the northern region of Afghanistan.

Afghanistan has a unique position as it borders with the countries that use the three different types of railway track: European, Soviet and Indo-Pakistan. Experts believe that in this technological environment railways of Afghanistan should be developed on the principle of “three joint track” that involves the development of overload goods system goods and cargo from one type to another railway route. In the estimation of experts, ensuring “three joint track” scheme’s effective functioning, which is supported by the three greatest in the world railway systems, guarantee Afghanistan a big transit flow of cargoes (Verkhoturov 2014: 18).

A project to build a railway corridor Turkmenistan – Afghanistan – Tajikistan (TAT) is also of great importance to the strategic, political and economic interests of all the member countries of the project.

It is anticipated that Afghan railways can provide an easy and direct access to South Asian countries in the Central Asian, Russian and European markets. The implementation of such projects contributes to the development of the economy, as well as the interest of all member countries in establishing and maintaining security in the Afghan-Pakistani territory. This is a good opportunity to raise the level of economic cooperation between the Central Asian countries (SCO) and formulate a mechanism of multilateral cooperation between them.

On the other hand, we can assume that Central Asian countries consider the construction of Afghanistan infrastructure to connect the country to the outside world, to help Afghanistan to be re-involved in the international community (Baizakova et al. 2014: 1).

The strategy of “New Silk Road” which announced US Secretary of State Hillary Clinton can according to American analysts provide a significant economic growth and trade to Afghanistan’s neighbors, including all Central Asian countries.

According to US Deputy Secretary of State Robert Hormats: active participation of Afghanistan and its neighbors the process would lead the initiative of the New Silk Road to reach its full potential (2015: 10).

The transformation of Afghan into a regional crossroads of a new network of economic and trade

relations will allow the country to take responsibility for their own economic future and ensure a more stable financial prospects for the Afghans, their neighbors and international partners. Deputy Secretary of State also underlined the “key role” of private investment in the construction of the “New Silk Road”.

“New Silk Road” should consist of three main parts – energy trade, construction of infrastructure and the exchange of ideas, “- said Juan Miranda (Juan Miranda), the general director of the Department in Central and West Asia of the Asian Development Bank. The expert notes that Afghanistan has many natural resources, which could be exported. Today the international community has a task to implement an idea about a new way to reality, defining a program of action, as well as short-term and long-term goals, he said (2015: 12).

Experts agree that today the strategy of “Silk Road” is facing important challenges. In particular, the lack of infrastructure, high customs duties, as well as the conflict situation in some parts of the region complicate the construction of the economic ties between the countries.

The main pivots in the economic revival of Afghanistan, US analysts see large regional projects, such as CASA-1000 (supply infrastructure project for electricity to Afghanistan and Pakistan) gas pipeline construction project TAPI (Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India), the railway construction project China-Kyrgyzstan-Tajikistan-Afghanistan-Iran and others.

Considering the latest events in the Middle East, we can say that the United States has not left the tries to realize these “mega-projects” in terms of medium term planning. Thus, the integration of Central Asia as a unified region in the Euro-Atlantic area remains on the agenda of the American long term strategy.

Obama administration’s policy laid by its predecessors, although made corrections, usually associated with the sharp changes in the current situation. The main components of this strategy include consideration of CA from the perspective of the problems of Afghanistan, supporting pipeline projects avoiding Russia and Iran.

The politics of Barack Obama in Central Asia was a caution and account of the interests of Russia. In the future, we should expect an increase Washington’s concern for strengthening the positions of China and Iran in the region. It is possible that this factor will contribute to the convergence of US and Russian positions in the region.

Thus, the United States intends to use as a method of “smart” power – a combination of “hard” and “soft” force; more willing to choose the political,

economic methods, diplomacy, cultural relations, rather than military force.

Furthermore, in its strategy in CA United States have to take into account the Chinese factor. Washington is exploring possibilities for cooperation with China in the region. On the other hand, the United States really wanted China to participate actively in the reconstruction of Afghanistan.

2.4. EU collaboration projects

Talking about other geopolitical players, it should be mentioned the European Union. For example, the fundamental interests of the European Union in Central Asia are in the field of ensuring the energy security. Brussels has developed INOGATE program which focuses on deepening cooperation in the oil and gas industry and reducing Europe's dependence on Russian energy.

The aim of another program TRACECA is put the development of transport infrastructure and the EU access to China through Central Asia avoiding Russia.

TRACECA is positioned as a program of international cooperation in the field of transport between the European Union and partner countries for the development of a transport corridor from Europe through the Black Sea, the Caucasus, and the Caspian Sea with access to the Central Asian country.

Also an interesting TRACECA project «Silk Wind» (Silk Wind), aimed at increasing transit rail and sea routes in the direction: the border of China Kazakhstan – Georgia – Azerbaijan Turkey's western border. Project participants (Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan and Turkey) plan to use a high-speed train route in multimodal transport, introduce a unified rate for the transport of goods, simplify customs and border procedures, and reduce transit time and travel time.

Representatives of the research field and experts on infrastructure projects in the region characterize the efficiency of TRACECA activities quite skeptical. Their estimates are based on the high level of corruption among officials in charge of national agencies and the general unjustified transit project.

However, countries which interact with the EU as part of its transport project, their dependence on external financing of national transport and logistics networks and readiness of leadership of these countries to sign agreements for the provision of technical assistance, the prospects for the development of the TRACECA projects throughout the Silk Road are rather favorable, providing continuation of their funding policy.

Either way, two European programs can have an impact on the economic situation of the region,

which is actually a “buffer” between Europe and the Muslim world.

Conclusion

The transit potential of Central Asia – is the ability of the region to become a transit territory connecting different transport routes. Transit potential depends on certain factors: geography; geo-economy; geopolitical location; transport infrastructure; technology in the transport sphere; financial capacity and the investment climate of the region.

Active participation of the Central Asian states in the formation of international transport corridors is caused by the favorable geographical position of the region, the desire to use the transit potential as much as possible, intention to diversify and strengthen the economy, to stimulate the development of the transport sector in the countries, to gain access to world markets and become a hub, unifying and regulating the flow of goods coming from China to Europe.

In general, the transformation of Central Asia to the continental transport hub meets both matters: sustainable and consistent development of the region's countries, and the main task of a geopolitical nature – preservation of the military-political and socio-economic stability. In this regard, there should be specially mentioned the coincidence of interests of the Central Asian states and most of the regional and non-regional powers in the field of construction and modernization of transport and logistics infrastructure. Russia, China, the USA, the European Union, are interested in the creation of international transport corridors and advancing of the integration with the countries of Central Asia. Due to this purpose they create specific strategies and initiatives, aimed at cooperation with the countries of the region.

The emergence of an extensive communication network enables external forces to promote a variety of joint projects, to strengthen their economic and political presence in the region.

Taking into account all components of the issue, the Central Asian countries should reflect all possible risk factors in the implementation and development of transport corridors. They should regard the interests of the leading players, forecast possible changes in the political situation and also consider intra-regional issues and disagreements. From the point of view of the national interests of Kazakhstan it remains important to turn the country into a transit hub and guarantee opportunities for multi-vector foreign policy.

References

- 1 Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года (2015)/ Available at: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/undoc/gen/n15/285/75/pdf/n1528575.pdf?OpenElement> (Accessed: 20.12.2015)
- 2 Starr F. (2005) A 'Greater Central Asia Partnership' for Afghanistan and Its Neighbors. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.
- 3 Brzezinski Z. (1998) The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives.
- 4 Питтман Р. (2013) Железнодорожные реформы на постсоветском пространстве: Небыстрый прогресс // Отечественные записки, 3(54). Высшая школа экономики, Фонд "Отечественные записки". Available at: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/3/11p.html> (Accessed: 3.11.2013)
- 5 Ли Сунь. (2015) Экономический пояс Великого Шелкового пути – вместе построим светлое будущее. Транспортные коридоры Евразии: новые пути сотрудничества // Материалы международной конференции 20 апреля 2015 г., г. Астана. КИСИ при Президенте Республики Казахстан. – С. 5-12.
- 6 Кудрявцев А.М., Тарасенко А.А. (2014) Методический подход к оценке развития транспортной инфраструктуры региона. Фундаментальные исследования. № 6 (часть 4). С. 789-793. Available at: http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=10003509 (Accessed: 24.09.2014)
- 7 Сангинов Б. (2013) Ферганский фактор и безопасность Центральной Евразии. Информационно-аналитический портал "Геополитика". Available at: <http://www.geopolitica.ru/article/ferganskiy-faktor-i-bezopasnost-centralnoy-evrazii#.VyIN-8MZk9Yw> (Accessed: 26.08.2013)
- 8 Овезова Н. (2014) «Золотое звено» международного коридора Север-Юг. Институт стратегического планирования и экономического развития Туркменистана // Электронная газета «Туркменистан: золотой век». Available at: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=7769> (Accessed :03.12.2014)
- 9 Сатпаев Д. (2013) Пороховая бочка Центральной Азии // Forbes Kazakhstan. Available at: http://forbes.kz/process/porohovaya_bochka_tsentralnoy_azii (Accessed : 09.01.2013)
- 10 Ордабаев А. (2015). Геополитика транспортных коридоров. – Astana: ИМЭП.
- 11 Сто конкретных шагов президента Назарбаева.(2016). Available at: <http://www.zakon.kz/4713070-sto-konkretnykh-shagov-prezidenta.html> (Accessed: 5.03.2016)
- 12 Назарбаев Н. (2012). Заключение слово президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. на 25 заседании Совета иностранных инвесторов. Available at: http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/ (Accessed: 22.05.2012)
- 13 Назарбаев Н. (2012). Послание народу Казахстана. Нурлы Жол – путь в будущее. Available at: <http://www.kazpravda.kz/articles/view/nurli-zhol--put-v-budushchee/> (Accessed: 22.05.2012)
- 14 Ибраимова Ш. (2016) Развитие трансконтинентальной инфраструктуры Республики Казахстан. Available at: <http://www.economy.kz/files/> (Accessed: 30.03.2016)
- 15 Тураева М. (2014). Транспортная инфраструктура стран Центральной Азии в условиях современной регионализации. Институт мировой экономики.
- 16 Сыроежкин К. (2016) Геополитические проекты в Центральной Азии и роль Казахстана. Available at: <http://bit.ly/29G07NO> (Accessed: 30.03.2016)
- 17 Ibid.
- 18 Нурсеитов А. (2015) Экономический пояс шелкового пути: возможности и перспективы. Available at: <http://yvision.kz/post/520219> (Accessed: 20.05.2015)
- 19 Ibid.
- 20 Кабулов З. (2015) Иностранцы военные покидают Афганистан в крайне неудачный момент. Available at: <http://www.interfax.ru/416048> (Accessed: 12.01.2015)
- 21 Hairatan-Uzbekistan Rail Project, Afghanistan. (2015). Available at: <http://www.railway-technology.com/projects/hairatanuzbekistanra> (Accessed: 25.05.2015)
- 22 Верхотуров Д. (2014) Новому президенту Афганистана нужен новый железнодорожный план. Available at: <http://www.turkishnews.com/ru/content/2014/06/15> (Accessed: 16.01.2014)
- 23 Baizakova, Kuralay and Baizakova, Zhuldyz (2014) // Connect Central Asia: Role of Afghanistan. Public administration and regional studies №2 (14): 98.
- 24 Ibid. – 10
- 25 План «Нового Шелкового Пути» направлен на превращение Афганистана в торговый узел (2015). Available at: <http://iirdigital.usembassy.gov/st/russian/article> (Accessed: 05.12.15)
- 26 США разработали план «Нового Шелкового пути», в центре которого Афганистан. (2015. Available at: <https://the-news.kz/2011/09/30/929282.html> (Accessed: 01.10.2015)

References

- 1 Baizakova, Kuralay and Baizakova, Zhuldyz (2014). Connect Central Asia: Role of Afghanistan. Public administration and regional studies №2 (14): 98.
- 2 Brzezinski Zbigniew. (1998) The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives.

- 3 Hairatan-Uzbekistan Rail Project, Afghanistan. Available at: <http://www.railway-technology.com/projects/hairatanuzbekistanra> (Accessed: 25.05.2015)
- 4 Ibraimova Sh. Razvitiye transkontinentalnoi infrastruktury Respubliki Kazakhstan. [Development of the transcontinental infrastructure of the Republic of Kazakhstan] Available at: <http://www.economy.kz/files/> (Accessed: 30.03.2016)
- 5 Kabulov, Zamir. Inostrannye voennye pokidayut Afganistan v kraine neudachnyi moment. [Foreign military officers leave Afghanistan at an unfortunate moment] // Available at: <http://www.interfax.ru/416048> (Accessed: 12.01.2015)
- 6 Kudryavtsev A, Tarasenko A. (2014) Metodicheskij podhod k ocenke razvitiya transportnoj infrastruktury regiona [Methodical approach to the assessment of the development of transport infrastructure in the region]. Fundamental research. 2014. № 6 (part 4). C.789-793. Available at: http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=10003509(Accessed: 24.09.2014)
- 7 Li Sun. (2015) The economic belt of the Great Silk Road – together we will build a bright future. Transport corridors of Eurasia: new ways of cooperation. Materials of the International Conference April 20, 2015, Astana. Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, – P. 5-12
- 8 Nazarbayev, Nursultan (2012). Zakluchitelnoe slovo presidenta Respubliki Kazakhstan Nazarbayeva N.A. na 25 zasedanii Soveta inostrannykh investorov. [The closing speech of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. at the 25th meeting of the Foreign Investors Council] Available at: http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/ (Accessed: 22.05.2012)
- 9 Nazarbayev, Nursultan (2012). Poslanie narodu Kazakhstana. Nurly zhol – put' v budushee. [Message to the people of Kazakhstan. Nurly zhol is the path to the future] Available at: <http://www.kazpravda.kz/articles/view/nurli-zhol--put-v-budushchee/> (Accessed: 22.05.2012)
- 10 Nurseitov, Azamat. Ekonomicheskij poyas shelkovogo puti: vozmojnostu i perspektivy. [Economic belt of the Silk Road: opportunities and prospects] Available at: <http://yvision.kz/post/520219> (Accessed: 20.05.2015)
- 11 Ibid.
- 12 Ordabayev, Asset (2015). Geopolitika transportnykh koridorov. [Geopolitics of transport corridors] Astana: IWEP.
- 13 Ovezova N. (2014) «Zolotoe zveno» mezhdunarodnogo koridora Sever-Yug [“The Golden Link” of the North-South International Corridor] Institute for Strategic Planning and Economic Development of Turkmenistan. Electronic newspaper “Turkmenistan: the golden age”. Available at: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=7769> (Accessed: 03.12.2014)
- 14 Pittman Russell . (2013) Railway reforms in the post-Soviet space: Not Rapid progress
- 15 Plan “Novogo Shelkovogo Puti” napravljen na prevrashenie Afganistana v trgovyi uzul. [The plan of the “New Silk Road” is aimed at turning Afghanistan into a trade hub] Available at: <http://iipdigital.usembassy.gov/st/russian/article> (Accessed: 05.12.15)
- 16 Preobrazovanie nashego mira: Povestka dnya v oblasti ustoichivogo razvitiya na period do 2030 goda. [Transformation of our world: an agenda for sustainable development for the period up to 2030] Available at: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/undoc/gen/n15/285/75/pdf/n1528575.pdf?OpenElement> (Accessed: 20.12.2015)
- 17 Sanginov B. (2013) Ferganskij faktor i bezopasnost' Central'noj Evrazii [Ferghana Factor and Security of Central Eurasia] Geopolitics Information and Analytical Portal. Available at: <http://www.geopolitica.ru/article/ferganskiy-faktor-i-bezopasnost-centralnoy-evrazii#.VyiN8MZk9Yw> (Accessed: 26.08.2013)
- 18 Satpayev D. (2013) Porohovaya bochka Central'noj Azii Powder Barrel of Central Asia. Forbes Kazakhstan. Available at: http://forbes.kz/process/porohovaya_bochka_tsentralnoj_azii (Accessed : 9.01. 2013)
- 19 SSHA razrabotali plan «Novogo shelkovogo puti», v centre kotorogo Afganistan. [The United States has developed a plan for the “New Silk Road”, in the center of which is Afghanistan] Available at: <https://thenews.kz/2011/09/30/929282.html> (Accessed: 01.10.2015)
- 20 Starr Frederick. (2005) A ‘Greater Central Asia Partnership’ for Afghanistan and Its Neighbors. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.
- 21 Sto konkretnykh shagov presidenta Nazarbayeva. [One hundred specific steps of President Nazarbayev] Available at: <http://www.zakon.kz/4713070-sto-konkretnykh-shagov-prezidenta.html> (Accessed: 5.03.2016)
- 22 Syroyezhkin, Konstantin. Geopoliticheskie proekty v Centralnoi Azii i Rol Kazakhstan. [Geopolitical projects in Central Asia and the role of Kazakhstan] Available at: <http://bit.ly/29G07NO> (Accessed: 30.03.2016)
- 23 Ibid.
- 24 Turayeva, M (2014). Transportnaya infrastruktura stran Centralnoi Azii v usloviyah sovremennoi regionalizacii. [Transport infrastructure of Central Asian countries in the conditions of modern regionalisation] Institut Mirovoi Ekonomiki.
- 25 Ibid. – 10
- 26 Verkhoturov, Dmitriy. Novomu presidentu Afganistana nujen novyi jeleznodorojnyi plan [New Afghan President needs new railway plan] Available at: <http://www.turkishnews.com/ru/content/2014/06/15> (Accessed: 16.01.2014)

Chukubayev E.¹, Savchuk A.²

¹Candidate of history, Docent, e-mail: simonoberto1901@gmail.com

²2nd year master student, e-mail: anatoliy.savchukd@gmail.com

Department of International relations and World Economy of Department of “International Relations”
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**MULTIVECTORALITY OF THE CENTRAL ASIAN STATES
IN THE NEW GEOPOLITICAL REALITY**

Phenomenon of the multi vector foreign policy conducted by five Central Asian states Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan emerged soon after the collapse of the Soviet Union as a response to plurality of possible directions for development of Central Asia, which for a long historical period served as a bridge connecting South and East Asia with Europe and the Middle East. The geopolitical and geostrategic position of Central Asia was the main factor for involvement of leading world actors in the region. In this conditions adoption of multi vector foreign policy, which suggests development of the progressive and balanced relations with the existing centers of power was the only possible variant for Central Asian states to strengthen their sovereignty and independence, gain an impulse for wide range of domestic reforms and invite investments for further development. Despite the fact that since 1991 have passed more than 25 years and the geopolitical system of relations in Central Asia has radically changed, the elites of the Central Asian republics realize that maintaining the multi-vector foreign policy in the format it was established in the period since independence has become a difficult task under current conditions. Reduction of the US presence in the region, ongoing crisis in Ukraine and China’s activation in Central Asian direction transform the geopolitical system of relations in Central Asia, which loses its flexibility and impedes the effective implementation of a multi-vector foreign policy. However, the weakening of some vectors and the parallel strengthening of others does not mean their complete disappearance from the foreign policy palette and the refusal of the Central Asian states to develop relations with each of the vectors, maintaining multivectorality.

Key words: Central Asia, Russia, China, The USA, geopolitics, multi vector foreign policy, narrowing of space, balancing, the Ukrainian crisis, the Silk Road Economic Belt

Чукубаев Е.¹, Савчук А.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: simonoberto1901@gmail.com

²2 курс магистранты, e-mail: anatoliy.savchukd@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық қатынастар және
әлемдік экономика кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

**Жаңа геополитикалық кезеңдегі Орталық Азия мемлекеттерінің
көп векторлық саясаты**

Орталық Азияның бес мемлекеті – Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркменстанның көп векторлық сыртқы саясат феномені Кеңес Одағының ыдырауынан кейін Орталық Азияның түрлі болашақ даму нұсқаларына жауап ретінде пайда болды. Орталық Азия ұзақ тарихи кезеңде Оңтүстік және Шығыс Азиямен Еуропа және Таяу Шығыс арасындағы байланыс көпірі болған. Әлемнің жетекші акторларының Орталық Азияға деген қызығушылығы аймақтың геополитикалық және геостратегиялық жағдайымен байланысты. Сол кездегі Орталық Азия мемлекеттерінің көп векторлық сыртқы саясатқа бағыттануы өз мемлекеттерінің тәуелсіздігін нығайтуға, ішкі саясат реформаларын өткізуге және мемлекеттің болашақ дамуына арнайы бөлінетін инвестиция көлемін көбейтуге бағытталған шешім, себебі көп векторлық сыртқы саясат әлемнің ең басты мемлекеттерімен өткізілетін байланыстарда теңдікті сақтау

мүмкіндігі болып саналады. 1991 жылдан бастап 25 жыл ғана өткеніне қарамастан Орталық Азия аймағындағы геополитикалық қатынастар жүйесі өзгеріске ұшырады, мемлекеттердің басшылығы көп векторлық сыртқы саясатты бұрынғыдай ұстануы оңайға түспейтінін аңғаруда. АҚШ-тың аймақтағы мәселелерге қатысуының азаюы, Украина дағдарысы және Қытайдың Орталық Азия мемлекеттеріне деген жоғары қызығушылығы аймақ мемлекеттері үшін көп векторлық сыртқы саясат өткізуде кедергі болуда. Дегенмен Орталық Азия мемлекетінің бір немесе бірнеше векторы болып саналатын мемлекеттермен қарым-қатынастарының азаюы немесе керісінше байланыстарды нығайтуы көп векторлық сыртқы саясаттан бас тарту деп саналмайды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Ресей, Қытай, АҚШ, геополитика, көп векторлық сыртқы саясат, кеңістіктің қысқаруы, теңдестіру.

Чукубаев Е.¹, Савчук А.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: simonoberto1901@gmail.com,

²магистрант 2 курса, e-mail: anatoliy.savchukd@gmail.com

кафедра международных отношений и мировой экономики
факультета международных отношений

Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Многовекторность государств Центральной Азии в новой геополитической реальности

Феномен многовекторной внешней политики, проводимой пятью государствами Центральной Азии, Казахстаном, Узбекистаном, Кыргызстаном, Таджикистаном и Туркменистаном, появился вскоре после распада Советского Союза в ответ на множество возможных направлений развития Центральной Азии, которая в течение долгого исторического периода служила мостом, соединяющим Южную и Восточную Азию с Европой и Ближним Востоком. Геополитическое и геостратегическое положение Центральной Азии стало основным фактором вовлечения ведущих мировых акторов в регион. В этих условиях принятие многовекторной внешней политики, которая предполагает развитие прогрессивных и сбалансированных отношений с существующими центрами силы, было единственным возможным вариантом для государств Центральной Азии, с тем чтобы укрепить свой суверенитет и независимость, получить импульс для широкого круга внутренних реформ и привлечь инвестиции для дальнейшего развития. Несмотря на то, что с 1991 года прошло более 25 лет, а геополитическая система отношений в Центральной Азии значительно изменилась, элиты центральноазиатских республик осознают, что поддержание многовекторной внешней политики в том виде, в каком она установилась в период после независимости, в нынешних условиях становится трудной задачей. Сокращение присутствия США в регионе, продолжающийся кризис на Украине и активизация Китая на центральноазиатском направлении трансформируют геополитическую систему отношений в Центральной Азии, которая теряет гибкость и препятствует эффективной реализации многовекторной внешней политики. Однако ослабление некоторых векторов и параллельное укрепление других не означает их полного исчезновения из внешнеполитической палитры и отказа центральноазиатских государств развивать отношения с каждым из векторов, сохраняя многовекторность.

Ключевые слова: Центральная Азия, Россия, Китай, США, геополитика, многовекторная внешняя политика, сужение пространства, балансирование.

Introduction

From the very beginning all the Central Asian states to different extents conduct the multi vector foreign policy aimed at cooperation with as many external partners as possible. However, by the nature of foreign policy, the states of the region are clearly divided into two groups. The first group includes Kazakhstan and Kyrgyzstan. They strive for maximum openness for integration in all possible directions and eagerly participate in the work of various international organizations and always advocate for strengthening of integration

within their framework. The second group includes Uzbekistan and Turkmenistan. They prefer not to give the powers of national states to multilateral international organizations. Despite membership in various regional organizations, bilateral relations are more preferable for them. Tajikistan holds the middle position between these two groups of states. Because it is quite difficult to talk about the multi-vector nature of Tajikistan's foreign policy, comparing it with previous states.

In general, all the foreign policy interests and priorities of the countries of Central Asia described above are: firstly, determined by internal political

and cultural characteristics; secondly, are very uncertain both in terms of the choice of key external partners, and in terms of determining the region of the world to which they are oriented; thirdly, extremely unstable over time. At the same time, there is a certain paradox here, on the one hand, the Central Asian states need some kind of external partner, which, as Russia in Soviet times, would be able to solve the complex problems of the region, on the other hand, for a combination of very serious domestic political and foreign policy reasons, which have deep historical roots, they are not ready to make a choice in favor of any one key partner. To this end, all Central Asian states pursue a “multi-vector” foreign policy of willingness to cooperate with any external partners (Russia, the United States, China, EU countries, Turkey, Islamic states, etc.), ready to help in solving problems of the region. However, their political elites, having entered into the taste of independence, allowing them to monopolize the resources of entire countries, are not yet ready to give a “controlling stake” to some external force. Moreover, they often use cooperation with one of the major foreign countries as an additional argument in favor of attracting the interest of its international competitors. In other words, a multi-vector policy often involves “playing” one partner against another.

It is important to emphasize that the multi-vector nature of the external policies of the Central Asian states is not a short-term phenomenon. This is a phenomenon that has persisted for more than 25 years, but serious changes that occurred recent years in the structure of world politics have had a significant impact on the capabilities of the Central Asian states to continue a multi-vector foreign policy, which is caused by narrowing of the space for maneuvering between vectors.

Methods and theoretical approaches to multi vector foreign policy

Within the framework of the stated problem we relate on the system of scientific principles, among which the principle of an objective approach to the study of foreign policy is of high importance. To analyze geopolitical changes in Central Asia and their impact on a multi-vector foreign policy we use the systemic method. Comparison of changes in the foreign policy of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan, with the aim of finding the best ways to adapt multi-vectorality to a new geopolitical reality, suggests the use of a comparative method.

Theoretically, the starting point lies in the understanding of the term “multi-vector foreign policy”, as it developed in Central Asia – the only region that has such geopolitical pluralism, uniting the world’s leading actors in the face of Russia, the US, China, the EU, India, Pakistan, Iran and Turkey (Казанцев, 2008: с.32-50). Theoretically, a multi-vector foreign policy is defined as «development of the progressive and balanced relations with the existing centers of power and leading world and regional actors aimed at extraction of maximum political and financial benefit from relations with each of them» (Сартоп-зода, 2009). At the same time, the practical dimension of multi-vector foreign policy by Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan differs significantly from each other. In this regard, it is necessary to take into account certain characteristics of the foreign policy of these states, which depends on the internal political and cultural characteristics. Multi-vector foreign policy is quite sensitive to any geopolitical transformations that entail changes in the balance of power. Thus, events qualitatively changing the geopolitical system of Central Asia entail changes in the foreign policy of the Central Asian states, changing the place and strength of foreign policy vectors.

Results expected after the studying are expressed in the following theses: (a) the geopolitical changes of recent years that have occurred in Central Asia, narrow the space for foreign policy maneuver by the states of the region; (b) as a result of a change in the regional balance of power, there is a weakening of some vectors and parallel strengthening of others; (c) the Central Asian states continue to pursue a multi-vector foreign policy despite the narrowing of the space for foreign policy maneuver.

The subject of our study is the multi-vector foreign policy of the states of Central Asia, and the working hypothesis is the idea that narrowing the space for foreign policy maneuver, as a result of geopolitical transformations in Central Asia, does not entail a rejection of a multi-vector foreign policy.

Discussion in the context of studying the problems of multivectorality in the new geopolitical reality

The foreign policy of the Central Asian states attracts wide attention of researchers from the states having interests in this region. The multi-vector foreign policy of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan that has existed for 25 years has become a subject of discussions of

the effectiveness of such policy and its peculiarities in the dynamically changing geopolitical conditions of Central Asia. The events of recent years related to the reduction of the US presence in the region, the crisis in Ukraine, the aggressive policy of Russia in the post-Soviet space and the activation of China in the Central Asian direction caused a number of difficulties for the multi-vector foreign policy of the Central Asian states. The influence of these events on the region and the foreign policy of the Central Asian states was reflected in the works of experts, academicians and scientists from the countries which are deeply involved in the region – Russia, China and the United States and others.

Discussing the region of Central Asia after 2014 Jeffrey Mankoff writes that: “the US policy for most of the past two decades has been to drive the countries of Central Asia to the West, while limiting the influence on them of large autonomous neighbors: China, Iran and, most of all, Russia. Nevertheless, strategically today, Central Asia is much more pluralistic than in the mid-1990s, thanks to both new pipelines and increased investment from countries such as China and Turkey” (Mankoff, 2013). Ariel Cohen writes that Central Asia has radically changed after the US withdrawal in 2014 and vacuum created by the United States now is being fulfilled by Russia and China. In this conditions the new US administration cannot afford it to just sit and look on the region’s dynamics under auspices of China and Russia from the bleachers (Cohen, 2017). Joshua Walker discussing the Central Asian shift to Russia and China after 2014 writes that “whether or not the administration in the United States has the boldness and willingness to explore the opportunities of the truly last international strategic frontier will have profound implications on its influence across the entire continent for the next century” (Walker, 2016). Paul Stronski examining Central Asia in Trump’s policy arguing that reduction of financial assistance to the region and uncertainty of the US policy towards region under the new administration make the Central Asian states to move towards other players involved in the region (Stronski, 2017). I. Bolgova asserting that the Ukrainian crisis had a significant impact on the geopolitical situation in Central Asia, detailed in her work how events in Ukraine affected the foreign policy of the Central Asian states (Bolgova, 2015). S. Randitz conducted an analysis of the new geopolitical situation in Central Asia focusing mainly on the reduction of the Russian influence in the region and position of the Central Asian states to the Ukrainian crisis (Radnitz, 2016). K. Telin pays his attention to the internal changes in the Central

Asian republics caused by the geopolitical transformations on the post-soviet space and Central Asia in particular (Telin, 2016). B. Zogg conducted an analysis of the impact of the Russian policy in the post-soviet space on the geopolitical transformations in Eurasia and competition with China and the USA in the Central Asia (Zogg, 2016). A. Vorobyev in his analysis arguing that China displaces Russian and American influence in the region which also affects the multi-vector foreign policy of the Central Asian states (Vorobyev, 2017). Niklas Swanström & Pär Nyrén analyzing the Chinese policy in Central Asia arguing that it radically changes the geopolitical landscape of the region reducing the influence of the other states (Swanström & Nyrén, 2017). F. Indeo having analyzed the Chinese strategy towards Central Asia, comes to a conclusion that China replaces Russia as the main trade and economic partner in the region, which at the same time affects the foreign policy of the Central Asian states who gravitate more to the Eastern Neighbor (Indeo, 2017).

Narrowing of the space for maneuvering

The success of the multi-vector foreign policy conducted by the Central Asian republics during the 1990s and 2000s was largely explained due to the interest in the region by key players and their attempts to prevent the single domination of any of these powers. Despite the obvious contradiction between the geopolitical interests of Russia, China and the United States in the region, there have emerged a quite flexible system of relations which flowing in a competitive format, avoided a direct clash between powers involved, and created space and opportunities for Central Asian state to maneuver. Not limited by the choice of just one vector in the foreign policy the states of Central Asia thus maintained the balance of power in the region. But last years this system has begun to undergo major changes. The first such change is the reduction of the US presence in Central Asia. Last years were marked by several obvious defeats of Washington in the region. The withdrawal of the Transit Center from Bishkek, the unsuccessful attempts to identify the US military presence in Uzbekistan, the completion of the active phase of the NATO military operation in Afghanistan – all this allows us to conclude that the US interest in the region has significantly declined. The shift in the focus of US interests to the Asia-Pacific, Middle East and Ukraine requires a redistribution of resources and entails a review of the United States regional strategies. A wide range of issues of economic and military-political cooperation between the US and the Central Asian republics, discussed mainly in a bilateral format, is now being discussed

in the framework of the new “C5 + 1” format initiated by the Barack Obama administration in 2015 and considering Central Asia as a whole region. Dialogue of this format is designed to focus on three main areas: the first is the economy and how economically it is possible to connect Central Asia with a wider region and with the United States, the second is the environment and the solution of the problem of climate change, and the third is security with special emphasis to the threat of terrorism and stability issues in Afghanistan (C5 +1 Fact Sheet, 2017).

Despite the change of power in the White House after the victory of Donald Trump in the presidential election, the format of “C5 + 1” remains preferable for the United States, which does not seek to return to the region and significantly reduce financial assistance to the Central Asian republics (Forbes, 2017). This creates a situation in which the vacuum created by the United States, caused by a sharp reduction in its military and financial presence in the region, will be filled by other powers involved in the region, primarily China and Russia. In such conditions, the space for foreign policy maneuver by the Central Asian republics is considerably narrowed. The weakening of one of the foreign policy vectors forces the Central Asian states to make a choice between Moscow and Beijing, with all the ensuing consequences. Such a situation on the one hand creates a certain level of clearness, but on the other hand imposes a serious responsibility for the choice of the Central Asian states, which are traditionally committed to multi-vector foreign policy.

The extension of the Ukrainian crisis also had a certain impact on the geopolitical configuration of the region and multi vector foreign policy of the Central Asian states. At the same time, the main significance of the events in Ukraine lies in the fact that they clearly showed the urgency of solving the internal problems of the Central Asian states, as well as the need to take into account the interest of external forces in destabilizing the domestic political situation. Moreover, when expressing their official position on Ukrainian events, and the Crimean referendum in particular, all the key features of the multi-vector foreign policy of the states of Central Asia manifested themselves. Astana, Tashkent, Ashgabat, Bishkek and Dushanbe did not make a single statement, in which they would unequivocally condemn one of the parties of the conflict.

The government of Turkmenistan refrained from any judgments about the events in Ukraine. This position confirms the fidelity to the course

of positive neutrality and complete disinterest in relation to the affairs of other states, including neighbors. The position of Tajikistan regarding the Crimean referendum was highlighted by its indistinctness even against the background of a very balanced approach to these events by other states of Central Asia. Not wanting to spoil relations neither with the West nor with Russia, Dushanbe simply took a wait and see attitude. In general, the impact of the Ukrainian crisis on the foreign policy of Tajikistan was primarily expressed by the fact that Tajik officials deliberately emphasized the “multi-vector” nature of the country’s foreign policy (Ferghana Information Agency, 2014). The most pro-Western position in the Crimean issue was taken by Uzbekistan. The Ministry of Foreign Affairs of this republic issued a statement in which the referendum in the Crimea was not explicitly mentioned, but it was said about the “territorial inviolability and political independence of any state”(The MFA of Uzbekistan, 2014). The position of Kyrgyzstan on the referendum in Crimea was distinguished by some ambiguity. On the one hand, official Bishkek on March 11, 2014 stated that President Viktor Yanukovich is illegitimate, and the only source of power in Ukraine is the people. However, after the referendum in the Crimea, the Ministry of Foreign Affairs of Kyrgyzstan recognized its results (The MFA of Kyrgyzstan, 2014). As for Kazakhstan, the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan issued a statement saying “in Kazakhstan, the referendum passed in the Crimea is perceived as the free expression of the will of the population of this autonomous republic and refer to the decision of the Russian Federation in the current circumstances with understanding”(The MFA of Kazakhstan, 2014).

The factor of rising China is extremely important for Central Asia, where the influence of the “Eastern neighbor” is constantly growing. China’s desire to engage in active economic interaction, the willingness to invest impressive amounts of money in the implementation of projects necessary for Central Asian countries, gradually melt political alertness and push the elites of the countries of the region to increasingly closer interaction with the great neighbor. Against the background of the US presence reduction in the region and the aggressive policy of Russia in the post-Soviet space, the factor of China’s activation in the Central Asian direction can play a key role in changing the structure of the multi-vector policy of the states of Central Asia.

In recent years, Central Asian states have fully experienced the change in the strategy of

the economic policy of the Chinese leadership, manifested in the explosive growth of investment abroad. Impersonation of the new economic strategy of Beijing was the initiative “One belt – one road”, which directly affected the countries of Central Asia with large infrastructure projects and multi-billion contracts. It was in Astana in the autumn of 2013 that Chinese President Xi Jinping announced the initiative of the “Silk Road Economic Belt” (China’s embassy in Kazakhstan, 2013). In recent years, economic cooperation between China and the countries of Central Asia has been actively developing in an upward and without a specific binding to the SREB initiative – on a bilateral contractual basis. However, this was happening in the frames of the same approach, implying a massive export of investments, the use of Chinese production capacities and labor abroad.

The western regions of China are more connected with Central Asia. Thus, almost one third of the total trade of the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China today falls on Kazakhstan (China’s Ministry of Commerce, 2017). Beijing’s program documents on the development of the western regions of Central Asia play an important role. “It is necessary to use the unique geographical advantages of Xinjiang as a window to the West, deepen the exchange and cooperation with the countries of Central Asia, South Asia and West Asia on the basis of the “Silk Road Economic Belt” to create a transport hub, a business logistics center and a culture, science and education center, as well as the key area of the “Silk Road Economic Belt” (China’s Embassy in Kazakhstan, 2015).

The activation of Islamists in Kazakhstan and Kyrgyzstan in recent years and the spread of radical ideas are of great concern for Beijing. So, in August 2016, a suicide bomber attacked the embassy of the People’s Republic of China in Bishkek (The MFA of China, 2016). None of the Chinese diplomats then suffered, but the alarm remained. The Chinese authorities are not interested in activating the Islamists in the troubled Xinjiang Uygur Autonomous Region. Here, Beijing has been fighting the terrorist underground for many years. The issues of combating terrorism and maintaining regional stability China and Central Asian states today discuss as in bilateral format so through cooperation within the Shanghai Cooperation Organization.

The economic presence of China in the Central Asian states is becoming increasingly systematic and complex. If in the 1990’s and 2000’s. Chinese investments went mainly to the fuel and energy

sector, then in the second decade of the 21st century, cooperation has spread more widely to other sectors of the economy such as infrastructure, construction and agriculture. Over the past few years, China has become the main importer in three Central Asian countries: Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan. As for exports, China has become the main destination for products from Turkmenistan and Kazakhstan (China statistical yearbook, 2016). The peculiarity of the economic interaction of the Central Asian countries with China in recent years has been the alignment of their domestic programs of economic development with the interests and strategy of Beijing (Kazakhstan’s President website, 2017).

Also it is impossible to ignore the certain level of Sinophobia that is present in the Central Asian countries. As Beijing’s influence in the region grows, so do fears in the societies of Central Asian countries about the possible strengthening of Chinese expansion. An example of this was the protests against the amendments to the Land Code that swept through the cities of Kazakhstan in the spring of 2016 and had anti-Chinese overtone (Kazakhstan’s Prime-Minister website, 2016).

However, in addition to actively forming the loyalty of the political elites of the Central Asian states, Beijing is pursuing a large-scale policy of attracting foreign youth to study in Chinese universities. The number of students from Central Asian countries studying in Chinese universities is growing every year. So, for example, in 2016, 13 thousand students from Kazakhstan were studying in China (China’s Embassy in Kazakhstan, 2017). A similar situation is observed in other countries of the region. The Chinese authorities are currently considering the possibility of transforming Xinjiang into an educational zone oriented toward Central Asia. In the case of Beijing’s success on the humanitarian front, China will not only have a serious economic impact on the life of the Central Asian states, but will also grow its “soft power” here as the generations change.

Conclusion

Summarizing all that was discussed above, we can conclude that the multi-vector foreign policy conducted by the Central Asian states is currently facing a number of difficulties. The geopolitical system of relations in Central Asia is radically changing and the elites of the Central Asian republics realize that maintaining the multi-vector system in the format it was established in the

period since independence has become a difficult task under current conditions. The decline of the US presence in Central Asia under Obama, which is also continued by the new administration of D. Trump has shifted the focus of foreign policy priorities to the nearest neighbors of Central Asia in the face of Russia and China, thereby reducing the space for foreign policy maneuver. This was the first sign of a multi-vector spin. The ongoing crisis in Ukraine, the Crimea's accession to Russia and the rapid deterioration of relations between Russia and the West have placed the Central Asian states in front of a difficult foreign policy choice. The ambiguous position of the Central Asian republics on the events in Ukraine is another sign that it is becoming more difficult to adhere to the multi-vector nature in the new conditions. The growth of Chinese influence in Central Asia has become the reason for the underlining and strengthening of the Chinese vector in the multi-vector foreign policy

of the Central Asian states. China's promising economic projects, investment activity and growing trade volume with Central Asia made Beijing the main economic partner for the region. The long-term trend is a gradual decline in the activity of Russia and the United States in the Central Asian direction and the parallel strengthening of China's influence. In this conditions an even greater reduction in the space for the foreign policy maneuver of the states of Central Asia is seen. The synergistic effect of all these events largely transforms the geopolitical system of relations in Central Asia, which loses its flexibility and impedes the effective implementation of a multi-vector foreign policy. The weakening of some vectors and the parallel strengthening of others, however, does not mean their complete disappearance from the foreign policy palette and the refusal of the Central Asian states to develop relations with each of the vectors, despite the fact that balancing them becoming more difficult.

References

- 1 Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия.– М.: Наследие Евразии. 2008. с. 32-50.
- 2 Сатторзода А. Некоторые теоретические аспекты многовекторности во внешней политике государств Центральной Азии. (8 Июня 2009). URL: <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/206.html> (Дата обращения: 12.10.2017)
- 3 Mankoff Jeffrey. The US policy in Central Asia after 2014. Pro et Contra. Vol. 17, No. 1-2 (January-April 2013). P. 41-57
- 4 Cohen Ariel. America's next Security Competition Will Be in Central Asia//The National Interest. (July 30, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://nationalinterest.org/feature/americas-next-security-competition-will-be-central-asia-21710> (Дата обращения: 12.10.2017)
- 5 Walker Joshua. What Central Asia Means to the United States// The Diplomat. (September 16, 2016). [Электронный ресурс]. URL: <https://thediplomat.com/2016/09/what-central-asia-means-to-the-united-states/> (Дата обращения: 14.10.2017)
- 6 Stronski Paul. Uncertain continuity: Central Asia and the Trump administration. CAP Papers 188, July 2017. p. 1-6
- 7 Radnitz Scott. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations. Policy Memo 451. (November 2016). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/st-rategic-solidarity-how-central-asia-responds-kremlins-exhortations> (Дата обращения: 20.10.2017)
- 8 Bolgova I. The consequences of the Ukrainian crisis for Central Asia: shock and awe. (March 26, 2015). The Russian Council for International Affairs. [Электронный ресурс]. URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/posledstviya-ukrainskogo-krizisa-dlya-tsen-tralnoy-azii-shok/> (Дата обращения: 12.11.2017)
- 9 Telin K. Central Asia: cold gunpowder// Russia in global politics. (August 30, 2016). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Tcentralnaya-Aziya-kholodnyi-porokh-18327> (Дата обращения: 28.10.2017)
- 10 Benno Zogg. Putin's Next Steppe: Central Asia and Geopolitics. CSS Analyses in Security Policy. №. 200, December 2016. p. 1-4.
- 11 Vorobyev A. China and Central Asia: Growing Friendship at Russian Borders. Russian international affairs council. (July 11, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/analytics/china-and-central-asia-growing-friendship-at-russian-borders/> (Дата обращения: 24.10.2017)
- 12 Niklas Swanström & Pär Nyrén. China's March West: Pitfalls and Challenges in Greater Central Asia. Institute for Security and Development Policy. Policy Brief No. 195 January 4, 2017. p. 1-3.
- 13 Indeo F. A Comprehensive Strategy to Strengthen China's Relations with Central Asia. ISPI. China's Belt and Road: Game Changer? Edizioni Epoké – ISPI, 2017. p. 35-52
- 14 C5+1 Fact Sheet// U.S. Department of State. (September 22, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.state.gov/r/prs/ps/2017/09/274386.htm> (Дата обращения: 10.11.2017)
- 15 Trump to cut foreign aid budgets, opening South and Central Asia's door to Chinese influence// Forbes. (May 4, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.forbes.com/sites/alyssaayres/2017/05/04/trump-to-cut-foreign-aid-budgets-opening-south-and-central-asias-door-to-chinese-influence/#3f871bba5f50> (Дата обращения: 18.10.2017)
- 16 Tajikistan after Ukraine: «examines, observes, thinks» // Ferghana Information Agency. (June 26. 2014). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ferghananews.com/articles/8181> (Дата обращения: 12.10.2017)

17 Position of the Republic of Uzbekistan on the situation in Ukraine and the Crimean issue// Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. (March 20, 2014). [Электронный ресурс]. URL: <https://mfa.uz/ru/press/news/2014/03/1525/> (Дата обращения: 8.11.2017)

18 Statement of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic on the situation in Ukraine //Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kyrgyzstan. (March 20, 2014). [Электронный ресурс]. URL: https://www.un.int/kyrgyzstan/ru/statements_speeches/заявление-министерства-иностранных-дел-кыргызской-республики-по-ситуации-на-0# (Дата обращения: 24.10.2017)

19 Kazakhstan MFA: Astana «with understanding» refers to the reunion of the Crimea with Russia // Russian news agency TASS. (March 18, 2014). [Электронный ресурс]. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3247273> (Дата обращения: 10.11.2017)

20 Speech by President Xi Jinping to Nazarbayev University // Embassy of the People's Republic of China in Kazakhstan. (September 9, 2013). [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm> (Дата обращения: 29.10.2017)

21 The trade between China's Xinjiang and Kazakhstan increased by 77.9 percent// China's Ministry of Commerce. (April 1, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://russian.mofcom.gov.cn/article/statistic/ie/201704/20170402545056.shtml> (Дата обращения: 14.10.2017)

22 China published an action plan to implement initiatives to build the «economic belt of the Silk Road» and the «21st century sea silk road» // China's Embassy in Kazakhstan. (March 31, 2015). [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/gyzg/t1250518.htm> (Дата обращения: 12.10.2017)

23 Foreign Ministry Spokesperson Hua Chunying's Remarks on Chinese Embassy in Kyrgyzstan Hit by Terrorist Attack// Ministry of foreign affairs of the People's Republic of China. (August 30,2016) [Электронный ресурс] URL: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2535_665405/t1393115.shtml (Дата обращения: 18.10.2017)

24 China statistical yearbook 2016//National Bureau of Statistics of China. (September 2016). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/nds/2016/indexeh.htm> (Дата обращения: 12.10.2017)

25 Participation in «Kazakhstan and China, Transit Bridge of Eurasia»// Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. (June 8, 2017). [Электронный ресурс]. URL: http://www.akorda.kz/en/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/participation-in-kazakhstan-and-china-transit-bridge-of-eurasia-space-bridge (Дата обращения: 21.10.2017)

26 Head of state declared moratorium on amendments to Land code// Official website of the Prime Minister of Kazakhstan. (May 6, 2016). [Электронный ресурс]. URL: <https://primeminister.kz/en/news/13/glava-gosudarstva-objavil-moratorij-na-popravki-v-zemelnyj-kodeks-> (Дата обращения: 9.11.2017)

27 China and Kazakhstan: grandiose results, excellent prospects // Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Kazakhstan. (January 24, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/dszc/emba/t1433443.htm> (Дата обращения: 30.10.2017)

References

1 Benno Zogg. Putin's Next Steppe: Central Asia and Geopolitics. CSS Analyses in Security Policy. №. 200, December 2016. p. 1-4.

2 Bolgova I. The consequences of the Ukrainian crisis for Central Asia: shock and awe. (March 26, 2015). The Russian Council for International Affairs. [Электронный ресурс]. URL: <http://russiancouncil.ru/analytcs-and-comments/analytcs/posledstviya-ukrainskogo-krizisa-dlya-tsen-tralnoy-azii-shok-/> (Дата обращения: 12.11.2017)

3 C5+1 Fact Sheet// U.S. Department of State. (September 22, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.state.gov/ra/prs/ps/2017/09/274386.htm> (Дата обращения: 10.11.2017)

4 China and Kazakhstan: grandiose results, excellent prospects // Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Kazakhstan. (January 24, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/dszc/emba/t1433443.htm> (Дата обращения: 30.10.2017)

5 China published an action plan to implement initiatives to build the «economic belt of the Silk Road» and the «21st century sea silk road» // China's Embassy in Kazakhstan. (March 31, 2015). [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/gyzg/t1250518.htm> (Дата обращения: 12.10.2017)

6 China statistical yearbook 2016//National Bureau of Statistics of China. (September 2016). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/nds/2016/indexeh.htm> (Дата обращения: 12.10.2017)

7 Cohen Ariel. America's next Security Competition Will Be in Central Asia//The National Interest. (July 30, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://nationalinterest.org/feature/americas-next-security-competition-will-be-central-asia-21710> (Дата обращения: 12.10.2017)

8 Foreign Ministry Spokesperson Hua Chunying's Remarks on Chinese Embassy in Kyrgyzstan Hit by Terrorist Attack// Ministry of foreign affairs of the People's Republic of China. (August 30,2016) [Электронный ресурс] URL: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2535_665405/t1393115.shtml (Дата обращения: 18.10.2017)

9 Head of state declared moratorium on amendments to Land code// Official website of the Prime Minister of Kazakhstan. (May 6, 2016). [Электронный ресурс]. URL: <https://primeminister.kz/en/news/13/glava-gosudarstva-objavil-moratorij-na-popravki-v-zemelnyj-kodeks-> (Дата обращения: 9.11.2017)

10 Indeo F. A Comprehensive Strategy to Strengthen China's Relations with Central Asia. ISPI. China's Belt and Road: Game Changer? Edizioni Epoké – ISPI, 2017. p. 35-52

- 11 Kazakhstan MFA: Astana «with understanding» refers to the reunion of the Crimea with Russia // Russian news agency TASS. (March 18, 2014). [Электронный ресурс]. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3247273> (Дата обращения: 10.11.2017)
- 12 Kazancev A. «Bol'shaja igra» s neizvestnymi pravilami: mirovaja politika i Central'naja Aziya.– M.: Nasledie Evrazii. 2008. c. 32-50.
- 13 Mankoff Jeffrey. The US policy in Central Asia after 2014. Pro et Contra. Vol. 17, No. 1-2 (January-April 2013). P. 41-57
- 14 Niklas Swanström & Pär Nyrén. China's March West: Pitfalls and Challenges in Greater Central Asia. Institute for Security and Development Policy. Policy Brief No. 195 January 4, 2017. p. 1-3.
- 15 Participation in «Kazakhstan and China, Transit Bridge of Eurasia»// Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. (June 8, 2017). [Электронный ресурс]. URL: http://www.akorda.kz/en /events/astana_kazakhstan/participation_in_events/participation-in-kazakhstan-and-china-transit-bridge-of-eurasia-space-bridge (Дата обращения: 21.10.2017)
- 16 Position of the Republic of Uzbekistan on the situation in Ukraine and the Crimean issue// Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. (March 20, 2014). [Электронный ресурс]. URL: <https://mfa.uz/ru/press/news/2014/03/1525/> (Дата обращения: 8.11.2017)
- 17 Radnitz Scott. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations. Policy Memo 451. (November 2016). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/strategic-solidarity-how-central-asia-responds-kremlins-exhortations> (Дата обращения: 20.10.2017)
- 18 Sattorzoda A. Nekotorye teoreticheskie aspekty mnogovektornosti vo vneshnej politike gosudarstv Central'noj Azii. (8 Ijunja 2009). URL: <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/206.html> (Дата обращения: 12.10.2017)
- 19 Speech by President Xi Jinping to Nazarbayev University // Embassy of the People's Republic of China in Kazakhstan. (September 9, 2013). [Электронный ресурс]. URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm> (Дата обращения: 29.10.2017)
- 20 Statement of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic on the situation in Ukraine //Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kyrgyzstan. (March 20, 2014). [Электронный ресурс]. URL: https://www.un.int/kyrgyzstan/ru/statements_speeches/заявление-министерства-иностраных-дел-кыргызской-республики-по-ситуации-на-0# (Дата обращения: 24.10.2017)
- 21 Stronski Paul. Uncertain continuity: Central Asia and the Trump administration. CAP Papers 188, July 2017. p. 1-6
- 22 Tajikistan after Ukraine: «examines, observes, thinks» // Ferghana Information Agency. (June 26. 2014). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ferghananews.com/articles/8181> (Дата обращения: 12.10.2017)
- 23 Telin K. Central Asia: cold gunpowder// Russia in global politics. (August 30, 2016). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Tcentralnaya-Aziya-kholodnyi-porokh-18327> (Дата обращения: 28.10.2017)
- 24 The trade between China's Xinjiang and Kazakhstan increased by 77.9 percent// China's Ministry of Commerce. (April 1, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://russian.mofcom.gov.cn/ article/statistic/ie/201704/20170402545056.shtml> (Дата обращения: 14.10.2017)
- 25 Trump to cut foreign aid budgets, opening South and Central Asia's door to Chinese influence// Forbes. (May 4, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.forbes.com /sites/alyssaayres/2017/05/04/trump-to-cut-foreign-aid-budgets-opening-south-and-central-asias-door -to-chinese-influence/#3f871bba5f50> (Дата обращения: 18.10.2017)
- 26 Vorobyev A. China and Central Asia: Growing Friendship at Russian Borders. Russian international affairs council. (July 11, 2017). [Электронный ресурс]. URL: <http://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/analytics/china-and-central-asia-growing-friendship-at-russian-borders/> (Дата обращения: 24.10.2017)
- 27 Walker Joshua. What Central Asia Means to the United States// The Diplomat. (September 16, 2016). [Электронный ресурс]. URL: <https://thediplomat.com/2016/09/what-central-asia-means-to-the-united-states/> (Дата обращения: 14.10.2017)

Delovarova L.F.

PhD in International Relations, acting Associated Professor of
International Relations and World Economy Chair, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: delovarova@mail.ru

**SOME MIGRATION ASPECTS, TRENDS AND ISSUES
IN THE NORTH AND CENTRAL ASIA: CASE OF KAZAKHSTAN**

Migration and mobility in the post-Soviet space are part of the global process for more than a quarter of a century. Possessing almost all the main characteristics of the global process, migrations in this space have their own characteristics and specifics that require special attention and understanding. To analyze the mobility of this space, the definitions and approaches that determine the potential systems and subsystems that cover this process are important. Kazakhstan is one of the states in this space for which migration issues and demographic development are a strategic direction, including within the framework of the Eurasian Economic Union. An important issue remains the choice of the approach that defines the given space not only geographically, but also geo-economically, and geo-politically. One of the effective in this approach can be the use of the UN definition of "North and Central Asia", covering the main participants of the migration process. The main purpose of this article is a review of some of the main national and regional aspects of the migration processes in the Republic of Kazakhstan at the present stage. Since the beginning of the 21st century, Kazakhstan has positioned itself as a host country for migrants, being simultaneously a major transit corridor. Recently there has been a tendency of an active outflow of the population, which is a definite challenge that requires due attention and evaluation. The methodological basis of the study is a systematic approach that allows a comprehensive assessment of migration processes, as well as the theory of "pull-push factors." This study may be important in the context of the analysis of common Central Asian processes of cooperation and integration, and from the point of view of developing a theoretical component of the migration processes.

Key words: International Relations, Migration, Kazakhstan, Labor Migration, Eurasian Economic Union.

Деловарова Л.Ф.

PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доцент м.а.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: delovarova@mail.ru

**Солтүстік және Орталық Азиядағы кейбір көші-қон аспектілері,
үрдістері мен мәселелері: Қазақстан мысалында**

Көші-қон және ұтқырлық посткеңестік кеңістікте ғасырлардан астам уақыттан бері әлемдік үдерістің бір бөлігі болып табылады. Ғаламдық процестің барлық негізгі сипаттамаларына ие болғандықтан, осы кеңістіктегі қоныс аударудың мүмкіндіктері мен ерекшеліктері бар, олар ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл кеңістіктің ұтқырлығын талдау үшін осы процесті қамтитын әлеуетті жүйелер мен кіші жүйелерді анықтайтын анықтамалар мен тәсілдер маңызды. Қазақстан бұл кеңістіктегі көші-қон және демографиялық дамудың стратегиялық бағыты болып табылатын мемлекеттердің бірі болып саналады, оның ішінде Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде де. Бұл кеңістікті географиялық тұрғыдан ғана емес геоэкономикалық және геосаяси тұрғыдан айқындайтын тәсілдерді таңдау маңызды мәселе болып қала береді. Мұндай көзқарасты тиімді етудің бірі «Көшу үдерісінің негізгі қатысушыларын қамтитын «Солтүстік және Орталық Азия» БҰҰ ұғымын пайдалану болып табылады. Осы мақаланың негізгі мақсаты қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының көші-қон процестерінің негізгі ұлттық және өңірлік аспектілерінің кейбіріне шолуды талдау болып табылады. XXI ғасырдың басынан бастап Қазақстан ірі транзиттік коридор

болып табылатын, сонымен қатар бір мезгілде өзін мигранттар қабылдаушы ел ретінде танытты. Соңғы уақытта халықтың белсенді ағып кету үрдісі байқалды, ол тиісті назар мен бағалауды талап ететін белгілі бір мәселе болып табылады. Зерттеудің әдіснамалық негізі көші-қон процестерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл, сондай-ақ «тарту-шығаратын факторлар» теориясы болып табылады. Бұл зерттеу ортақ Орталық Азиядағы ынтымақтастық пен интеграция үрдістерін талдау тұрғысынан және көші-қон процестерін зерттеудің теориялық компонентін дамыту тұрғысынан маңызды болуы мүмкін.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, көші-қон, Қазақстан, еңбек көші-қон, Еуразиялық экономикалық одақ.

Деловарова Л.Ф.

доктор PhD, и.о. доцента кафедры международных отношений и мировой экономики,
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: delovarova@mail.ru

Некоторые миграционные аспекты, тенденции и проблемы в Северной и Центральной Азии: на примере Казахстана

Миграция и мобильность на постсоветском пространстве являются частью глобального процесса уже более четверти века. Обладая практически всеми основными характеристиками глобального процесса, миграции на данном пространстве имеют и свои особенности, специфику, требующие особенного внимания и осмысления. Для анализа мобильности данного пространства важны дефиниции и подходы, определяющие потенциальные системы и подсистемы, охватывающие данный процесс. Казахстан является одним из государств данного пространства, для которого миграционная проблематика и демографическое развитие являются стратегическим направлением, в том числе и в рамках деятельности Евразийского экономического союза. Важным вопросом остается выбор подхода, определяющего данное пространство не только географически, но и геоэкономически, и геополитически. Одним из эффективных в данном подходе может быть использование определения ООН «Северной и Центральной Азии», охватывающее основных участников миграционного процесса. Основной целью данной статьи является обзорный анализ некоторых основных национальных и региональных аспектов миграционных процессов Республики Казахстан на современном этапе. С начала 21 века Казахстан позиционирует себя в качестве страны приема мигрантов, являясь одновременно и крупным транзитным коридором. В последнее время наблюдается тенденция активного оттока населения, что является определенным вызовом, требующим должного внимания и оценивания. Методологической основой исследования является системный подход, позволяющий комплексно оценить миграционные процессы, а также теория «притягивающих-выталкивающих факторов». Данное исследование может быть важно как в контексте анализа общих центральноазиатских процессов сотрудничества и интеграции, так и с точки зрения развития теоретической составляющей изучения миграционных процессов.

Ключевые слова: международные отношения, миграция, Казахстан, трудовая миграция, Евразийский экономический союз.

Introduction, concepts and definitions

Global mobility impacts social, economic, political and cultural dimensions of the current system of international relations. Economic drivers remain as the essential but forced migrations are alarming and long-lasting challenges. Post-soviet space became one the important area in term of mobility since mid-1990s. Despite the fact that the most scholars* agreed to call five Post-soviet countries (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan) as Central Asia (CA) based on the countries governments' decisions of

1993 by "Almaty Agreement", this approach can't reflect the current realities of mobility and different types of movement on the space. Understanding or vision of the space as Commonwealth of Independent States (CIS) includes all of the participants and legal base of active migration process but it is too broad. Last decade it is more suitable to discuss and describe migration on the Eurasian space both in terms of volumes, directions and geo-economical importance. Beginning functioning of the Eurasian Economic Union since January, 2015, started formation of common labor market and free movement of people, capital and goods covering some countries. This makes relevant to use definition "North and Central Asia" offered by United

* Here it means scholars of Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan who will be mentioned further

Nations Economic and Social Commission for Asia and Pacific. It includes nine countries Armenia, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russian Federation, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan (UN ESCAP, 2017). This definition reflects current mobility trends and situation in the space more precisely.

In all three approaches Russia is a biggest and primer destination in the post-Soviet space (UN, 2015) and remains the key actor of the migration systems and sub-systems. At the same time Kazakhstan plays an important role in these processes and in the 21st century it is more associated as a recipient country for migrants, being both a major transit corridor and a sending country. According to the UN institution's data, there were about 3.5 million migrants in Kazakhstan (World Bank, 2013) in the beginning of the second decade of the century. The importance of mobility to Kazakhstan and across its borders is becoming increasingly important due to various geopolitical and geo-economic aspects. It makes relevant to analyze demographic potential, migration policy and situation of Kazakhstan.

Literature review

Migration issues of Kazakhstan are not fully reflected in the regional and global context. Along with this, it is necessary to note a number of studies. Various theoretical and practical aspects of migration, the impact of this phenomenon on the post-Soviet space, including Central Asia, are covered in a number of studies. First of all, it's should be noticed, that a major role in the study of theoretical aspects is assigned to Western researchers who have developed fundamental approaches to migration issues in the context of globalization. Thus, it is necessary to note the works of S. Castles (Castles, 2000), Castles S., Miller J.M. (Castles, Miller, 2009), I. Meyers (Meyers, 2000), D. Massey (Massey, 1998) and Sh. Glick (Glick, 2000), in which the main migration trends and new theoretical approaches to them are analyzed. Some theoretical aspects of forced migration are covered in the works of such researchers as E. Haddad (Haddad, 2008) and A. Betts, G. Loscher (Betts, Loescher, 2011).

A series of research works is devoted to various aspects of migration in the post-Soviet space, covering Central Asia, published in the West, in particular the United States. The peculiarity of these studies is that their authors are mostly representatives of former Soviet republics. It is necessary to single out the works of such authors as E. Marat (Marat,

2009), D. Abdurazakova (Abdurazakova, 2011) and A. Korobkov (Korobkov, 2007). These researchers have been consistently working on the analysis of migration processes within the Eurasian space for several years, conducting comprehensive studies on the assessment of the extent of migration, the impact of migration on the development of the Central Asian region, the situation of migrants, and assessing the potential of cooperation between the countries of the region in regulating migration processes.

A huge contribution to the research of migration processes in the post-Soviet space, including Central Asia, was made by the Russian school of migrationists, represented by such researchers as L.L. Rybakovsky (Rybakovsky, 2001), I.V. Ivakhnyuk (Ivakhnyuk, 2008), V.A. Iontsev (Iontsev, Ivakhnyuk, 2012), J.A. Zaionchkovskaya (Zaionchkovskaya, 2012), V.I. Mukomel (Mukomel, 2005), S.V. Ryazantsev (Ryazantsev, 2013), I.A. Aleshkovsky (Aleshkovsky, 2008: 77-87). Within the framework of this school, comprehensive studies are conducted on various aspects of migration in Russia and the post-Soviet space, covering theoretical and practical aspects. Focusing on Russia as the main migration hub for all post-Soviet countries, researchers consider the various consequences of migration processes and sending countries, considering Central Asia as the main source of labor for Russia. Kazakhstan, as a new and active actor of migration processes, is also represented in these studies.

Thus, the problems of migration in the CA region have been analyzed in the work of a number of experts. However, the presented studies require the use of a regional approach, which today is hardly possible. Another weak point of research is the lack of a common data bank on migrants, reliable statistics and document circulation in this area.

Analyzing the work of national Kazakhstani experts devoted to migration issues, in particular in the study of labor migration in the region and in Kazakhstan, it is necessary to highlight Y. Sadovskaya (Sadovskaya, 2010, 2013). The works of this researcher are pioneering in the domestic research. In the works of this expert, various aspects of the migration problems of modern Kazakhstan are reflected, including part of the Soviet period. Another authoritative expert in the field is G. M. Mendikulova (2006, 2008), who is the founder of diasporology in Kazakhstan. G. Mendikulova studied the processes associated with the historical and ethno-cultural aspects of the Kazakh diaspora, the problems of returnees, their return to their homeland. In particular, the researcher's work is devoted to the problems of returnees returning from China.

The problems of Chinese migration to Central Asia and Kazakhstan are also covered in the works of S. Kozhirova (Kozhirova, 2009) and Y. Sadovskaya (Sadovskaya, 2007: 147-170; 2014). Other aspects of migration are the subject of research by different authors in Kazakhstan. The legal aspects of migration processes, including refugee status, are covered in the works of M.A. Sarsenbayev (Sarsenbayev, 2005) and Ya. D. Fedotov (Fedotov, 2008). Economic, social and ethno political aspects of labor migration are presented in the works of T. Marmontova (Marmontova, 2008), N. Mustafaev (Mustafaev, 2005), R.S. Elmurzaeva (Elmurzaeva, 2008) and Mukhametkhan (Mukhametkhan, 2012). Despite the fact that the topic of external labor migration is widely represented in the works of Western researchers and increasingly covered in the writings of representatives of Kazakhstani scholars, there are still no comprehensive works devoted to the migration problems. Moreover, the urgency of working out proposals for more effective regulation of migration processes in region is very relevant. Thus, labor migrations, which were developed immediately after the disintegration of the USSR, have experienced a lot of transformations today, which need rethinking and deep analysis. Forced migrations and newly emerged trends having different genesis are becoming an increasingly important factors for a number of socio-economic and political processes that require rapid reflection and research on the part of the academic community. Moreover, today there is no conceptual, interdisciplinary and predictive vision of the ongoing migration processes, both in Kazakhstan itself and along the perimeter of its borders.

Methodology

A multidisciplinary approach based on applying some methods of sociology is provided methodological basis for this study. Moreover, the system approach examining migration process as a functioning system is effective for this study. The migration system includes countries exporting and importing workforce, and many factors that have an effect on this system. The author will also apply “pull-push” factors theory proposed by I. Lee in the middle of the XX century (Lee, 1966). The most popular theory for migration studies as “pull-push” factors enables to analyze the various economic, political, environmental and demographic factors that force migrants to leave countries of origin and seek to find a shelter in destination countries. This model quite clearly defines the nature of migration

processes through the analysis of a number of various factors.

Discussion

An analysis of migration processes in the modern Kazakhstan and across it can be done by studying some aspects of the conceptual and legal support of migration processes, demographic development and the current status of migration flows including migration dynamics in the Eurasian Economic Union.

Some conceptual and legal aspects of migration processes in modern Kazakhstan

Demographic aspect and migration issues are a strategic direction for Kazakhstan, both in the context of internal development, and in the context of regional, international cooperation and the promotion of international stability and security.

Priority directions of the migration policy are fixed by the basic Law, Law about migration of the population (Law on Migration of the Republic of Kazakhstan, 2016) and within the framework of the development strategy “Kazakhstan-2050”, which determines the global demographic imbalance as the second of the Ten Global Challenges of the 21st Century and actualizes the problem of the stability of migration processes (Strategy “Kazakhstan-2050”, 2013). Along with this, in September this year, the Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2017 – 2021 was approved (Zakon. kz, 2017). The concept defines the strategic goals, objectives and directions of the migration policy of the Republic of Kazakhstan in conjunction with the expected prospects for economic, social and demographic development of the Republic of Kazakhstan, foreign policy, integration processes within the framework of the Eurasian Economic Union (EEU) and global trends of globalization. According to the concept, the Republic of Kazakhstan adheres to the strategy of temporary migration on the involvement of foreign workers, the optimal resettlement of the population throughout the country, as well as long-term permanent migration towards ethnic returnees “oralmans” arriving in the Republic of Kazakhstan.

In general, the Concept defines three strategic directions: temporary migration to attract foreign workers to certain sectors of the economy or specific priority projects; long-term migration to attract qualified foreign workers to long-term projects aimed at introducing new innovations, increasing entrepreneurship and

developing human capital; implementation of a nationwide program of professional development.

These directions are recognized as interrelated and their implementation will occur, ensuring the systematic nature of migration policy (Zakon.kz, 2017). It is noteworthy that in the definition of the further development of the migration policy, it is planned to use the experience of the OECD countries, where long-term migration of highly skilled migrants is predominantly applied.

It should be noted that the adoption of the Concept and reorganization of the work of two Ministries – the Ministry of National Economy and the Ministry of Health and Social Development, the establishment of the Migration Service Committee under the Ministry of Internal Affairs is a significant advance in the formation of an integrated and coordinated migration politicians. At the same time, a number of factors as demographic situation, volumes and quality of migration flows and realities of the migration process itself are not taken into account both within the country and at the regional level. These aspects are important both in theoretical and practical sense. The brief summary of the conceptual base it is necessary to mention that migration policy is on the agenda of the national policy of Kazakhstan and it will make possible to work out the proper approaches.

Some features of demographic development and migration situation

Demographic development of Kazakhstan is an important component of the overall policy of the state. According to the World Bank, the population of Kazakhstan was 17.8 million in 2016 (World Bank, 2017). Referring to the national data, Ministry of National Economy of the RK, states, that population of the country in June 1, 2017 was 18 014 200 (and by the September, 1 of the current year, the population of the Republic of Kazakhstan was 18 074 100), including urban population – 10 358 000 people (57.5%), rural – 7 656 200 people (42.5 percent). Compared with June 1, 2016, the population increased by 239,200 people, or 1.3 percent (Ministry of National Economy of Kazakhstan, 2017). In general, Kazakhstan has a steady trend towards an increase in the population. So, if for two decades (from 1989 to 2009) the population of the republic increased by 1,028,316 people and amounted to 16,009,597 people in 2009, then in 2013 (17 million) (Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2009), and in 2017 – 18 million as mentioned above (Ministry of National

Economy of Kazakhstan, 2017). Population growth is going and shows positive dynamics due to 2 aspects – natural increase and repatriation policy. It is also noted that as a result of the processing of information provided by the migration service authorities, the number of migrants registered in the country in January-May 2017 increased by 36.3 percent and amounted to 7204 people compared to the corresponding period in 2016. At the same time, the number of migrants leaving the country increased by 4 percent and amounted to 10,975 people, the balance of migration -3 771 people (Ministry of National Economy of Kazakhstan, 2017). It is explained that the main migration exchange of the country occurs with the CIS countries (Tengrinews.kz, 2017). According to the International Organization for Migration, by 2016, Kazakhstan has recorded 1,265,000 migrants with temporary registration from Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan (IOM, 2017).

Analyzing the migration situation as a whole, for twenty-five years, it can be noted that the balance in external migration has changed from negative, in the first years of independence to positive, and in recent years again, it has become negative. According to the data of the responsible agencies, in the period from 1991 to 2003 the outflow of the population from the country averaged 225.5 thousand people per year (Kapital.kz, 2017). From 2004 to 2011, the balance was consistently positive (an increase of 11,700 people per year). Along with this, the volume of labor migration constantly increased. In the last five-year period, the migration balance again entered the negative zone.

In 2012 (January-September), the number of arrivals and departures equaled, and in subsequent years the rate of outflow of population only increased, while the number of people wishing to live and work in the Republic of Kazakhstan decreased significantly (Forbes.kz, 2017).

A newly appeared trend connected with the outflow of qualified population from Kazakhstan is a serious challenge for both the demographic potential and development in general. According to the data of Ministry of National economy of Kazakhstan, in September 2017, 28.200 people left Kazakhstan (Forbes.kz, 2017). According to this data, strong outflow goes to the most mobile groups – professionals of technical, economic, pedagogical and medical specialties. This year, for one reason or another, more than 4,800 technicians, 2.7 thousand economists, and 1,7 thousand representatives of pedagogical specialties left the country for one reason or another. Officially, the majority of those

who leave the country make their choice in favor of the CIS countries but some observations of the author point Russia, some European states and UAE as main destinations.

The results of ethnic migration are indicative. Since 1991, the number of ethnic returnees has exceeded 1 million. Due to the demographic contribution of the arriving repatriates-oralmans for 26 years, it was possible to reduce the level of the negative balance of migration by 28% (Zakon.kz, 2017).

In general, migration processes in Kazakhstan have different dynamics. Thus, in the 21st century, Kazakhstan is confidently positioning itself as the destination country for migrants from Central Asian countries – Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan. The role of Kazakhstan is growing as a transit hub. The interregional, multidirectional migration, which covers the Eurasian space, South-East Asia, Europe and North America, is gaining in increasing dynamics.

A separate and important direction of migration processes for Kazakhstan we understand the mobility within the framework of the Eurasian Economic Union.

Migration flows within the EEU include several important aspects for Kazakhstan as a destination and sending country.

It should be noted that within the framework of the EEU, Kazakhstan is both a recipient and sending country of labor migrants. At the beginning of 2015 the year in Kazakhstan there was an increase in the number of workers from the Republic of Belarus 1.6 times and of workers of the Russian Federation by 22% (Delovarova, 2015). The labor migration of the Republic of Kazakhstan with the Russian Federation is conditioned both by long-term cross-border cooperation and by a number of other factors. According to expert assessments of Kazakhstani researchers, the volume of migration in the EEU has increased by 17% in the first half of the year (Delovarova, 2015). Along with the positive dynamics of legal migration in the RK, it is also necessary to take into account illegal flows that do not have accurate data. The statistics on 2016 is not offered by the Union's responsible bodies. But as it is mentioned above the number of Kyrgyz citizens were about 150 000 in Kazakhstan (IOM, 2017). At the same time the important trend in 2017 is external mobility from Kazakhstan which shows potential risk to lose qualified part of the population. It makes necessary to strengthen measures to protect the domestic labor market. Along with it, it is stated that in September 2017 about 11.900 people have arrived

in the country for permanent residence, study or work (Forbes, 2017). Most of the arrivals are represented by citizens of the CIS countries including Russia, Belarus and Armenia. Such data do not allow us to speak of any significant increase in the dynamics of migration processes within the Union. Along with this, there is an increase in the number of labor migrants from the countries of Southeast Asia. The signing of the Free Trade Agreement with Vietnam and the introduction of a visa-free regime, as well as the signing of a memorandum with Mongolia, the Republic of Korea and Singapore, can significantly increase migration flows within the Union, including Kazakhstan.

Another important aspect is the coordination of departments at various levels both within Kazakhstan and within the Union to form an efficient and flexible labor market, taking into account the main trends, problems and prospects for all members. There is a need for cooperation around the perimeter of the issues identified by its members including harmonization of common approaches and principles, exchange of regulatory legal acts, information, experience, implementation of measures aimed at preventing the dissemination of inaccurate information, internships and seminars, Cooperation in advisory bodies. At the national level, the Department of Migration Police of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, the Statistics Agency are also involved. There are also problems with coordination here. Despite certain difficulties, all the issues identified in articles 96-98 of the treaty (Agreement on EEU, 2014). One of the persistent problems remains the problem of collecting and processing reliable statistical data. Different departmental coordination, causes incompatibility or a difference in the criteria for the selection of data, doubts about the validity and reliability of qualitative and quantitative data, which leads to difficulties in providing qualitative analytics. At the same time, work in this direction is ongoing. So, in our opinion, the above-mentioned reorganization of the work of the two Ministries of Kazakhstan, as well as the formation of the Migration Service Committee under the Ministry of Internal Affairs, is a significant contribution. Its functions include ensuring the implementation of the state policy in the field of citizenship, migration of the population and refugees, the committee performs a number of other functions important for the coordinated work

of Kazakhstan in the EEU (Ministry of Internal Affairs of The Republic Kazakhstan, 2017).

It seems that systematic and constant work in this direction will make a significant contribution to the regulating of migration policy not only at the national level, but also in the whole in the Union itself. It also affects the development and harmonization of legislation in general, including with respect to pensions, certain aspects of education, law and health. One of the strategic directions, in our opinion, is the development of the international (including migration) cooperation of the Union with the active participation of Kazakhstan, taking into account the main trends of regional and global levels.

The EEU has an international legal personality (paragraph 2, Article 1 of the EAEC Treaty), which implies the development of international cooperation with states, international organizations, integration associations and conclude international treaties with them (art. 7, clause 7 of the EEU Treaty) in order to promote main directions of the Organization (Agreement on EEU, 2014). The need for international cooperation is also due to the fact that the provision of sustainable, secure migration flows based on respect for the rights of migrants and their families is important not only within the Union, but also along the perimeter of its borders, where the situation is aggravated by a change in geopolitical realities and aggravation of conflicts. A serious step in this direction is the signing of Memorandum of Cooperation with IOM, other UN agencies and the CIS. Kazakhstan is an active participant in many international organizations, projects and initiatives, including in the field of migration. One of them is the Almaty Process, which is a permanent dialogue platform initiated by Kazakhstan in 2011. The Almaty Process is aimed to jointly solve the most urgent issues of refugees and international migration, both in the regional format and in the global perspective. The Almaty Process plays an important role in developing mechanisms aimed at meeting the key national interests of the countries of the region, such as border control and security. For the EEU, this can be a valuable experience, taking into account the scale of the organization's activities.

International cooperation and geography of the EEU partners has a global scale. Thus, in the Asia-Pacific Region and Southeast Asia, all of the key countries are covered. Vietnam has already become an active partner since 2016, China is covered in the framework of the "Economic belt of the Silk Road" project and negotiations are under

way. Active negotiations are being held with India. A memorandum was signed with Mongolia, the Republic of Korea and Singapore, an agreement with the Republic of Bangladesh has been practically approved. Cooperation with APEC and ASEAN is of exceptional importance and potential. The Middle East is currently negotiating with Israel, Egypt, Jordan and Morocco. In Latin America, memorandums of understanding have already been signed with Chile and Peru. Active negotiations are under way in the framework of MERCOSUR, CARICOM. Within the European Union, these are business contacts in a bilateral format with the Slovak Republic, the Czech Republic, the Italian Republic and the Greek Republic.

Thus, partnership within the framework of the Union has a comprehensive cooperation in terms of fields and global geographical coverage. This, in turn, means that migration processes can be developed in all these vectors, and accordingly, an adequate, balanced and multi-level approach is needed.

Coordinated cooperation within the Union, with international organizations and partners is an important component of the effective functioning of the EEU. The importance of migration processes within the framework of the EEU is determined for Kazakhstan by a number of factors, including the volume and geography of migration, as well as effective coordinated cooperation, both within the Organization and with the partners of the organization. The formation of a flexible and balanced migration policy, taking into account the specifics of the demographic potential and the development of priority sectors of Kazakhstan's economy with emphasis on highly skilled labor, and the preservation of its own intellectual potential, is a prerequisite for successful development. The diversification, systemic, security and regulatory nature of migration flows, based on a more integrated cooperation of all member states, both within the EEU and across its borders, and, taking into account the geography of international partners, is an important aspect of improving activity and integration in the Eurasian space, as well as the confident positioning of the Union at the global level.

Conclusion

Mobility of the population plays an increasingly important role in the post-Soviet space, including Kazakhstan, which has become an important actor in the migration process. The complex dynamics of

migration processes towards and from Kazakhstan calls for more attention and study. While studying the migration processes in the post-Soviet space with the participation of Kazakhstan and a number of countries the use of “North and Central Asia” definition, which encompasses all active and potential participants, is becoming increasingly relevant. This definition also covers Central Asia, in the sense in which five post-Soviet countries are included, and Russia, which is the main hub for migrants throughout the post-Soviet space, and the Eurasian space, within which the integration process is taking place and formed the institutional design of the general labor market.

The adoption by Kazakhstan of a new conceptual document and the implementation of certain reforms, the establishment of the Migration Service Committee, shows a new stage in understanding the importance of migration processes for Kazakhstan as one of the key participants in modern regional and interregional migration processes.

It is necessary to form a flexible and balanced migration policy, taking into account the specifics of the demographic potential and the development of priority sectors of the economy within the Union. Sustainability, security and regulation of migration flows, based on a more integrated cooperation of all member states both within the EEU and across

the entire perimeter responds the prospective vision and understanding of Kazakhstan’s position in the Union. In order to mitigate negative effects, it seems important to develop a multi-level and flexible approach to regulating migration flows. The status of Kazakhstan as a confident center of migrants’ destination at the same time does not exclude its role as a country of exodus of migrants. This is clearly seen in the example of the Eurasian Economic Union, in which Kazakhstan is an active member and initiator.

Migration processes to and from Kazakhstan a different and changing dynamics, which requires constant monitoring and comprehensive analysis.

It is necessary to evaluate the role of Kazakhstan as a transit corridor in a new way. Strengthening of multidirectional migration from Kazakhstan, diversification of flows requires additional research in terms of prospects and consequences. More attention should be paid to the process of the outflow of qualified force within the changing geo-economic realities and political processes, including the EEU and political processes in the neighboring regions. Balanced approaches, deepening of cooperation in the field of migration and development of effective mechanisms of interaction will allow enhancing the positive effects of migration, which can contribute to successful mobility coordination and regulation in the North and Central Asia.

References

- 1 Subregional Office for North and Central Asia // <http://www.unescap.org/subregional-office/north-central-asia> <12.11.2017>
- 2 Trends in international migration, 2015 http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/popfacts/PopFacts_2015-4.pdf. <05.04.2017>
- 3 World Bank, Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016, October 2013 // <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/10/02/migration-and-remittanceflows-in-europe-and-central-asia-recent-trends-and-outlook-2013-2016> <17.09.2017>
- 4 Castles S., International Migration at the Beginning of the Twenty-First Century: Global Trends and Issues // *International Social Science Journal*. – 2000, September. – Vol. 52, issue 165. – 367 p.
- 5 Castles S., Miller J.M. The age of migration. *International Population movements in the Modern World*. – New York: Fourth edition, the Guilford Press, 2009. – 325 p.
- 6 Meyers E. Theories of International Immigrant on Policy-A Comparative Analysis // *International Migration Review*. – 2000. – Vol. 34, №4. – P. 1245-1282 // <http://links.jstor.org/sici?sici> <12.09.2016>.
- 7 Massey D. S. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the end of the Millenium*. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – p. 362.
- 8 Glick S.N. Building a Transnational Perspective on Migration. *Transnational Migration: Comparative theory and Research Perspectives. An informal workshop*. – Oxford; England, 2000 // <https://scholar.google.com/scholar> <20.03.2017>
- 9 Haddad E. *The Refugee in International Society: Between Sovereigns*. – New York: Cambridge University Press. – 2008. – p.287.
- 10 Betts A., Loescher G. *Refugees in International relations*. – New York: Oxford University Press. – 2011. – 336 p.
- 11 Marat E. Labor Migration in Central Asia: Implications of the Global Economic Crisis. *Silk Road Paper*. – Central Asia-Caucasus Institute, 2009, may // <http://www.silkroadstudies.org/.../silkroadpapers/0>. <26.04.2017>
- 12 Abdurazakova D. Social Impact of International Migration and Remittances in Central Asia // *Asia-Pacific Population Journal*. – 2011, September. – Vol. 26, № 3 // <http://www.unescap.org/sdd/publications/APPJ/Early-View-APPJ-Vol-26-No-3.pdf>. <21.03.2017>

- 13 Korobkov A.V. Migration trends in Central Eurasia: Politics versus economics // *Communist and Post-Communist Studies* 40. – 2007 // 169e189/ www.elsevier.com/locate/postcomstud.<12.05.2016>
- 14 Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. Очерки теории и методов исследования. – М., 2001. – 114 с.
- 15 Ивахнюк И.В. Международная миграция на постсоветском пространстве: формирование новой миграционной системы // *Вестник КРСУ*. – 2008. – Т. 8, № 6. – С. 62-68.
- 16 Ионцев В.А., Ивахнюк И. Роль Международной Трудовой Миграции Для Экономического Развития России // Аналитический доклад: научно-исследовательский отчет 2012 // <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RU-28.pdf>.<27.04.2017>
- 17 Зайончковская Ж.А. Межгосударственное партнерство России и стран Центральной Азии по трудовой миграции: правовая база // <http://www.fms.gov.ru/upload/iblock/4c6/zai.pdf>.<28.04.2017>
- 18 Мукомель В.И. Миграционная политика России: Постсоветские контексты. – М.: Диполь-Т; Институт социологии РАН, 2005.
- 19 Рязанцев С. В. Миграционные тренды и международная безопасность // *Международные процессы*. – 2013. – Вып.№1 (32). – С.37-49.
- 20 Алешковский И.А., Ионцев В.А. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире // *Век глобализации*. – 2008. – № 2. – С.77-87 // http://www.socionauki.ru/journal/files/vg/2008_2/migraciya.pdf.<14.09.2016>
- 21 Садовская Е. Казахстан в Центральноазиатской миграционной подсистеме // <http://demoscope.ru/weekly/2010/0415/analit04.php>.
- 22 Садовская Е.Ю. Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан). – М., 2013: Восточная книга. – С. 54–81. // <http://demoscope.ru>.
- 23 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Мин-во образования и науки РК, Ин-т востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. – 342 с.
- 24 Mendikulova G.M. Modern trends in migration between Kazakhstan and China // *Proceedings of the international conference «Central Asia – China: status and prospects of cooperation»*. – Almaty: KISR, 2008, June 4-5. – P. 158-170.
- 25 Кожирова С. Б. Китайская миграция как элемент региональной безопасности: автореф. ... докт. полит. наук. – Астана, 2009.
- 26 Sadvovskaya Y. Chinese Migration to Kazakhstan: a Silk Road of Cooperation or a Thorny Road of Prejudice? // *The China and Eurasia Forum Quarterly*. – Washington; DC, 2007. – Vol. 5, №4. – P. 147-170.
- 27 Садовская Е.Ю. Китайская миграция в Республике Казахстан: традиции Шёлкового пути и новые векторы сотрудничества. – Алматы, 2014: Раритет. // <http://demoscope.ru/weekly/2015/0629/biblio01.php>; <http://demoscope.ru/weekly/2015/0629/tema01.php><29.11.2016>
- 28 Сарсембаев М.А. Борьба с контрабандой мигрантов и незаконной миграцией в Казахстане и международное право // <http://kisi.kz/img/docs/1290.pdf>.
- 29 Федотов Я.Д. Статус беженцев по международному праву и законодательству Республики Казахстан: автореф. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2008. – 28 с.
- 30 Мармонтова Т. В. Миграционная политика Казахстана в отношении трудовых мигрантов из ЦАР (социальные аспекты) // <http://www.efcentralasia.org/ru...em id=19>.<24.09.2016>
- 31 Мустафаев Н. Миграционная ситуация в Казахстане, 2005. – Ч.1 // <http://www.zona.kz.net/articles/10095><23.11.2015>
- 32 Елмурзаева Р.С. Демографические и миграционные проблемы Казахстана // *Мысль*. – 2008. – № 1. – С. 34-39.
- 33 Мухаметхан Н. Көші-қонды реттеу қай жағынан да маңызды // *Айкын* 2012, 25 ақпан. – Б. 6.
- 34 Lee E.S. A Theory of Migration // *Demography*. -1966. – №3(1).
- 35 Закон Республики Казахстан О миграции населения (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.04.2016 г.) // <http://mirdobra.kz/2016/11/24/закон-республики-казахстан-о-миграции/><21.11.2017>
- 36 Послание президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства // Access mode: <<www.strategy2050.kz>><22.07.2017>
- 37 Утверждена Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы // Access mode: <https://www.zakon.kz/4883043-utverzhdena-kontseptsiya-migratsionnoy.html><21.11.2017>
- 38 Правительство приняло концепцию новой миграционной политики // Access mode: <https://kapital.kz/gosudarstvo/63101/pravitelstvo-prinyalo-koncepciyu-novoj-migracionnoj-politiki.html><21.11.2017>
- 39 Europe and Central Asia Economic Update, October 2017: Migration and Mobility // <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28534><21.11.2017>
- 40 О демографической ситуации в Республике Казахстан за январь-апрель 2017 года // Access mode: <http://economy.gov.kz/ru/news/o-demograficheskoy-situacii-v-respublike-kazahstan-za-yanvar-aprel-2017-goda>
- 41 Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том1.: Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А., Астана, 2011 – 242 с.// www.stat.gov<23.08.2015>
- 42 Количество мигрантов в Казахстане уменьшилось https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kolichestvo-migrantov-v-kazahstane-uvlechilos-mne-322456/<25.11.2017>
- 43 Уязвимость мигрантов и потребности интеграции в Центральной Азии. Краткий обзор: 2017 // Access mode: www.iom.int<21.11.2017>

- 44 Казахстан активно покидают квалифицированные кадры // <https://forbes.kz/news/2017/11/14/159290/> <21.11.2017>
- 45 Деловарова Л.Ф. Динамика миграционных процессов в рамках ЕАЭС: взгляд из Казахстана // Access mode: <https://articlekz.com/article/16344https://articlekz.com/article/16344https://articlekz.com/article/16344>
- 46 «Договор о Евразийском экономическом союзе» (Подписан в г. Астане 29.05.2014) (ред. от 10.10.2014, с изм. от 08.05.2015) // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/ <08.07.2015>
- 47 ПОЛОЖЕНИЕ о Комитете миграционной службы Министерства внутренних дел Республики Казахстан // Access mode: http://mvd.gov.kz/portal/page/portal/mvd/mvd_page/min_activity/mvd_materials/mvd_migration_service_committee/mvd_about_migration_service <22.11.2017>

References

- 1 Abdurazakova D. (2011) Social Impact of International Migration and Remittances in Central Asia // *Asia-Pacific Population Journal*. – 2011, September. – Vol. 26, № 3 // <http://www.unescap.org/sdd/publications/APPJ/Early-View-APPJ-Vol-26-No-3.pdf>. <21.03.2017>
- 2 Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics (2009) *Naselenie Respubliki Kazahstan. Itogi Natsionalnoy perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 goda*. [Population of the Republic of Kazakhstan. Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009.] Tom 1.: Statisticheskii sbornik / Pod red. Smailova A.A., Astana, 2011 – 242 c. // www.stat.gov.kz <23.08.2015>
- 3 Agreement on EEU (2014) «Dogovor o Evraziyskom ekonomicheskom soyuze» (Podpisan v g. Astane 29.05.2014) (red. ot 10.10.2014, s izm. ot 08.05.2015) [«Treaty on the Eurasian Economic Union» (Signed in Astana on May 29, 2014) (as amended on 10.10.2014, as amended on May 8, 2015)] // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/ <08.07.2015>
- 4 Aleshkovskiy I.A., Iontsev V.A. (2008) Tendentsii mezhdunarodnoy migratsii v globaliziruyuschemsya mire [Trends in international migration in a globalizing world] // *Vek globalizatsii*. – 2008. – # 2. – S.77-87 // http://www.socionauki.ru/journal/files/vg/2008_2/migraciya.pdf. <14.09.2016>
- 5 Betts A., Loescher G. (2011) *Refugees in International relations*. – New York: Oxford University Press. – 2011. – 336 p.
- 6 Castles S. (2000), *International Migration at the Beginning of the Twenty-First Century: Global Trends and Issues* // *International Social Science Journal*. – 2000, September. – Vol. 52, issue 165. – 367 p.
- 7 Castles S., Miller J.M. (2009) *The age of migration. International Population movements in the Modern World*. – New York: Fourth edition, the Guilford Press, 2009. – 325 p.
- 8 Delovarova L.F. (2015) Dinamika migratsionnykh protsessov v ramkah EAES: vzglyad iz Kazahstana [Dynamics of migration processes within the framework of the Eurasian Economic Union: view from Kazakhstan] // Access mode: <https://articlekz.com/article/16344https://articlekz.com/article/16344https://articlekz.com/article/16344>
- 9 Elmurzaeva R.S. (2008) Demograficheskie i migratsionnye problemy Kazahstana [Demographic and migration problems of Kazakhstan] // *Myisl*. – 2008. – # 1. – S. 34-39.
- 10 Fedotov Ya.D. (2008) Status bezhentsev po mezhdunarodnomu pravu i zakonodatelstvu Respubliki Kazahstan [Status of Refugees under International Law and Legislation of the Republic of Kazakhstan] // <http://www.efcentralasia.org/ru...em id=19>. <24.09.2016>
- 11 Forbes.kz (2017) Kazakhstan aktivno pokidayut kvalifitsirovannyye kadry (2017) [Qualified personnel actively leaving Kazakhstan] // <https://forbes.kz/news/2017/11/14/159290/> <21.11.2017>
- 12 Glick S.N. (2000) *Building a Transnational Perspective on Migration. Transnational Migration: Comparative theory and Research Perspectives. An informal workshop*. – Oxford; England, 2000 // <https://scholar.google.com/scholar> <20.03.2017>
- 13 Haddad E. *The Refugee in International Society: Between Sovereigns*. – New York: Cambridge University Press. – 2008. – 287 p.
- 14 IOM (2017) Uyazvimost' migrantov i potrebnosti integratsii v Tsentralnoy Azii. Kratkiy obzor: 2017 [Vulnerability of migrants and the need for integration in Central Asia. Overview: 2017] // Access mode: www.iom.int
- 15 Iontsev V.A., Ivakhnyuk I. (2012) Rol' Mezhdunarodnoy Trudovoy Migratsii Dlya Ekonomicheskogo Razvitiya Rossii [Role of the International Labor Migration for Economic Development of Russia] // *Analiticheskii doklad: nauchno-issledovatel'skiy otchet 2012* // <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RU-28.pdf>. <27.04.2017>
- 16 Ivakhnyuk I.V. (2008) Mezhdunarodnaya migratsiya na postsovet'skom prostranstve: formirovaniye novoy migratsionnoy sistemy [International migration in the post-Soviet space: the formation of a new migration system] // *Vestnik KRSU*. – 2008. – T. 8, # 6. – P. 62-68.
- 17 Kapital.kz (2017) Pravitel'stvo prinyalo kontseptsiyu novoy migratsionnoy politiki (2017) [The Government adopted the concept of a new migration policy] // Access mode: <https://kapital.kz/gosudarstvo/63101/pravitel'stvo-prinyalo-koncepciyu-novoj-migratsionnoy-politiki.html> <21.11.2017>
- 18 Korobkov A.V. (2007) Migration trends in Central Eurasia: Politics versus economics // *Communist and Post-Communist Studies* 40. – 2007 // 169e189/ www.elsevier.com/locate/postcomstud. <12.05.2016>
- 19 Kozhirova S. B. (2009) Kitayskaya migratsiya kak element regionalnoy bezopasnosti [Chinese migration as an element of regional security]: avtoref. ... dokt. polit. nauk. – Astana, 2009.
- 20 Lee E.S. (2016) A Theory of Migration // *Demography*. – 1966. – №3(1).
- 21 Marat E. (2009) Labor Migration in Central Asia: Implications of the Global Economic Crisis. Silk Road Paper. – Central Asia-Caucasus Institute, 2009, may // <http://www.silkroadstudies.org/.../silkroadpapers/0>. <26.04.2017>
- 22 Massey D. S. (1998) *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the end of the Millennium*. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 362 p.

- 23 Mendikulova G.M. (2006) Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost. [Kazakh diaspora: history and modernity] Min-vo obrazovaniya i nauki RK, In-t vostokovedeniya im. R.B. Suleymenova. – Almaty: Vsemirnaya Assotsiatsiya kazahov, 2006. – 342 s.
- 24 Mendikulova G.M. (2008) Modern trends in migration between Kazakhstan and China // Proceedings of the international conference «Central Asia – China: status and prospects of cooperation». – Almaty: KISR, 2008, June 4-5. – P. 158-170.
- 25 Meyers E. (2000) Theories of International Immigrant on Policy-A Comparative Analysis // International Migration Review. – 2000. – Vol. 34, №4. – P. 1245-1282 // <http://links.jstor.org/sici?sici<12.09.2016>>.
- 26 Ministry of Internal Affairs of The Republic Kazakhstan (2017) POLOZhENIE o Komitete migratsionnoy sluzhbyi Ministerstva vnutrennih del Respubliki Kazakhstan [REGULATIONS on the Committee of the Migration Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan] // Access mode: http://mvd.gov.kz/portal/page/portal/mvd/mvd_page/min_activity/mvd_materials/mvd_migration_service_committee/mvd_about_migration_service<22.11.2017>
- 27 Ministry of National economy of Kazakhstan (2017) O demograficheskoy situatsii v Respublike Kazakhstan za yanvar'-aprel' 2017 goda (2017) [On the demographic situation in the Republic of Kazakhstan for January-April 2017] // Access mode: <http://economy.gov.kz/ru/news/o-demograficheskoy-situatsii-v-respublike-kazahstan-za-yanvar-aprel-2017-goda>
- 28 Mukhamethan N. (2012) Koshy-kondy retteu kai zhagynan da manyzdy [Importance of migration regulation] // Aikyn, 2012, 25 Akpan. – B. 6.
- 29 Mukomel V.I. (2005) Migratsionnaya politika Rossii: Postsovetskii konteksty [Migration Policy of Russia: Post-Soviet Contexts.]. – M.: Dipol-T; Institut sotsiologii RAN, 2005.
- 30 Mustafayev N. (2005) Migratsionnaya situatsiya v Kazahstane [Migration situation in Kazakhstan], 2005. – Ch.1 // <http://www.zona.kz.net/articles/10095<23.11.2015>>
- 31 Poslanie prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera natsii N. A. NAZARBAEVA narodu Kazahstana Strategiya «Kazahstan-2050». Novyy politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva (2013) [Message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation NA Nazarbayev to the people of Kazakhstan Strategy «Kazahstan-2050». The new political course of the state] // Access mode: <<www.strategy2050.kz>> <22.07.2017>
- 32 Ryazantsev S. V. (2013) Migratsionnyie trendy i mezhdunarodnaya bezopasnost [Migration Trends and International Security] // Mezhdunarodnyie protsessyi. – 2013. – Vyip.#1 (32). – P.37-49.
- 33 Ryibakovskiy L.L. (2001) Migratsiya naseleniya. Tri stadii migratsionnogo protsessa. Ocherki teorii i metodov issledovaniya [Migration of the population. Three stages of the migration process. Essays on the theory and methods of research]. – M., 2001. – 114 p.
- 34 Sadovskaya Y. (2007) Chinese Migration to Kazakhstan: a Silk Road of Cooperation or a Thorny Road of Prejudice? // The China and Eurasia Forum Quarterly. – Washington; DC, 2007. – Vol. 5, №4. – P. 147-170.
- 35 Sadovskaya Y.Yu. (2010) Kazahstan v Tsentralnoaziatskoy migratsionnoy sub-sisteme [Kazahstan in the Central Asian migration sub-system] // <http://demoscope.ru/weekly/2010/0415/analit04.php>.
- 36 Sadovskaya Y.Yu. (2013) Mezhdunarodnaya trudovaya migratsiya v Tsentralnoy Azii v nachale XXI veka (na primere Respubliki Kazahstan) [International Labor Migration in Central Asia at the Beginning of the 21st Century (on the Example of the Republic of Kazakhstan)]. – M., 2013: Vostochnaya kniga. – S. 54–81. // <http://demoscope.ru>.
- 37 Sadovskaya Y.Yu. (2014) Kitayskaya migratsiya v Respublike Kazahstan: traditsii ShYolkovogo puti i novyye vektoryi sotrudnichestva [Chinese migration in the Republic of Kazakhstan: traditions of the Silk Road and new vectors of cooperation]. – Almaty, 2014: Raritet. // <http://demoscope.ru/weekly/2015/0629/biblio01.php>; <http://demoscope.ru/weekly/2015/0629/tema01.php> <29.11.2016>
- 38 Sarsembayev M.A. (2005) Bor'ba s kontrabandoy migrantov i nezakonnoy migratsiei v Kazahstane i mezhdunarodnoe pravo [Combating the smuggling of migrants and illegal migration in Kazakhstan and international law] // <http://kisi.kz/img/docs/1290.pdf>.
- 39 Subregional Office for North and Central Asia (2017) // <http://www.unescap.org/subregional-office/north-central-asia<12.11.2017>>
- 40 Tengrinews.kz (2017) Kolichestvo migrantov v Kazahstane umen'shilos' (2017) [The number of migrants in Kazakhstan decreased] // https://tengrinews.kz/kazahstan_news/kolichestvo-migrantov-v-kazahstane-uvlichilos-mne-322456/ <25.11.2017>
- 41 Trends in international migration (2015) // http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/popfacts/PopFacts_2015-4.pdf. <05.04.2017>
- 42 World Bank (2013), Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016, October 2013 // <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/10/02/migration-and-remittanceflows-in-europe-and-central-asia-recent-trends-and-outlook-2013-2016> <17.09.2017>
- 43 World Bank, (2017) Europe and Central Asia Economic Update, October 2017: Migration and Mobility // <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28534><21.11.2017>
- 44 Zakon Respubliki Kazahstan O migratsii naseleniya (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 06.04.2016 g.) (2016) [Law of the Republic of Kazakhstan On migration of the population (with amendments and additions as of 06/04/2016)] // <http://mirdobra.kz/2016/11/24/zakon-respubliki-kazahstan-o-migratsii/><21.11.2017>
- 45 Zakon.kz (2017) Utverzhdena Kontseptsiya migratsionnoy politiki Respubliki Kazahstan na 2017 – 2021 gody (2017) [The Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 has been approved] // Access mode: <https://www.zakon.kz/4883043-utverzhdena-kontseptsiya-migratsionnoy.html> <21.11.2017>
- 46 Zayonchkovskaya Zh.A. (2012) Mezhdunarodnoye partnerstvo Rossii i stran tsentralnoy Azii po trudovoy migratsii: pravovaya baza [Interstate partnership of Russia and Central Asia on labor migration: the legal framework] // <http://www.fms.gov.ru/upload/iblock/4c6/zai.pdf>. <28.04.2017>

Әліпбаев А.¹, Бөжеева Б.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alipbayev19@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: bbuzeeva@gmail.com
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар және
әлемдік экономика кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЛАҢКЕСТІККЕ ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ
ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕЙБІР АСТАРЛАРЫ**

Әлемнің қазіргі мемлекеттері мен олардың арнайы қызметтері лаңкестікпен және басқа да экстремистік күштермен күресте айқын бір тәжірибе жинауда. Осы тұрғыдан алғанда неміс мемлекеті мен олардың құқыққорғау органдарының қызметі назар аударуға тұрарлық. Германияда лаңкестік қатердің пайда болғанына бірнеше ондаған жылдар өтті. Соңғы кездері Германиядағы негізгі қатер халықаралық ислам лаңкестігі тарапынан туындауда. Исламдық арна ең алдымен Германияға кезінде көшіп келгендер мен наным-сенімін өзгерткендерге сүйенуде. Германияның қауіпсіздік қызметтерінің мәлімдемелері бойынша шамаланған исламдық лаңкесшілердің саны, яғни қоғамдық қауіпсіздік үшін нақты қатер туғызатындар соңғы жылдары бірнеше есеге өскен. 2000 жылдардың басында лаңкестік мәселесін шешудің ең басты жолы осы күреспен айналысатын барлық мекемелердің қызметін жоғары деңгейде бір арнаға үйлестіру және алдын ала ойластыру екендігін Германияда да түсінді. Осы мақсатта Лаңкестіктен қорғанудың ортақ орталығы құрылған болатын. Орталық өзіндік қандай да бір мекеме болып табылмайды, тек лаңкестік қатерінің алдын алуға бағытталған қырықтан астам әр түрлі федералдық және өңірлік неміс мекемелерінің қызметін біріктіруге бейімделінген. Баспа беттерінде Германияда лаңкестік топтарды қарусыздандырғандығы немесе лаңкестіктің алдын алғандығы туралы ақпараттар жиі байқалып қалады. Еуропалық әртүрлі елдердегі соңғы кездердегі оқиғаларды қорытындылай келе, немістің қауіпсіздік қызметтерінің бұл бағыттағы жұмыстарының деңгейі жоғары да адал екендігін көруге болады.

Түйін сөздер: Германия, мемлекет, лаңкестік, қатер, құқыққорғау органдары, радикалды салафиттер, қауіпсіздік, экстремизм.

Alipbayev A.¹, Byuzheeva B.²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, e-mail: alipbayev19@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, e-mail: bbuzeeva@gmail.com
Chair of International Relations and World Economy, of Department of International Relations
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Some aspects of fight against the international terrorism in Germany

The modern states of the world and their intelligence agency accumulated certain experience of fight against terrorism and other extremist forces. From this point of view activities of the German state and its law enforcement agencies deserve attention. The threat of terrorism is present at Germany several decades. In recent years the main danger in Germany is constituted by the international Islamic terrorism. Islamic networks in Germany stake, first of all, on persons with migrant roots and konvertit. On announcements of security polices of Germany, the number of potential Islamic terrorists, that is the persons posing a potential threat for public safety in recent years increased several times. At the beginning of the 2000th in Germany realized that the most important solution of a problem of terrorism is high coordination of all departments involved in fight and operation on an oprezheniye. The General Centre of Protection against terrorism was for this purpose created. The Centre in itself is not any department, but is designed to integrate operation more than forty different German federal and land institutions in different directions of warning of threat of terrorism. Quite often in a press jump messages about

neutralization of terrorist groups or preventing of attempts of terrorist attacks in Germany. Against the background of the latest events in the different European countries it is possible to draw a conclusion: the German security polices work for conscience and the level of this operation is quite high.

Key words: Germany, state, terrorism, threat, law enforcement agencies, radical Salafis, safety, extremism.

Алипбаев А.¹, Бюжеева Б.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: alipbayev19@gmail.com

²кандидат исторических наук, доцент, e-mail: bbuzeeva@gmail.com

кафедра международных отношений и мировой экономики, факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Некоторые аспекты борьбы с международным терроризмом в Германии

Современные государства мира и их спецслужбы накопили определенный опыт борьбы с терроризмом и другими экстремистскими силами. С этой точки зрения заслуживает внимания деятельность германского государства и его правоохранительных органов. Угроза терроризма в Германии присутствует уже несколько десятилетий. В последние годы основную опасность в Германии представляет международный исламистский терроризм. Исламистские сети в Германии делают, в первую очередь, ставку на лиц с мигрантскими корнями и конвертитов. По заявлениям служб безопасности Германии, количество потенциальных исламистских террористов, то есть лиц, представляющих потенциальную угрозу для общественной безопасности, за последние годы возросло в несколько раз. В начале 2000-х в Германии осознали, что самым главным путём решения проблемы терроризма является высокая координация всех вовлечённых в борьбу ведомств и работа на опережение. С этой целью был создан Общий центр защиты от терроризма. Сам по себе Центр не является каким-либо ведомством, но призван объединить работу более сорока различных немецких федеральных и земельных учреждений по различным направлениям предупреждения угрозы терроризма. Нередко в прессе проскакивают сообщения об обезвреживании террористических групп или предотвращении попыток терактов в Германии. На фоне последних событий в разных европейских странах можно сделать вывод: немецкие службы безопасности работают на совесть и уровень этой работы довольно высок.

Ключевые слова: Германия, государство, терроризм, угроза, правоохранительные органы, радикальные салафиты, безопасность, экстремизм.

Кіріспе

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында халықаралық лаңкестік адамзаттың ғаламдық мәселелерінің біріне айналды, өйткені олар адамзат өркениетінің іргелі құндылықтары – адам өміріне, бостандығына қауіп-қатер туғызуда. Сонымен бірге қалыптасқан әлемдік және ішкі мемлекеттік жүйеге қауіп төндіруде. Бұл өз кезегінде әлемдік қауымдастық тарапынан халықаралық ынтымақтастықтың сипаты мен басымдықтарына жаңаша баға беруге итермелейді, ұлттық қауіпсіздік мәселелерін қайта қарау қажеттіліктерін тудыруда, осы құбылыстың мән жайын, себептері мен белгілерін терең зерттеуді және лаңкестік әрекеттерді жою жолдарын іздестіруді қажет етуде. Өйткені бүгінгі халықаралық лаңкестік – қазіргі таңдағы өте қауіпті құбылыс екендігін осы мақалада ашып көрсетуге тырысу арқылы, оның Еуропа елдерінің ішіндегі алдыңғы қатарлы, дамыған Германия елінің қоғамдық-саяси өмірінің қауіпсіздігіне және конституциялық тәртібіне

келтіріп отырған зиянын саралау, өз елімізде мұндай жағдайға жол бермей, алдын алу шараларын қарастыруға мүмкіншілік туғызары сөзсіз. Халықаралық лаңкестіктің түп-тамырын жою бағытындағы шетелдік тәжірибелерді саралай отырып, біздің елімізге қолайлы теориялық және тәжірибелік әдіс-тәсілдерді қарастыру, соның негізінде нақты әдістемелерді айқындаудың мәні мен маңыздылығы зор.

Жалпы осы заманның әр алуан шешілмеген мәселелері қазіргі кездегі лаңкестіктің негізгі қозғаушы күші болып табылады. Әр түрлі елдердің дамуы арасындағы айырмашылық, дамушы елдердің дамыған елдерге қарағанда тұрмыс жағдайларының нашарлығы, кедейлік, жұмыссыздық, сыбайлас жемқорлық, сауатсыздық, дамушы елдердің жоғарғы билік өкілдерінің кез келген жолмен билікті сақтап қалуға ұмтылуы – осының барлығы ақырында лаңкестіктің туындауы үшін қолайлы жағдай жасайды.

Бұл туралы «Орталық Еуразия» жобасының директоры Э. Рихтер «лаңкестік теңсіздік, әділетсіздік пен қуғындау орын алған жабық

қоғамдарда өркендейді» деп көрсетеді. Алайда, лаңкестікті әлеуметтік-экономикалық факторлармен ақтауға болмайды. «Көбінесе лаңкестер экономикалық сәтсіздіктерге, саяси қуғын мен әлеуметтік теңсіздікке өздерінің қанды акцияларын ақтайтын жағдай ретінде оларға сілтеме жасайды. Әрине бұл жағдайлар барлығына белгілі. Алайда, олар бейбіт адамдарға қатысты жасалатын тікелей және психологиялық күш көрсету актілерін ақтай алмайды» (Жевлаков, 2000:172).

Қазіргі кезде дүниежүзінің көптеген жерінде лаңкестік ұйымдар белең алып тұр. Көпшілігінде радикалды-лаңкестік ұйымдар тәуелсіздік, бостандық, саяси құқық үшін күресуші саяси бірлестіктер ретінде қалыптасты. Алайда бірқатар елдерде оппозицияның жеңісі және топтарға бостандық билігі мен көмектің берілуі олардың лаңкестік әрекетін мемлекетке қарсылық деңгейіне жеткізді. Сондықтан бірқатар мемлекеттердің қызметтерінің негізгі бағытының бірі лаңкестік әрекеттерге қарсы күресу болып табылады.

Әр түрлі саладағы лаңкестер өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін үздіксіз ізденісте, өздерінің әдіс-тәсілдерін, қару-жарақтарын және күрес тәсілдерін де жиі ауыстырып отыруда. Олардың бүгінге дейінгі және болашақтағы негізгі нысаны – әлемнің ірі мегаполистерін, стратегиялық маңызды теңіз жолдарын, зайырлы мемлекеттің дамуын қамтамасыз ететін компьютерлік жүйелерді, әлемнің транспорттық, туристік және банктік инфоқұрылымдарын жаулап алу екендігі айқын. Сол ретте батыстың дамыған елдерінің бірі Германия аумағында лаңкестік әрекеттері 1970 жылдың соңы мен 1980 жылдың басында пайда бола бастайды. Германиядағы лаңкестік әрекеттердің басты себебі – елге көшіп келіп жатқан иммигранттардың неміс жеріне қоныстануына қарсы бағытталды, яғни солшыл ұлтшылдық сипатына ие болды. Кейіннен Германия Федеративтік Республикасы аумағындағы жаңа ұлтшылдардың лаңкестік белсенділігі арта түсті. Олар халықты көп мөлшерде қыруға тырысты. Соның бір көрінісі – 1980 жылдың 26 қыркүйегінде Мюнхендегі Терезиенвезеде өткізіліп жатқан кәсіподақ мерекесі кезінде Гофманның әскери-спорттық тобының мүшесі студент Гундольф Кёлердің жасаған жарылысы. Осы лаңкестік әрекеттің салдарынан 12 адам қаза тауып, 200 адам жарақаттанды (Кормушкина, 2003:92). 1980 жылдың басында Германия Федеративтік Республикасында жаңа ұлтшыл

ұйымдардың осы сарындағы 42 лаңкестік әрекеті тіркелген.

1990 жылдары Германияда солшыл лаңкестерге қарағанда оңшылдар үлкен қауіп-қатер төндірді. Материалдық ахуалдың нашарлауы, билеуші партияның саясатына көңіл толмаушылық және де иммигранттардың жаппай көшіп келуі, осы фактілердің бәрі де оңшыл лаңкестік топтардың көбейіп, дамуына түрткі болды. Соның салдарынан, 1992 жылы 2000 басқыншылық әрекет тіркеліп, 17 адам қаза тапқан. 2002-2013 жылдар аралығында оңшыл радикалды топтар ұйымдастырған лаңкестік шабуылдардан 30 адам қаза тапқан (Bundeszentrale für politische Bildung, 2016). Осындай топтардың көпшілігі белсенді түрде қару-жарақ қолданып күш көрсетіп отырды. 2011 жылдың қараша айында «Жасырын ұлтшыл-социалистік» лаңкестік топ ұсталып, олардың 2000-2007 жылдар аралығында көші-қон арқылы келген бірнеше адамның өліміне қатыстылығы ашылды. 2001 жылы 11 қыркүйектегі америкалық лаңкестікке қатысты төртеудің үшеуі Гамбургте дайындалғандары айқындалды (The Hamburg Contingent, 2004). Ал 2006 жылы Кёльн қаласындағы басты теміржол бекетінде екі лаңкестік іс-әрекеттер ұйымдастырылғанымен, бомбыны дайындау барысында кеткен техникалық қателіктердің нәтижесінде жарылыс жүзеге аспады. Лаңкесшілердің біреуі Германияда өмір бойы бас бостандығынан айырылды, екіншісі Ливанда 12 жылға түрмеге қамалды (Die Welt, 2016). Зауэрландтағы әуежайда, дискотекаларда және Германиядағы америкалық мекемелерде бірнеше мәрте лаңкестік жасауды ұйымдастырумен айналысқан исламдық топтың қызметі 2007 жылғы қыркүйекте әшкереленіп, мүшелері әртүрлі мерзімге бас бостандықтарынан айырылған болатын (Der Tagesspiegel, 2016). Кёльн қаласындағы полицейлік патрульге жасалынбақшы болған қастандықтың алдын алу нәтижесінде 2008 жылдың қыркүйегінде кәмілетке толмаған үш лаңкесші құрықталған еді. Олардың мақсаты қару-жараққа ие болып, америкалықтарға қарсы қасиетті соғысқа аттануды көздеген. Екеуі кейін 2013 жылы көктемде Сирияға аттанғандығы белгілі болды (Focus, 2014). Дюссельдорф қаласында «әл-Каиданы» жақтайтын тағы бір үш адамнан тұратын исламдық топ 2011 жылдың қаңтарында әшкереленген еді. Олар Германия аумағында лаңкестікті ұйымдастырумен айналысқан. Бұл лаңкестік ұйымдардың мүшелерінің басым

көпшілігі неміс азаматтығына ие тұлғалар. Сол жылдың желтоқсан айында Рур аймағындағы Бохум қаласында топтың төртінші мүшесі тұтқындалып, барлық лаңкесшілер әртүрлі мерзімге айыпталынған болатын (Der Tagesspiegel, 2016).

2012 жылдың 10 желтоқсанында Бонның басты бекетінде жасалынбақшы болған лаңкестікке қатысты деп салафистік топқа мүше болған неміс азаматы Г. Марко тұтқынға алынған еді. Жарылыс құрылғысы орнатылған сөмке табылған болатын. Көпжылғы тергеу амалдарынан кейін 2017 жылдың сәуірінде 29 жастағы лаңкесші өмір бойы бас бостандығынан айырылды (Deutsche Welle, 2017). Ал Майндағы Франкфурт қаласында өтетін халықаралық веложарыста лаңкестік жасауды жоспарлаған ерлі-зайыптылар Гессен өңіріндегі Оберурзел қаласында 2015 жылдың сәуірінде тұтқындалды. Ер адамды айыптап, оның жұбайына қатысты қылмыстық іс тоқтатылған еді (Frankfurter Neue Presse, 2015).

2016 жылдың мамырында әртүрлі қалада үш сириялық азамат «Ислам мемлекетімен» байланыста екендігі туралы және Дюссельдорф орталығында жарылыс пен қару-жарақты пайдаланып лаңкестік әрекет дайындауда деген күдікпен ұсталынады. 2016 жылдың қыркүйек айында босқындарға арналған кельндік жатақханада 16 жастағы сириялық босқын лаңкестік әрекет дайындауда деген айыппен қамауға алынады. Кельн қалалық соты оны кінәлі деп тауып, екі жылға бас бостандығынан айырып, кәмелетке толмағандарға арналған түрмеге жабады (Spigel Online, 2017).

Бұл келтірілген мәліметтер бүкіл Германия көлемінде жүргізіліп отырылған шаралардың бір тобы ғана, лаңкестіктің алдын алу шаралары әлдеқайда кеңінен жүргізілуде. Өйткені бұл елге әлемнің қақтығысты аумақтарынан, оның ішінде әсіресе Таяу Шығыс аймағынан келіп жатқан босқындардың арасынан арам пиғылды тұлғаларды танып білу өте қиын. Барлығы жан сауғалап келіп жатқандай, дегенмен бірлі-екілі лаңкесшіл топтардың мүшелері де жергілікті неміс жерлерінде лаңкестік топтар құрып, өз арам ойларын еуропалық алаңда жалғастыра түсуге жанталасуда. Жоғарыда келтірілген фактілер бұған толық дәлел бола алады. Германияның қауіпсіздік саласындағы мекемелері де «қол қусырып отырмай», лаңкестіктің алдын алу шараларын жүзеге асыруда тиімді қызмет жасауда. Бұған да жоғарыда келтірілген фактілер дәлел бола алады. Сол себепті лаңкесшіл топтарға

қарсы тұру қызметінде неміс тәжірибесінен алатын жағымды жақтары жеткілікті екендігі сөзсіз.

Теориялық-әдістемелік негізі

Халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмнің әрқилы бағыттары мен ағымдарын бір-бірімен салыстырмайынша, оларды толыққанды түсіну және бұл құбылыстардың ішкі мәнін ұғына қою мүмкін емес десе болады. Сондықтан да мәселені теоретикалық және әдістемелік тұрғыдан зерттеудің негізін ең алдымен салыстырмалы сараптамалар құрады. Сол ретте айқындағаннан кейін ғана лаңкестік пен діни экстремизмнің алдын алуға, ескертуге және бейтараптандыруға қатысты тиімді тұжырымдама жасауға болады. Салыстырмалы сараптама өз кезегінде тарихи шолумен толықтырылды, оның қажеттілігі лаңкестік пен діни экстремизмнің қазіргі кезеңдегі ілімін жақсырақ түсіну үшін нақтылы тарихына үңілумен дәйектеледі. Сол себепті мәселені талдау барысында тарихи әдістеме кеңінен қолданылды. Қоғамдық құбылысты зерттеудің әдістемелік негізі ретінде сондай-ақ диалектикалық әдістермен бірге жүйелі сараптау әдісін де атап өтуге болады. Бұл жерде сарапталынатын құбылыстар негізінен өзіне тән қарқындылығымен және өзара тәуелділігімен ерекшеленді.

Нәтижелер

Германияда лаңкестік әрекеттердің алдын алу бағытында бірқатар шаралар қамтылды. 2000 жылдың басында-ақ Германия лаңкестік мәселесін шешудің ең басты жолы осы бағыттағы барлық мекеменің қызметін жоғары деңгейде бір арнаға үйлестіру екендігін түсінген болатын. Осы мақсатта Лаңкестіктен қорғанудың ортақ орталығы (Gemeinsames Terrorismus abwehrzentrum) құрылған еді.

Жалпы өз ретінде Орталық қандай да бір мекеме болып табылмайды, тек лаңкестік қатерінің алдын алуға бағытталған қырықтан астам әртүрлі федералдық және өңірлік неміс мекемелерінің қызметін біріктіруге бейімделінген. Оның құрамына Германияның қауіпсіздігін қамтамасыз етумен айналысатын әр түрлі 40 құрылымның өкілдері кіреді: Конституциялық құрылымды қорғау жөніндегі федералдық ведомствосы (Bundesamt für Verfassungsschutz); Қылмыстық полицияның федералдық ведом-

ствосы (Bundeskriminalamt); Федералдық барлау қызметі (Bundesnachrichtendienst); Бас прокуратура (Generalbundesanwalt); Федералдық полиция (Bundespolizei); Кедендік қылмыстық полиция басқармасы (Zollkriminalamt); Көші-қон және босқындар ісі бойынша ведомство (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge); Әскери қарсыбарлау (Militärischer Abschirmdienst); Өңірлік деңгейдегі әртүрлі осы тәрізлес құрылымдар.

Орталықтың бүкіл қызметі тоғыз жұмысшы тобына бөлінген және олардың құрамына жоғарыда аталған мекемелердің 200-ден астам өкілі кіреді. Олар әрдайым тұрақты түрде ақпаратпен алмасып, барлау және полицейлік екі орталық арқылы өз іс-әрекеттерін үйлестіру негізінде жауаптылық жүктелген бағытта қызмет атқарады. «Tägliche Lagebesprechung» жұмысшы тобы күнделікті қызметке жауапты, мұнда полиция мен барлау өзекті ақпараттарды талдап, қандай да бір оқиғаның қауіптілік деңгейін бағалайды. «Gefährdungsbewertung» жұмысшы тобына түсіп жатқан барлық ақпараттардың қауіптілік деңгейіне терең жан-жақты талдау жасау жүктелген. Оның міндеті лаңкестік қауіпті болдырмау мақсатында әртүрлі ведомстволар үшін қандай іс-әрекеттер жасау қажеттілігін нақты белгілеу. Жедел ақпараттармен алмасу «Operativer Informationsaustausch» тобында жүзеге асады. Мұнда Германиядағы қандай да бір оқиғаларға қатысты саналы шаралар бойынша жедел шешімдер қабылданады. Нақтылы лаңкестіктік белсенділік, оның ішінде жалған құжаттар жасау немесе тізімделінбеген қару-жарақ сақтау сияқты қосалқы қылмыстарды «Fallauswertung» жұмысшы тобы бағалайды. Қылмыскерлерге қатысты қабылданған айыптаулар мен алдын алу шараларын жоспарлауға ықпал етуі жасаған жұмыстарының нәтижелері болып табылады.

Лаңкестіктік ұйымдардың қызметіне, олардың стратегиялық жоспарларына және тактикалық әдіс-тәсілдеріне құрылымдық сараптама жасаумен «Strukturanalysen» жұмысшы тобы айналысады. «Aufklärung des islamistisch-terroristischen Personenpotentials» атты жеке топ лаңкестіктік әлеуетті және Германия үшін әртүрлі радикалды исламизм өкілдерінің қауіптілік деңгейін айқындауға жауапты. Сондай-ақ осы жерде әлеуметтік желі, сайт және басқа да интернет арқылы лаңкестік іс-әрекеттерге жалдау шараларын айқындау қарастырылады. Босқындардың ісін тексеру және қоныс аударушылардың лаңкестік ұйымдарға қатысты-

лығын анықтау, сонымен бірге көші-қон құқы саласы бойынша алдын алу шараларын қабылдау мәселесі «Statusrechtliche Begleitmassnahmen» жұмысшы тобында жасалынады. «Deradikalisierung» жұмысшы тобы ислам аясында радикалды көріністердің белең алуын жою бойынша әртүрлі ведомстволар арасында ақпараттармен, тәжірибемен алмасуға жауапты. Соңында «Transnationale Aspekte des islamistischen Terrorismus» тобының жұмысы радикалды исламистердің халықаралық қызметінің әлемдегі Германияның мүддесіне әсерін бағалауға арналады. Қорытындылай келе барлық немістік қызметтердің күнделікті жедел ақпараттарға қол жетімділігін аңғаруға болады. Соның негізінде орын алған қандай да бір оқиғалардың лаңкестікке қатыстылығын айқындау арқылы лаңкестік әрекеттердің алдын алу бойынша қызметтерін үйлестіруге мүмкіндік туғызады.

Яғни мұндай құрылымдардың тиімділігінің арқасында басқа еуропалық мемлекеттерге қарағанда Германия елі халықаралық лаңкестік мәселесінде бүгінгі күні қауіпсіз елдердің бірі болып есептелінеді.

Пікірсапа

Адамзат үшін өте қауіпті құбылыстың алдын алу, оны болдырмау, тамырына балта шабу – лаңкестікті жан-жақты сараптап, шығу себебін айқындауды қажет етеді. Сонда ғана лаңкестікке қарсы қабылданатын іс-шаралардың тиімділігі артары айқын. Әртүрлі әлеуметтік және саяси негізде туып отырған лаңкестік қауіптеріне қарсы тиімді іс-шараларды, алдын алу қимылдарын жүргізу бүгінгі күні ғаламдық деңгейдегі мәселеге айналып отыр. Бұған дәлел қазіргі кезде көптеген мемлекет басшыларының, арнайы қызмет және құқық қорғау органдары басшыларының, қоғам қайраткерлерінің өкілдерінің лаңкестіктің қауіпсіздігін бәсеңдету, лаңкестікпен күресу мәселелеріне арналған жұмыс мәжілістері, халықаралық кездесулері мен конференцияларының саны күннен күнге көбеюде. Өйткені лаңкестіктің болу-болмауын болжау өте қиын (Әліпбаев, 2017:23).

Осы орайда халықаралық деңгейде лаңкестікке қарсы күресті үйлестіру мақсатында БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің №1373 қарарының негізінде арнайы Лаңкестікке қарсы комитет те құрылған болатын (Московский журнал международного права, 2002). Соңғы кездердегі лаңкестік әрекеттердің бұрын-соңды болмаған үдеріске айналуы, бүкіл әлемдік қоғамдастықты

лаңкестіктің кез келген көріністеріне қарсы күресуде жедел шаралар қабылдауға итермелеуде. Дегенмен бүгінгі күнге дейін қалып отырған мәселелердің бірі, ол – лаңкестіктің бірыңғай нақтылы түсінігінің анықталмауы, соның нәтижесінде лаңкестікке қарсы күрес саласында тиімді де келісімді халықаралық саясаттың үйлесімді қалыптасуына өзіндік қиыншылық туғызып отыр. Осы бағыттағы қоғам қайраткерлері мен ғалымдардың еңбектері де лаңкестік ұғымы мен оның мән-жайын зерттеуге, саралауға, себептілік факторлары мен басқа да астарларын анықтауға арналады. Осы мәселе жөнінде едәуір ғылыми еңбектер бар болғанымен, лаңкестіктің түрліше сипаттары оның ұғымдық аппаратының әлі күнге дейін жеткілікті түрде әзірленбегендігін көрсетуде, лаңкестіктің субъектілері, типологиясы және оған қарсылық көрсетудің негізгі бағыттары бойынша мәселелерде пікір бірлігі жоқ. Лаңкестік өзінің бүкіл даму сатысында көптеген әлеуметтік себепке негізделген құбылыс екендігін байқатты және оның өзгеруіне қатысты дамыды. Лаңкестік-әлеуметтік, этникалық және діни мәселелерді әскери немесе соғыс жолдарымен шешуді мақсат ететін, адамзат пен мемлекеттер үшін қауіп-қатер тудырушы ғаламдық мәселелердің біріне айналды. Лаңкестіктің көптеген анықтамалары мен жіктелулері бар. Сонда да лаңкестіктің шығу себебі мен лаңкестіктің нәтижесі толық шешімін таппаған, толық зерттелмеген мәселе десе болады. Осыған қатысты ресейлік ғалым Ю.Н. Гладкий: «әлемдік қауымдастықтың басқаруы мен дамуына кері әсер етуші, әлемдік тыныштықты бұзушы қауіп; әлеуметтік сипаттағы халықаралық қатынастардан туындаған мәселе; аралас сипатқа ие дінаралық қақтығыстар мен діндегі көзқарастардың жан-жақты болуынан туындаған ғаламдық мәселелер» деп көрсеткен (Гладкий, 1994:58).

Бүгінгі күні әр аймақта, әр елде ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында лаңкестікке қарсы күрес үдемесе толастамауда. Германияда болса негізгі қауіп халықаралық ислам лаңкесшілері тарапынан туындап отырғандығын мәлімдеуде. Ел ішінде салафизмнің кең етек ала бастауы да неміс билігін алаңдатуда. Германияның ІІМ басшысы Ханс-Петер Фридрих: «Салафия – бұл исламдық лаңкестіктің өсіп-өнетін ортасы» дей келіп, Германиядағы екіжарым мың салафиттерді бақылау 2010 жыл-

дан басталғандығын мәлімдеген еді (Глава МВД Германии, 2012). Ал гессендік министр Борис Райн: «Салафизм – бұл «исламдық лаңкестік үшін қор жинаушы орта» деп атап өткен болатын (Tagesschau, 2011). Осы мәселе аясында Конституцияны қорғау басқармасының басшысы Ханс-Георг Масзен 2013 жылдың маусымында: «Салафизм – лаңкестікке апаратын жолдағы аралық станция», – деп көрсетеді (Gaspari, 2013). Германияның конституциясын қорғау жөніндегі федералды ведомство: Германияда радикалды исламистердің саны арта түсуде дейді. Ведомство президенті Ханс-Георг Масзен келтірген мәліметтер бойынша бүгінгі күні 6300-ге жуық исламист болса, жыл аяғына дейін оның саны 7000-ға жетуі ықтимал екендігін дәйектейді (Розз, 2014). Бұл бағыттағы ұстанымдарды басқа ғалымдардың да тұжырымдарынан байқауға болады. Сол ретте ғалым Клаус Хуммель және Михаэль Логвиновтың пікірінше: «Салафизм мен лаңкестік арасындағы «қауіпті жақындастық» алыс бөліктерде дайындалынған. Олар салафистік орта жихадшылар тобының ықпалына түскен деп есептейді (Neue Osnabrucker Zeitung, 2014). Осы ретте немістілді мұсылмандар Сирия аумағында Еуропадан шыққан мыңдаған еріктілерден әскери жасақ ұйымдастыруы, қарулы қақтығыстар кезінде Германиядан шыққан жиырмадан астам жихадшының 2014 жылы қаза болуы ел ішіндегі мұсылмандарға қатысты іс-шараларды қатаң қадағалауға итермелеуде. Тіпті жихадтық неке құрып жұбайларымен аттанғандардың да санының өсе түсуі жергілікті билікті алаңдатуда (Westdeutsche Allgemeine Zeitung, 2014). Неміс билігі Ирак пен Сириядан жихадшылардың қайта оралмауы үшін азаматықтан шығару мәселесін көтеріп, осылай Германияда өріс ала бастаған лаңкестік қатерге қарсы тұруға кірісті (Stern, 2014). Осындай іс-шаралардың нәтижесінде Германияда лаңкестік әрекеттердің мүмкіндігінше алдын алуға.

Лаңкестік ауыр қылмыстардың бір түріне жататын болғандықтан, оның табиғатын айқын білмей тұрып, онымен күресу әрине өте күрделі. Сондықтан лаңкестіктің түсінігін терең зерттей отырып, оның пайда болу себептері мен психологиясын анықтау арқылы, лаңкестікпен күресудің әлемдік тәжірибесін қолдана отырып, оған қарсы іс-әрекеттің тиімді жолдарын іздестіргенде ғана іс оңтайлы болары сөзсіз.

Қорытынды

Лаңкестік топтардың өкілдерінің мәлімдеуінше олар мемлекеттерден әлдеқайда мықты, өйткені мемлекеттік мекемелер оларға қарсы тұруы үшін күнделікті сәттілік қажет, ал лаңкесшілер үшін лаңкестік іс-әрекеттің табысты аяқталуы үшін нақтылы бір күннің сәттілігі жеткілікті. Дегенмен де Германия мемлекеті басқа еуропалық елдер арасында лаңкестіктің қауіп қатерде әлдеқайда қауіпсіз елдер қатарына жатады. Неміс елінің өкілдері бұл жағдайға сыни көзқараспен қарайды. Германияда ірі лаңкестік әрекеттердің болмауын сарапшылардың бір тобы елдегі лаңкестікке қарсы тұру мекемелерінің жүйелі қызметтерінің арқасы деп есептесе, екіншілері оны сәттілікпен байланыстырады. Ал енді біреулер бұл аумақта лаңкестік іс-әрекеттердің кең көлемде орын алмауы олар Германия аумағын Еуропада лаңкестікті ұйымдастыру үшін өздерінің үйлестіру орталығы ретінде пайдаланатындығын алға тартып, жергілікті лаңкестікке қарсы құрылымдардың қызметінің белсенділігін арттырмау мақсатынан деп дәйектейді.

Еуропалық Одақтың мүше елдерінің ішінде Германия да қауіпсіздік мәселесіне, лаңкестіктің алдын алуға ерекше көңіл бөлуде. Мысалы, Германияда лаңкестік әрекеттерді қаржыландыруға қарсы тікелей заңдар жоқ, бірақ лаңкестік актілерін қаржыландыру үшін қаражат жинауына кедергі келтіруіне рұқсат ететін заңдар қатары бар. Тиісті қаражатты (заңды және заңсыз) жинаушы әрекетін жою үшін Германияда билік алуан түрлі әкімшілік шара көмегіне жүгінеді. Сот тергеу үдерісі уақытында жиналған қаражатты тәркілеу және алып қоюдан басқа, ассоциация (vereinsgesetz) Заңы ассоциация заңынан тыс жарияланған барлық активтерді тәркілеуге рұқсат етеді. Германияда лаңкестікке қатысты жалпылама заң да жоқ. Олар жарылыс ұйымдастыруды немесе жасауды, қарулы тонаушылықты, өрт қоюды, адам өлтіруді, көлік ұрлауды, ғимаратты басып алуды немесе елшіліктерді жаулап алуды лаңкестік әрекет деп таниды. Бұл қылмыстың бәрі заң бойынша жазаланып, дәлеліне қарай лаңкестік әрекет деп ажыратылады. Яғни, заң құрылымында лаңкестік мәселесі әр түрлі қырынан қарастырылады.

Сонымен, Германияның лаңкестікке қарсы барлық шараларын бірнеше топқа жіктеуге бо-

лады: лаңкестік актіні жасағаны үшін жауапқа тартушы қылмыстық-процессуалды шаралар; белгілі бір тұлғаны, мекеменің қауіпсіздігін қорғау шараларын ұйымдастырудағы әкімшілік-құқықтық тәртіп енгізу; лаңкестік әрекеттерді өз уақытында болдырмауға немесе алдын алуға көмектесетін лаңкестердің жоспарын және басқа да мәліметтерін жинайтын тыңшы-жедел шараларды ұйымдастыру; «бейбітшіл бастама» деп аталатын лаңкестік әрекеттерді бейбіт саяси жолдармен шешу.

Соңғы жылдары Германияда жағдай күрделене түсуде, мұнда трансұлттық сипаттағы ауыр қылмыстар кең таралып отыр. Соның ішінде, есірткі бизнесі, қару және әскери техника контрабандасы ерекше қарқынмен дамуда. Лаңкестікпен және қауіпті қылмыстардың басқа да түрлерімен күресуші Германия үкіметі Еуропа Одағы құрамындағы елдерінің жауапты органдарының көмегімен 1992 жылғы Маастрихт келісімшартынан кейін де, көптеген мемлекетаралық нормативтік актілерге қол қойды. Германия үкіметі 1994 жылы қабылданған Еуропа Одағы елдерінің ақпараттар кеңістігінің қалыптасуы жөніндегі мемлекетаралық деңгейде келісілген тұжырымдаманы бекітіп, ақпарат таратудың мемлекетаралық қағидаларына сәйкес Еуропа елдері арасында өздеріне пайдалы ақпараттармен алмасып отырады. Сонымен бірге, Германия халықаралық лаңкестікті Еуропа елдеріне әскери қауіп төндіріп отырған негізгі қатер деп қабылдаған Еуропалық Одақтың қауіпсіздік саясаты туралы тұжырымдаманы қабылдап, лаңкестікпен күресу шараларын ұйымдастыруда. Өйткені бүгінгі күні Еуропа болжауықиынғасоғатынжаңақауіп-қатерлертобымен, яғни жаппай қырып-жою қару-жарағын тарату, лаңкестік пен ұйымдасқан қылмыс, кибернетикалық кеңістіктегі қауіпсіздік, тұщы су қорына қол сұғу сияқтылармен бетпе-бет кездесуде.

Еуропалық қауіпсіздіктің басым бағыттары, ең алдымен қақтығыстардың, лаңкестік әрекеттердің алдын алу, ойластырылған лаңкестік іс әрекеттер туралы «алдын ала ескерту» жүйелерін құруға негізделінген. Қауіпсіздік және қорғану саласында Еуропалық Одақ елдері жедел де қарқынды түрде болжам жасау мен жоспарлауға ұмтылуда. Бұл болашақ қауіпсіздіктің кепілі болары хақ.

Әдебиеттер

- 1 Жевлаков Э.Н. (2000) К вопросу о правовом регулировании и организации борьбы с терроризмом. – М. – С. 172.
- 2 Кормушкина И.В. (2003) Европейская система предотвращения терактов // Европа сегодня. – М. – № 3. – С. 92.
- 3 Handwörterbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland: Terrorismus. Bundeszentrale für politische Bildung // http://www.bundeszentrale_fur_politische_bildung.de/html. 24.12. 2016.
- 4 National Commission on Terrorist Attacks upon the United States Al Qaeda aims at the American Homeland. The Hamburg Contingent, 21. August 2004.
- 5 Der Terroranschlag von Berlin – eine Chronik. Die Welt. 23.12.2016 // <https://www.welt.de/politik/deutschland/article160570181/Der-Terroranschlag-von-Berlin-eine-Chronik.html>.04.02.2017.
- 6 Chronologie: Anschläge in Deutschland fast immer vereitelt. Der Tagesspiegel // <http://www.tagesspiegel.de/politik/chronologie-anschlaege-in-deutschland-fast-immer-vereitelt/> 4591238. html. 24.12.2016.
- 7 Ausreise aus Deutschland. Dschihadisten-Mutter kommt mit Waffen-Magazin und Zielfernrohr durch Kontrolle, Focus, 08.03.2014 // https://www.focus.de/politik/ausland/ausreise-aus-deutschland-dschihadisten-mutter-spaziert-mit-kalashnikov-munition-durch-flughafen-kontrolle_id_3672522.
- 8 Chronologie: Anschläge in Deutschland fast immer vereitelt. Der Tagesspiegel // <http://www.tagesspiegel.de/politik/chronologie-anschlaege-in-deutschland-fast-immer-vereitelt/> 4591238. html. 24.12.2016.
- 9 Заложивший бомбу на вокзале Бонна исламист приговорен к пожизненному заключению // Deutsche Welle 03.04.2017.
- 10 Terroristen in Oberursel Vereitelter Terror-Anschlag in Oberursel: Hatte Halil D.Helfer?, Frankfurter Neue Presse, 4.05.2015.
- 11 Terrorprozess: Lebenslange Haft für versuchten Anschlag in Bonn. Spiegel Online. 03.04.2017. // <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/bonn-lebenslange-haft-fuer-versuchten-bombenanschlag-a-1141625.html>.
- 12 Әліпбаев А.Р., Бөжеєва Б.З. (2017) Лаңкестік: әлеуметтік-саяси астары // ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. -Алматы: Қазак университеті, №3(79). – Б. 23-30.
- 13 Резолюция Совета Безопасности ООН S/RES/1373 (2001) от 28 сентября 2001 года //Московский журнал международного права. – 2002. – №1. – С. 241-244.
- 14 Гладкий Ю.Н. (1994) Глобалистика: трудный путь становления // Мировая экономика и международные отношения. – М. №10. – С. 58.
- 15 Глава МВД Германии: Салафия – это рассадник исламского терроризма // <http://www.dw.com/ru/glava-mvd-germanii-calafiya-eto-rassadnik-islamskogo-terrorisma/a-15931790>.(05.05.2012)
- 16 Innenminister warnen vor Salafismus. Tagesschau.de.22.06.2011// <https://abigbrand.wordpress.com/>
- 17 Gaspari L. “Deutsche Islamisten radikalisiert sich in Syrien”, Zeit, vom 11.06.2013.
- 18 Розэ А. Число исламистов в Германии неуклонно растет // <https://rg.ru/Germania-site.html>/26.10.2014.
- 19 Mehr deutsche Dschihad-Kämpfer in Syrien, Neue Osnabrucker Zeitung, 21.12.2013//<https://www.gmx.net/magazine/politik/Kampf-Islamischer-Staat-IS/> 15.03.2014.
- 20 Frauen aus NRW ziehen in der Heiligen Krieg in Syrien, Westdeutsche Allgemeine Zeitung, 11.03.2014.
- 21 Behörden erwagen Ausrbürgerung deutscher IS-Kämpfer, Stern, 21.09.2014.

References

- 1 Alipbayev A., Byuzheeva B. (2017) Lankestik: aleumettik-sayasi astary [Terrorism: socio-political aspects] // KazUU Habarshysy. Halyqaralyq qatynastar zhanehalyqaralyq quqyq seriyasy. – Алматы: Kazakh university, №3(79). – B.23-30.
- 2 Ausreise aus Deutschland. Dschihadisten-Mutter kommt mit Waffen-Magazin und Zielfernrohr durch Kontrolle, Focus, 08.03.2014 // https://www.focus.de/politik/ausland/ausreise-aus-deutschland-dschihadisten-mutter-spaziert-mit-kalashnikov-munition-durch-flughafen-kontrolle_id_3672522.
- 3 Behörden erwagen Ausrbürgerung deutscher IS-Kämpfer, Stern, 21.09.2014.
- 4 Chronologie: Anschläge in Deutschland fast immer vereitelt. Der Tagesspiegel // <http://www.tagesspiegel.de/politik/chronologie-anschlaege-in-deutschland-fast-immer-vereitelt/> 4591238. html. 24.12.2016.
- 5 Der Terroranschlag von Berlin – eine Chronik. Die Welt. 23.12.2016 // <https://www.welt.de/politik/deutschland/article160570181/Der-Terroranschlag-von-Berlin-eine-Chronik.html>.04.02.2017.
- 6 Frauen aus NRW ziehen in der Heiligen Krieg in Syrien, Westdeutsche Allgemeine Zeitung, 11.03.2014.
- 7 Gaspari L. “Deutsche Islamisten radikalisiert sich in Syrien”, Zeit, vom 11.06.2013.
- 8 Gladkii Yu.N. (1994) Globalistika: trudnyi put stanovleniya [Global studies: difficult way of formation] // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya.-M. №10.-S.58.
- 9 Glava MVD Germanii: Salafiya eto rassadnik islamskogo terrorisma [Salafiya is a nursery of Islamic terrorism] // <http://www.dw.com/ru/glava-mvd-germanii-calafiya-eto-rassadnik-islamskogo-terrorisma/a-15931790>.(05.05.2012)
- 10 Handwörterbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland: Terrorismus. Bundeszentrale für politische Bildung // http://www.bundeszentrale_fur_politische_bildung.de/html. 24.12. 2016.
- 11 Innenminister warnen vor Salafismus. Tagesschau.de.22.06.2011// <https://abigbrand.wordpress.com/>
- 12 Kormushkina I.V. (2003) Evropeiskaya sistema predotvrasheniya teraktov [European system of preventing of terrorist attacks] // Европа сегодня. -М. № 3. -S.92.
- 13 Mehr deutsche Dschihad-Kämpfer in Syrien, Neue Osnabrucker Zeitung,21.12.2013//<https://www.gmx.net/magazine/politik/Kampf-Islamischer-Staat-IS/> abgerufen am 15.03.2014.

14 National Commission on Terrorist Attacks upon the United States Al Qaeda aims at the American Homeland. The Hamburg Contingent, 21. August 2004.

15 Rezolyutsiya Soveta Bezopasnosti OON S/RES/1373 (2001) [Resolution of Council of Safety of UN S/RES/1373] ot 28 sentyabrya 2001 goda // Moskovskii journal mezhdunarodnogo prava. – 2002. – №1. – S.241-244.

16 Roze A. Chislo islamistov v Germanii neuklonno rastet [The number of Islamists steadily grows in Germany] // <https://rg.ru/Germania-site.html/26.10.2014>.

17 Terroristen in Oberursel Vereitelter Terror-Anschlag in Oberursel: Hatte Halil D.Helfer?, Frankfurter Neue Presse, 4.05.2015.

18 Terrorprozess: Lebenslange Haft für versuchten Anschlag in Bonn. Spiegel Online. 03.04.2017. // <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/bonn-lebenslange-haft-fuer-versuchten-bombenanschlag-a-1141625.html>.

19 Zalozhivshii bombu na vokzale Bonna islamist prigovoren k pozhiznennomu zaklyusheniyu [The Islamist who planted a bomb at the station of Bonn is sentenced to life imprisonment] // Deutsche Welle 03.04.2017.

20 Zhevlakov E.N. (2000) k voprosu o pravovom regulirovanii i organizatsii borby s terrorismom [To a question of legal regulation and the organization of fight against terrorism]. – М. -S.172.

2-бөлім

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТІШЛІК
ҚҰҚЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Раздел 2

**ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНОГО И
ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА**

Section 2

**ISSUES OF INTERNATIONAL
AND DOMESTIC LAW**

Нысанбекова Л.¹, Сайрамбаева Ж.², Тоқтыбеков Т.³

¹Phd докторанты, e-mail: Nysanbekova.Lazzat@kaznu.kz

²заң ғылымдарының кандидаты, профессоры м.а., e-mail: Sairambaeva.Zhuldyz @kaznu.kz

халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық құқық кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³заң ғылымдарының кандидаты, доценті м.а., Нархоз университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: toktybekov.prok@mail.ru

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚСУБЪЕКТІЛІГІНІҢ
МӘНІН ЖАҢА КЕШЕНДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ
ТҮСІНІГІНЕ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР**

Халықаралық құқықта маңызды сұрақтың бірі – құқықтық мәртебе туралы. Құқықтың жалпы теориясында адам құқықтары концепциясының бекітілуіне байланысты түпкілікті зерттеленді. Ғалымдар оның қатарына адамдардың бостандықтары қосылатын, құқықтар мен міндеттердің жиынтығы болып табылады деген келісімге келді. Бұл өз кезегінде теорияның маңыздылығы аталғандардан кем түспейтін тағы бір сұрақтың – тұлғаның құқықтың мәртебесінің заңи мазмұнын анықтау және оның құқықсубъектілікпен арақатынасы – шешіміне шындап жақындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, осы халықаралық құқықта кейбір елеулі әрекеттер жасалды, яғни жеке тұлғалардың құқықабілеттігін анықтау, бірақ теориялық тұрғыда бұл мәселе жеткілікті толық зерттелмеген. Яғни ғалымдар арасында халықаралық құқықта тұлғаның құқықтық мәртебесі туралы әр түрлі пікірлер бар. Авторлар осы саладағы құқықтық доктринаны талдау арқылы, өздерінің алдарына мақсат қойды, осы мәселенің ағымдағы зерттеуі арқылы түсініктеме беру. Сондықтан, бұл мақалада халықаралық құқықта жеке тұлғаны субъект ретінде тану арқылы кешенді түрде қарастырып, бірнеше теоретикалық көзқарастарына тоқталды. Біріншіден, бұл мақалада қазіргі заманға сай халықаралық құқықта пайдаланылатын терминдерге көңіл аудардық, оның әр түрлі бағытталған түрдегі мәні мен түсінігін анықтау қажет болды, сол арқылы жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін анықтады.

Түйін сөздер: индивид, жеке тұлға, халықаралық құқық субъектісі, құқықсубъектілік.

Nysanbekova L.¹, Sairambaeva Zh.², Toktybekov T.³

¹PhD student, e-mail: Nysanbekova.Lazzat@kaznu.kz,

²Candidate of Juridical Sciences, acting Associate Professor, e-mail: Sairambaeva.Zhuldyz @kaznu.kz

Department of International Law, Faculty of International Relations

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

³Candidate of Juridical Sciences, acting Associate Professor,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: toktybekov.prok@mail.ru

**General theoretical views of the understanding
of the international legal personality of individuals as a complex phenomenon**

In international law, an important issue remains the question of the legal status, which was elaborated in more detail in connection with the statement in the general theory of law of the concept of human rights. Scientists have agreed that it consists of a set of rights and duties to which human freedoms are added. This, in turn, made it possible to come close to resolving another equally important problem in the theory of the legal status of a person and its relationship with the legal personality. In this direction, a common understanding was reached that the term legal status has a broader meaning than the notion of rightness. It should be recognized that, in theory, this problem is not sufficiently complete, although some significant attempts have already been made in this direction. Despite the fact that the topic of the

field of international law seems to be explored concerns both the status and the legal status of the individual in international law, the authors, analyzing legal doctrines in this direction, set a goal in clarifying how the study of this problem is currently, therefore this The article was aimed primarily at finding out what constitutes the basis of the legal position of an individual. First and foremost, the article focused on the ponderous attitude of scientists and proceeding from this, they tried to reveal the essence and meaning of each of them. And, also, to determine the legal status of the individual in question.

Key words: individual, natural person, subject of international law, legal personality

Нысанбекова Л.¹, Сайрамбаева Ж.², Токтыбеков Т.³

¹Phd докторант, e-mail: Nysanbekova.Lazzat@kaznu.kz

²кандидат юридических наук, и.о. профессора, e-mail: Sairambaeva.Zhuldyz@kaznu.kz
кафедра международного права, факультет международных отношений,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³кандидат юридических наук, и.о. доцента, Университет Нархоз,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: toktybekov.prok@mail.ru

Общие теоретические взгляды понимания международной правосубъектности физических лиц как комплексного явления

В международном праве важным вопросом остается вопрос правового статуса, который более детально был проработан в связи с утверждением в общей теории права концепции прав человека. Ученые достигли согласия о том, что он заключается в совокупности прав и обязанностей, к которым добавляют и свободы человека. Это, в свою очередь, позволило вплотную приблизиться к решению еще одного не менее важного вопроса в теории правового статуса лица и его соотношение с правосубъектностью. В этом направлении было достигнуто общее понимание, что термин «правовой статус» имеет более широкое значение, чем понятие «правосубъектность». Следует признать, что в теории эта проблема не является достаточно завершенной, хотя уже были сделаны некоторые значительные попытки в этом направлении. Несмотря на то, что тема в области международного права кажется исследованной касательно как статуса, так и правового положения личности в международном праве, авторы, анализируя правовые доктрины в этом направлении, ставили цель в прояснении, как обстоит изучение данной проблемы в настоящее время. Поэтому данная статья была направлена, прежде всего, на выяснение того, что составляет основу правового положения физического лица. В первую очередь, в статье акцентировали внимание на разнообразии мнений ученых, и, исходя из этого, попытались раскрыть суть и смысловое значение каждого из них, а также определить правовой статус рассматриваемого физического лица.

Ключевые слова: индивид, физическое лицо, субъект международного права, правосубъектность.

Кіріспе

Құқық тарихтың ағымымен пайда болатын, жойылатын және оның субъектілері мәртебесіне ұмтылатын адамдар бірлестігінің барлық мүмкін болатын нысандарын алдын ала болжай алмайды. Құқық субъектісінің әлеуметтік құрылымын саралайтын нақты және дағдыланған құқықтық критерийлердің болмауы құқықсубъектілік институтының негізгі осалдығы мен артықшылығын – уақытқа тәуелділігін білдіреді.

Уақыт жаңа дүниетаным, жаңа идеялар, жағдайлар мен міндеттерді алып келеді. Және қандай да бір тұлғаны не олардың бірлестігін құқықсубъектілі деп тану, ең алдымен, олардың өздеріне тәуелді бола бастайды. Бұл саланың дамуының Т.Д. Матвеева атап өткен тағы бір заңдылығы бар: «Адам болып табылмайтын тұлғаларды жасау бойынша ада-

ми қатынастардың тұрақты күрделенуіне бағынатын дамудың белгілі бір деңгейіне жеткен әр құқық жүйесі» (Матвеева, 2015: 403-411).

Осындай жағдайда құқық субъектілері дамуының көптеген мүмкін болатын мәселелерін алдын алудың тиімді жолы құқықсубъектіліктің толыққанды теориясының болуы болып табылады. Ол абстрактілі деңгейде құқық субъектісінің заңи мәнін түсіндіреді, А.И. Ковлер түсіндіргендей «жеке қабілеттерді тиімді анықтауды қамтамасыз ететін жеке тұлғалардың бір-біріне қатысты әділетті институционалды байланыстарды жасактайды» (Ковлер, 2003:299-306). Мұндай теория эмпирикалық тәжірибеге және абстрактілі тұжырымдамаға негізделуі мүмкін. Бұл әдістердің біреуін абсолютті ету құбылыстардың бір қимасын ғана көруге мүмкіндік береді, бұл ретте ол міндетті түрде объективті түсіндіру бермеуі мүмкін, бірақ

міндетті түрде оның әрі қарай эволюциясының бағытын анықтайды.

Ғылымдағы эмпирикалық материалистік көзқарастың созылмалы абсолютизмі және оның салдары мұның ең жақсы дәлелі болып табылады. Көп таралған ойға қарамастан абстрактілі әдіс өмір ақиқатынан бөлек ғылым үшін ғылым болып табылмайды. Ол сондай-ақ жиналған тәжірибеге де негізделеді, бірақ Н. Морун мен Д.С. Демчук атап өткендей, «эмпирикалық дәлелдемелерді ұйымдастыруға... тәжірибені түсіндіру және оған тәртіпті орнату құралы ретінде тұжырымдаманы еркін орнатуға» мүмкіндік береді (Н. Морун, Д.С. Демчук, 2013:802-812). Мысалы, құқықсубъектілік институты жағдайында эмпирикалық әдісті ғана қолдану, құқық субъектілерінің алуан түрлілігі мен айырмашылықтарын ескере отырып, толықтай сәйкес бола алмайды. Бұл жағдайда эмпирикалық көзқарас не барлық субъектілерді бір субъект призмасы арқылы түсіндіруге, не олардың арасында параллель жүргізуге және оларды белгілі бір ортақ мінездемелерге келтіруге әкеп соғады. Бұл ретте әр жеке субъектінің өзіндік ерекшеліктері, бұл халықаралық құқық теориясында орын алғандай, тұжырымдаманың шегінен шығарылады.

Есесіне халықаралық құқық субъектісі теориясын жасау, осы құқықтың тиімді қызмет етуі және мақсаттарына жетуін қамтамасыз етуіне сәйкес келуі тиіс талаптарды ескере отырып, субъектілердің сипаты мен олардың алуантүрлілігінің қажеттілігін түсіндіріп қана қоймай, негіздеуге де мүмкіндік береді. Тәжірибеде, күнделікті ғылыми қызметте қандай да бір көзқарасқа жүгіну әрқашан құқықтың және түсіндірудің құқықтық дәстүрінің дамуының нақты жағдайларымен анықталатын. Себебі ақиқат абсолютті болып табылмайды және ол әрқашан екі көзқарастың қақ ортасында, оларды тепе-тең пайдалануда болады.

Бүкіләлемдік бейбітшілік күніндегі Рим Папасы Бенедикт XVI айтқан сөздері аса дәл болды: «Трансценденттік «грамматика»... әділеттілік пен ниеттестікке сәйкес, жеке әрекет пен тұлғалар арасындағы өзара байланыс үшін нормалардың жиынтығы болып табылады» (Benedict XVI). Құқықсубъектілік институтының нормалары мен оның барлық құрамдас бөліктерін қамтитын құқықтың трансценденттік грамматикасы. Сондықтан құқықсубъектіліктің мазмұны туралы сұрақты құқықтық қатынас қатысушылары арасындағы ниеттестікті нығайтпайтын әділетсіз шешу құқықтық тәртіптің

өз негіздерін бұзады. Ұлттық құқықта құқықсубъектілік институты ұзақ уақыт бойы қарқынды түрде, бірақ жалпы мемлекетпен анықталған заң шегінде дамыды. Соңғылары идеяларды, жағдайлар мен міндеттерді жинақтап, қорытатын заң шығарушының құқықтық санасымен анықталды. Бұл құқықтың жалпы теориясындағы пікірталастарды дереу болмаса да, аяқтауға мүмкіндік берді. С.В. Соколовский «құқықсубъектіліктің мәні шынайы тұлғаны қандай да бір құқықтық мәртебе иесі ететін заңи маңызды сипаттарды анықтауында» деп қорытады (С.В. Соколовский, 1997:63-81).

Ғалымдардың көпшілігі құқықсубъектіліктің құрылымына: құқыққабилеттілікті (құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті), әрекетқабилеттілік (құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру қабілеті), деликтқабилеттілік (жауапкершілік субъектісі болу қабілеті) жатқызуға келісті. Бұл ретте практиктер арасында және ілімде мемлекет жағдайында құқыққабилеттілік пен әрекетқабилеттілік бір-біріне сәйкес келеді деген ой басым. Олар сондай-ақ мемлекеттің әрекетқабилеттігін ішінара шектеу не толығымен жою туралы ойға жол береді.

Келесі маңызды сұрақ – құқықтық мәртебе туралы – сұрақ құқықтың жалпы теориясында адам құқықтары тұжырымдамасының бекітілуіне байланысты түпкілікті зерттелді. Ғалымдар оның қатарына кейде бостандықтар қосылатын, құқықтар мен міндеттердің жиынтығы болып табылады деген келісімге келді. Бұл өз кезегінде маңыздылығы аталғандардан кем түспейтін теорияның тағы бір сұрағының – тұлғаның құқықтың мәртебесінің заңи мазмұнын анықтау және оның құқықсубъектілікпен арақатынасын шешіміне шындап жақындауға мүмкіндік берді. Бұл бағытта құқықтық мәртебе термині құқықсубъектілік ұғымына қарағанда кең мағынаға ие дейтін ортақ түсінікке қол жеткізілді, мұны Е.Г. Белькова былай түсінеді: «Тұлғаның құқықтық мәртебесі туралы айтқанда оның құқықсубъектілікке де, тұлғаның қоғамдағы не қоғамдық өмірдегі осы саласындағы құқықтық мәртебесін сипаттайтын негізгі құқықтардың белгілі бір шеңберіне де ие екендігін меңзейді» (Е.Г. Белькова, 2010). Субъектіге оның өз мәні салдарынан тән болатын негізгі құқықтар мен міндеттерден басқа, оның құқықтық қатынастарға қатысуының нәтижесінде алынатын құқықтары мен міндеттері де болады. Олардың сипатын түсіндіру үшін «осы сәтте жүзеге асырылатын құқықтар мен міндеттерді» қамтитын «құқықтық жағдай» не «жеке құқықтық мәртебе» түсінігі

қолданылады. Құқықтың жалпы теориясының баяндауында құқықсубъектілік институтының құрылымы осындай сызбалық түрге ие болады.

Теория әдістемелік негізі

Зерттеудің методологиялық әдістерінің қатарында танудың жалпығылымдық әдістері қолданды. Олар: диалектикалық, салыстырмалы құқықтық, жүйелі құрылымдық әдістер. Зерттеудің эмпирикалық әдістеріне халықаралық құқықтағы құқықсубъектілігінің қырлары мен ұлттық заңнамадағы қолданысы, ғалымдардың пікірлерін қарастыру мен салыстыру, байқау, сараптамалық байқау, өлшеу әдістерін жатқызамыз.

Дискусия және зерттеу нәтижесі

Халықаралық құқықта жағдай ең басынан күрделірек болды. Оның субъектілері мәртебесіне үміткерлер әлі күнге дейін құқықтарға қол сұғып келеді, ал мемлекетке тән бірыңғай заңдар қайнар көздерінің болмауы оларға бұл мәртебені берудің жалпы ережелері мен критерийлерін беруді қиындатады. Бұл ретте классикалық заңи әдістер мен тұжырымдаманы қолдану ұзақ уақыт бойы қолдауға ие болмады, себебі жағымсыз қорытындыларға алып келуі мүмкін болатын. Қойылған мәселелер мен оларды шешу әдістерінің тұтастығына қарамастан, халықаралық құқықтан әрқашан, ең алдымен, әр мемлекет үшін жеке әділдікті білдіретін ұлттық мүдделерді қанағаттандыратын нәтижені талап ететін.

Осының әсерінен ол жалпы құқықтық әдістер қолданылмайтын ерекше құқық болмауы мүмкін емес еді. Бұл жағдайда халықаралық құқықсубъектілік институтының дамуын екі диалектикалық талпыныс анықтап отырған. Халықаралық құқықтың әрекет етуші субъектілер жаңа субъектілердің пайда болу мүмкіндіктерін барынша шектеп отырған. Потенциалды субъектілер халықаралық құқық субъектілерін әртараптандыруды мейлінше қолдаған болатын. Халықаралық құқықсубъектіліктің алғашқы анықтамасын Г.В. фон Лейбництің есебіне қосады. Монад теориясының авторы Еуропадағы құқық субъектілері мен әділеттілік тепе-теңдігін қамтамасыз ету үшін Людовик IV мен Қасиетті Рим Империясы Императорының жалпы танылған мәртебесіне қарама-қарсы қою үшін орта неміс князьдерінің құқықтық мәртебесін негіздеу мақсатында халықаралық

құқықсубъектілік ұғымын ойлап тапты. Codex Juris Gentium Diplomaticus-та ол: «Яғни халықаралық құқықта тұлға деп басқа біреудің қамқоршылығы не билігінің субъектісі болып табылмайтындай, жария бостандықты көрсететін, бірақ өз бетімен соғыс және одақтар билігіне ие болатындар... Егер сонда оның билігі жеткілікті түрде көлемді болса, оны билеуші деп атау келісілген және оны егемендік не егеменді билік деп атайтын болады... Жеткілікті түрде әскер не шарттар арқылы халықаралық істерге белгілі бір ықпал ете алу билігіне және бостандыққа ниеттене алатындарды... егемендік билікке жатқызады» (Samuelis Ammonii, 1693).

Айтылғанның ішінен үш нәрсе бірден өзіне назар аудартады:

– халықаралық құқықтың дамуы үшін – егеменді мемлекет емес, тұлға ретінде, белгілі бір қабілетке (халықаралық құқықсубъектілікке) ие абстрактілі субъект ретінде анықтау;

– халықаралық құқықсубъектілік институтының дамуы үшін – оның негізгі элементі ретінде тұлғаның қабілеттігі бастау алатын тұлға бостандығын тану;

– институттың субъектінің халықаралық қатынастарға қатысуына байланысты бөлігінің дамуы үшін, біріншіден, соғыспен қатар одаққа қатысуға билікті айту, екіншіден, шарттар бойынша одақтар жасау және үшіншіден, одақ қатысушы одақ мүшесі мемлекет қана емес болуы мүмкіндігін түсіну. Бұл мағынада мемлекеттер конфедерациясына қарсы Лейбниц олардың одағын мүшелерінің құқықтарынан бөлек құқықтары бар жаңа азаматтық тұлға деп есептеді.

Мұндай анықтама өз заманы үшін аса батыл әрі прогрессивті еді, бірақ ол еш жағдайда негізсіз болмады. Шынымен, сол кезде ізашарлармен айтылған қарама-қарсы көзқарастар мүлтіксіз негізделген және қалтқысыз болып көрінбеді. Бірақ Лейбниц үшін оның замандастарының абсолютті көпшілігі үшін олардың ұстанымдарын анықтау кезінде «егер қандай да бір рим не грециялық ақын не шешенмен расталмаса, ешбір прецеденттің құндылығы болмады» (Jones, 1945:5). Халықаралық құқықсубъектілік институтын қайта түсіну үшін талапты ғалым аса дана, қарапайым әдісті қолданды – «фактілі теорияға қарама-қарсы қойды».

Мұндай жағдайларда XIX ғасырда Е. де Ваттель дипломатиялық қызметтегі біраз қол қусырудан кейін халықаралық құқықсубъектілік анықтамасында «егеменді тұлғаны» «егеменді мемлекетке» өзгерткен кезде дәл осындай

әдісті қолданды. Сырттай қарапайым қадам осы институттың дамуында құрылымдық және келешекті өзгерістерге алып келді (Barberis J.A., 1983:169). Мемлекет ұзақ жылдарға халықаралық құқықтың одан шығатын барлық салдарымен жалғыз субъектісі болып қала берді. Екі көрнекті ғалыммен құрастырылған мұндай көзқарас осы білім саласының әрі қарайғы барлық дамуын анықтады.

XXI ғасырдың бірінші декадасындағы жағдай бойынша халықаралық құқық теориясы халықаралық құқықсубъектілік институтын екі жаңа көзқарасты ұсынды. Бірінші көзқарасқа сәйкес ол белгілі бір құқықтар мен міндеттерден тұрады. Алайда ғалымдар мен заң шығарушылардың құқықсубъектіліктің мазмұнын нақты анықтауға ұмтылуы оны құқықтар мен міндеттердің анықталған тізімімен шектеудің мүмкін еместігін көрсетті. Оларды оң кодификациялаудың көптеген талпыныстарынан тек біреуі ғана аймақтық деңгейде табысқа қол жеткізгені бекер емес. Шектеулердің болмауы сонымен қатар халықаралық құқықсубъектіліктің құрамына субъектіні құрудың легитимділігі, онда шарттық құқыққабилеттіліктің болуын қосуға мүмкіндік берді (Hickey J.E., 1997:1-18). Сондай-ақ «халықаралық құқықсубъектілік – халықаралық құқық субъектісінің оның саласындағы қызметі» деп те тұжырымдалды (Sellers M.N.S., 2005: 67-78).

Бұл көзқарастың құқықтар мен міндеттердің санына акцент жасауы құқық субъектілері бірдей, бірақ тең емес болуы мүмкін деген тұжырымдамаға негіз болды. Әрине мемлекеттерді олардың құқықтар мен міндеттердің санына, аумағы мен құзыретіне қарай заңи иерархиясын құруға талпыныстар мемлекетаралық қатынастар тарихына терең тамыр жайған. Шын мәнінде БҰҰ Жарғысын мақұлдаудан кейін мемлекеттердің егемендік теңдік қағидасын бекіту ғана бұл тәжірибеге балта шапқан болатын. Тіпті XX ғасырдың соңында мемлекеттердің теңдігі туралы норма, әйтпесе, М.В. Никонованың «мәртебеде жіктеу жоқ, мемлекеттердің халықаралық құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырудың жіктелген режимі бар» дейтін дәлелдемені қолдану арқылы негіздеуді талап етті (М.В. Никонова, 2010: 146-153).

Алайда дәл сол БҰҰ құрылуынан кейін мұндай логика халықаралық құқықтың табиғаты бойынша ерекшеленетін әртүрлі субъектілерінің, ең алдымен, мемлекеттер мен ұйымдардың болуын негіздеу үшін бұл логика аналогия бойынша қолданылды. Сондықтан бұл көзқарасты

пайдаланудың тағы бір нәтижесі халықаралық құқықтың «ерекше», «айрықша», «функционалды», «туынды» субъектілері туралы теорияның пайда болуы болып табылады.

Халықаралық құқықсубъектілік институтын бұлай түсінудің басқа мәселелі сұрағы онымен халықаралық-құқықтық мәртебе арасындағы айырмашылықты жүргізу және олардың арақатынасын анықтаудың қиындауы болып табылады. Мысалы, жалпы мәртебенің құрылымына К.Н. Семисорова негізгі құқықтар мен міндеттерді, құқыққабилеттілікті, әрекет қабилеттілікті, артықшылықтар мен иммунитеттерді, кепілдіктерді, мәртебенің халықаралық құқықтық қорғалуын, ал жеке мәртебеге – құқықтық қатынастарға қатысу барысында пайда болатын субъективті құқықтар мен міндеттерді жатқызады (К.Н.Семисорова, 2007: 14-17)

Мемлекеттердің ғана емес, сондай-ақ үкіметаралық және қоғамдық ұйымдар, өз тәуелсіздігі үшін күресуші ұлттар, адамдардың халықаралық құқықсубъектілікті негіздеуге талпыныс Е.Г. Белькованың құқықтық мәртебені субъектінің құқыққабилеттілік көлемімен теңестіруіне себепші болды (Е.Г. Белькова, 2008: 104-108). Мұндай ұстаным оны құқықтық мәртебе ұғымы оның халықаралық құқықсубъектілігінің негізіне салына алмайды деген қорытынды жасауға алып келді. Осы қатарға В.Н. Маргиевтің халықаралық құқықсубъектілік пен құқықтық мәртебені білдіретін терминдер арасындағы еш айырмашылықты көрсетпейтін көзқарасы да жатады. Алайда ол «мемлекеттерге қарағанда барлық басқа субъектілер функционалды құқыққабилеттілікке ие» деп көрсетеді (В.Н. Маргиев, 2005: 138-143).

Қорытынды жасай отырып, бұл көзқарасты қолдаушылардың баяндауында халықаралық құқықсубъектілік материалды және салыстырмалы, саны құқыққабилеттіліктің жоғары не төмен деңгейін білдіретін нақты құқықтар мен міндеттерде болады. Олардың болмауы бұл институтты абстрактілі және функционалды емес деп саралайды. Көзқарастың кемшілігі ретінде құқықсубъектілік институтының заңи мазмұнының сарқылмайтындығын, демек, оның әр түрлі, атап айтқанда «ұлттық мүдделер үшін» түсіндірулерге ашықтығын айтуға болады.

Екінші көзқарасты халықаралық құқықсубъектілік – субъектінің құқықтарының өзін емес, оларға ие болу және жүзеге асыру мүмкіндіктерін білдіретін заңи қалып деп сенетін ғалымдар ұстанады. Бұл ретте құқықсубъектілік субъектінің құқықтық қатынастарға нақты

қатысуына тәуелсіз қатысу қабілеттілігінде болады дейді, демек Я.С. Кожеуров айтқандай «халықаралық құқықсубъектілікті жүзеге асыру көлемі құқықсубъектілікті тану үшін өлшем болып табылмайды» (Я.С. Кожеуров 2004:489-513). Каширкинаның ұстанымы әділетті болып табылады, ол «халықаралық құқықтық құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті әрқашан құқықтық қатынастарға түсудің негізінде нақты, фактілі иеленуден ерекшеленеді» деп көрсеткен (А.А. Каширкина, 2004: 819-837).

Халықаралық құқықсубъектіліктің заңи қалып мәртебесін беру субъектінің нақты құқықтары мен міндеттері басқа категорияға, нақты айтқанда – халықаралық-құқықтық мәртебеге жататындығын көрсетеді. Бұл ретте Ю.В. Самовичтің «халықаралық құқық субъектісі үшін құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті ғана емес, құқықтар мен міндеттерден бөлек, субъектінің бостандықтары, оның заңды мүдделері және сол сияқтылардан тұратын өзінің халықаралық-құқықтық мәртебесін жүзеге асыру да маңызды» дейтін тұжырымдамасы көрнекті болып табылады (Ю.В. Самович, 2006: 181-185).

Бұл бағыттың радикалды ағымы Т.В. Захаровтың ғылыми жұмысымен ұсынылған (Т.В. Захаров, 2006:126-129).

Ол құқықсубъектілікті саяси жалданған институт «аса формальді концепция», «эвристикалық конструкция» және «құқықсубъектілікті ұсынғаннан кейін құқықтар да, міндеттер де автоматты түрде пайда болмайтындықтан, нормативті бос категория» деп санайды.

Осылайша, жалпы алғанда екінші көзқарас халықаралық құқықсубъектілікті субъектінің анықтамайтын және оның материалдық толысуы туралы ештеңе айтпайтын абстракция ретінде қарастырады. Материалды толысу халықаралық-құқықтық мәртебе мен жағдайда көрсетілген. Бұл көзқарастың кемшілігі субъектіде құқық субъектісінің «қабілеттерінің» бар екендігін растайтын азды-көпті критерийлердің болмауы болып табылады. Ұлттық деңгейде бұл сұрақ құзыретті органның (әдетте, заң шығарушы не сот) шешім қабылдауы арқылы тұрақты шешіліп келеді. Осындай халықаралық органдар болмаған жағдайда осыған ұқсас халықаралық-құқықтық мәселе ерекше шиеленістерді тудырады.

Көзқарастың күмәнсіз артықшылығы оның концептуалдығы болып табылады. Г. Кельзеннің «Құқық субъектісі – бұл заңи нормалардың персонификацияланған бірлігі» дейтін ықшамды анықтамасы кез келген субъектіге

қатысты қолданыла алады (Г. Кельзен, 1966: 245). Оның көмегімен, мысалы, адам – атомдардың персонификацияланған бірлігі, ал мемлекет – адамдардың персонификацияланған бірлігі, ал халықаралық ұйым – мүшелердің (мемлекеттердің) персонификацияланған бірлігі және т.б. деп анықтауға болады. Дәл осы көзқарастың Лейбництің тарихи бастапқы позициясына барынша сәйкес келетіндігі де назар аударуға тұрарлық. Ақыр соңында халықаралық құқықтың дамуы үшін шешуші мәнге адамның, мемлекеттің және халықаралық ұйымның халықаралық құқықсубъектілігіне, олардың халықаралық-құқықтық мәртебесі және олардың арасындағы байланысқа қатысты келісімге келу ие. Жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектісі мәртебесін алуға талпынысы осы мәртебеге мемлекеттердің ұзақ жылдар бойы озбырлығына толықтай табиғи жауабы болып табылады. Адамның мемлекетті өз мүдделерін қанағаттандыру үшін құрғанын еске ала отырып және мемлекет пен адамның мүдделері әрқашан сәйкес келе бермейтіндігін түсініп, бұл бағыттағы салынатын күш әділеттікті қалпына келтіру ретінде қарастырылады. *Justitia in suo cuique tribuendo cernitur* (Klabbers J., 1998: 244)!

Лейбниц ұстанымына тамырын бекіткен Дж. Брирли, Же. Ссель, Г. Кельзен және Г. Лаутерпахт теориялары осы күштердің концептуалды негізі болды. Манифестация, қозғалыстар, мемлекеттерге рәсімделген бұқараның бұзушылық қабілеттіктеріне таң қалған олар адамды халықаралық-құқықтық теорияның ортасына қойып, осылайша халықаралық құқықтың даму бағытын анықтады. Қол жеткізілген нәтиже ғалымдардың көзқарастарын зерттеу бойынша өз жұмысының бір бөлігіне Элизабет Нижман берген «Халықаралық құқықсубъектіліктің демистификациясы» деген атауында әділет те көрініс тапқан (Nijman E., 2004: 512).

Пандора жәшігі Нюрнберг трибуналы «Халықаралық құқыққа қарсы қылмыстар абстрактілі тұлғалармен емес, адамдармен жасалады, және халықаралық құқық ережелері осындай қылмыстарды жасайтын адамдарды жазалау арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін» деп қаулы шығарған кезде ашыла бастады (ILC Yearbook, 1950).

Халықаралық ұйымдар үшін халықаралық құқық дамуының бұл өлшемі бір мағыналы емес болып табылады. Бір жағынан, олар аталған идеялардың позитивизациясында шешуші рөл ойнады. Соның ішінде адам құқықтарын қорғау бойынша халықаралық ұйымдар өз

қызметінде аталған ғалымдардың постулаттарын басшылыққа алады, ал Г. Лаутерпахта көзқарастары БҰҰ ХС тәжірибесінде халықаралық құқық субъектілері ретінде ұйымдардың мәртебесі мәселесін зерттеу кезінде тура жүзеге асырылған болатын (Лаутерпахт).

Басқа жағынан, адам құқықтарын қорғау қажеттілігін халықаралық құқықтың қызметін жаңа мәнмен толықтырды және олардың халықаралық қауымдастық үшін өзектілігін арттырды. Осылайша, мысалы, Рим Папасы Бенедикт XVI пікірінше, халықаралық ұйым «адам мен халықтардың негізгі құқықтарын қорғаушылары ретінде өз мәні және қызметінің негізгі ақтайтын дәлелі болып табылады» (Benedict XVI). Сондай-ақ үшінші маңызды жағы да бар, бұл идеялардың өзі ұйымдардың ұстанымдарын босаңсытады.

XIX ғасырдың басында Г. Грингтың әр адамды Людовик XIV: «Мемлекет – бұл мен!» (Carozza P. G., 2003:98) сөздерін қайталауға шақыруы таралды. Адамның өз құқықтарын бекіту арқылы мемлекет деңгейіне дейін көтерілуге талпынысы мемлекетті деабсолюттеу арқылы көрініс тапты. Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан соң халықаралық ұйымдар да соны жүзеге асыруға талпынды. Бұл ретте мемлекеттің абсолютизміне сөзсіз адамның не ұйымның абсолютизмі келетіні естен шығарылып кетті. Сонда мемлекет атындағы құқық, адам құқықтары не жалпы мүдделердің бұзылатындығында қандай айырмашылық бар?

Бір ғасырдан кейін А. Карте жағдайдың дамуының негізгі бағыттарын нақты белгіледі: «...халықаралық құқықтың ортасына адам құқықтары қою халықаралық құқық кездесуі тиіс мәселенің, нақтырақ айтқанда – халықаралық қоғамда ұжымдық тұлғалар қалай және неге арақатынасқа түсетіні туралы мәселенің өз мәнінен толықтай шегінуді білдіреді. ...халықаралық құқықтың барлық қазіргі заманғы құрылымы, жаһандық конституционализм және адамның жеке құқықтарының басымдылығына бағытталған тенденция, салттық сипаты міншіл қарастырудан толықтай қорғауда қалатындығында болып табылатын тұлғаның жеке автономиясын абсолюттеудің пайдасына ұжымдағы өмірді демонизациялауға негізделеді. Осылайша, халықаралық құқық өзін қате түсінеді және соның салдарынан, қазіргі таңда өзінен бөлінуде» (Carty, 552).

Қарапайым тест – дәйексөзде «адам құқықтарын» «мемлекетке» не «халықаралық ұйымға» ауыстыру – айтылғанды дәлелдейді. Әрі жалпы алғанда ғалымның пікірі халықаралық

қатынастардың институционализациясы мен гуманитаризациясы бір-бірін өзара толықтыра отырып қоймай, бір-біріне қарсы келуі мүмкін. Басқа мәселе екі жеке тұлғаның арасындағы қақтығыс ұжымдық тұлға баламасының мағынасын деноминациялайды. Нәтижесінде халықаралық құқық субъектісі ретінде халықаралық ұйымдардың болуына күмән келтіріледі. Ұйымдардың мұндайды әлдеқашан, бірақ өз қалыптасуының кезінде басқа өлшемдерде бастан кешіргені көрнекті.

Халықаралық ұйым идеясының дамуы үшін ең қиын кездердің бірі мемлекетті тұлға ретінде қабылдау нысанында болған мемлекеттік безгектің шыңы болды. Каширкина өз диссертациялық жұмысында атап өткендей, мұның зиянды салдары XVI ғасырдан XIX ғасырға дейін халықаралық қатынастар эволюциясының негізгі заңдылығын – «мемлекет туралы тұлға ретіндегі ой мемлекеттерді берік одақ ретінде байланыстырудың орнына олардың бөлінуіне бағыттады» – анықтаған кезде ғана айқын түсінікті болды (А.А. Каширкина, 2004).

Лихачев бұл тезисті мемлекет туралы «...тек өзекті мүдделер мен қажеттіліктің езгісінен ғана олар сыртқы қатынастарды қолдау туралы ойланады және осы үшін құрбандыққа баруға дайын болады» деп айта отырып, аяқтаған болатын (М.А. Лихачев, 2010: 95-99).

Шынымен де мұндай көзқарас бойынша мемлекеттің тұлғасы адам тұлғасын, әрі жалпы барлық өзге тұлғаларды жұтады, мемлекет заттың қырларын өзіне жинақтайды, Пандора жәшігі жабылады және ұлттық мүдделерге өте шектелген проблематикамен халықаралық қатынастарға қатысу жауап беретіндігі айқын болады.

Әкімшілік-техникалық сұрақтар бойынша ұйымдар мемлекеттің халықаралық өмірге белсенді қатысуының тиімді, зиянсыз әрі көрнекі дәлелдеме-жаңылысуы болып табылады. Кез келген басқа, жағымсыз аспектіні бұзу, ол тіпті әкімшілік сұрақтар болсын, бірден қатынастардағы дағдарысқа және ұйымнан шығуға қатысты қорқытуға себеп болады. Бұл жағдайда халықаралық ұйымдардың құқықсубъектілігі рудимент тәрізді болады. Сонымен қатар XX ғасырдың ортасында ұйымдар тарихында мемлекеттер мен халықтар оларды әділеттілік тағына отырғызған, ұзаққа созылмаған болса да басқа кезең болды.

Қазірде халықаралық ұйымдар екі тұлғаның – мемлекет пен адам арасында қысылып тұр. Олардың бірінің толықтай басымдығы ұйым-

дардың мерзімдігін азайтуға және оның халықаралық құқықсубъектілігі туралы түсініктердің тарылуына алып келеді. Есесіне осындай басымдылықтың орнауының күрделі әрі көп өлшемді үрдісі, тепе-теңдікі және тежемеліктің қалыптасуы халықаралық ұйым мәртебесінің заңдастырылуы мен легитимденуінің белгілі бір деңгейін қамтамасыз етеді.

Бұл үрдіс ұйымдардың құқықсубъектілік концепциясының толыққанды нормативті рәсімделуіне және теориялық пісіп-жетілуіне жол бермейтіні анық. Және, ақыр соңында, халықаралық ұйым идеясы адамдар мен мемлекеттерге ұйымдар осы екі тұлғаның мүдделері үшін біруақытта қолданыла алғанға дейін осындай көзқарас шегінде ғана қызықты болып табылады. Адамдар халықаралық ұйымдардан мемлекет озбырлығын шектеуін күтеді – ұйымдар аясында алынған рәсімдер мен міндеттемелер адам құқықтарын бұзуға алып келуі мүмкін мемлекеттердің ұмтылыстарын шектейді және құқықтарды қорғау механизмдерінің дамуына өз үлесін қосады. Мемлекеттер ішкі және халықаралық легитимдікті талап етеді және өздері бақылау жасайтын БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Кеңес, Еуропа Кеңесі және сол сияқтыларға қатысады.

Осындай халықаралық ұйымдармен халықаралық қауымдастық үшін жағымсыз тенденцияларды еңсеру мақсатында «қоғамның персонализмі» жеке философиясын дамытуға шақырулар естіліп жатыр, бірақ халықаралық-құқықтық шынайылықтар бұл сұраққа тәжірибелік жауапты дереу талап етуде. Қатал тәжірибеден сабақ алған ғалымдар халықаралық ұйымдарды тұлғалық халықаралық құқықтан бөліп алып, олардың құқықсубъектілігін тұлғалар емес, қатынастар призмасы арқылы негіздеуге тырысуда. Жеке тұлғаның құқықсубъектілігі мемлекетпен аналогия бойынша құрылуы мүмкін еместігі жөнінде түсінік те күшейіп келеді (М.А. Лихачев, 2010: 74-81).

Біртіндеп халықаралық құқыққа мәжбүрленіп кіргізіліп жатқан «барлық субъектілер тең, бірақ теңіректері бар» деген қағида ортақ әділеттіліктің максималды мүмкін деңгейіне жетуге оның мәндік талпынысына сәйкес келмейді. Сондай-ақ халықаралық құқықпен реттелетін қоғамда бір субъектінің екінші субъектіден басым болуына жол берілмейді.

Мемлекеттердің көпжылдық басымдылығы жағдайында басқа субъектілерді оның деңгейіне дейін көтеру бір тамыр жайған кемшілікке ие: мемлекет үлгі болып табылмайды және оған ұқсас

болу болған қателерді қайталау және болашақ қателіктерді арттыру жолы болып табылады. Сондықтан, халықаралық құқыққа «Мемлекет бұл – мен!» деген сөздер емес, «Мемлекет – бұл адамдар» деген сөз көбірек жарасатын сияқты. Және елеулі дәрежеде халықаралық құқықтың рухы мен мәніне олардың субъектілерінің догматтық аналогиясы емес, олардың алуан түрлілігі және жалпы сипатын түсіну тән, себебі «барлық одақтар мен мекемелер адамдармен және адамдар үшін құрылған, демек олар бір мақсат пен бір құралдарға ие (Игнатенко Г.В., Лихачев М.А., 2010:200).

Адам, мемлекет, ұйым – барлығы халықаралық құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылады, бірақ бұл ретте өзінің мақсаттары мен қызметтеріне ие. Азаматтар мемлекеттің мақсаттары мен қызметтерін сайланбалы органдар (парламент) арқылы не тікелей (референдум) егеменді билікті жүзеге асыру арқылы анықтайды. Осындай тәртіпте мемлекеттің пайда болу сәтінде не оның өмір сүру барысында оған қосымша құқықтар мен міндеттер берілуі не олардың бірін иеленуіне бас тартылуы мүмкін. Сондай-ақ халықаралық шарттың күшіне енуіне, мемлекеттердің белгілі бір халықаралық бірлестіктерге қатысуына, оның шекараларын өзгертуі, иммунитеттерден бас тартуына және сол сияқтыларға шектеу қойылуы мүмкін.

Отбасы, тек, қауымдастық, елді мекен, қала, корпорация, мемлекет, мемлекеттер одағы, халықаралық ұйымға бірігу адамның өз ойын білдірудің, өз қажеттіліктерін қанағаттандырудың тиімдірек жаңа нысандарын іздеуі болып табылады. Бұл ретте әр кезекті кезек оның алдыңғысының орнын баспайды, тек адамдардың әділеттілікке қол жеткізуіндегі мүмкіндіктерін байыта отырып, оны толықтырады.

XIX ғасырда осыны түсіну ғалымдарға мемлекеттің ұйымның ең жетілген нысаны болуы мүмкін екеніне келісуге мүмкіндік берді және бұл ретте: «Адам өзінің алдына қойған мақсаттарының әртүрлілігінің салдарынан алуан түрлі одақтардың мүшесі болып табылады, ал соңғылары өз кезегінде өзара қатынастарға түседі және ең жоғары бірлікке ұйымдасады не олардың құрамы бүтін не бөлігі болып енеді» (Тарасов О.В, 2013:131-136).

Кері жағдайды дәлелдеу үшін халықаралық құқық мемлекеттің өлшеміне салынған болатын. Ю.Н. Чорномидздың аса дәл тұжырымдамасы бойынша, «мемлекеттің салыстырмалы қызметтік рөлі ұмытылды... мемлекет өзінің абсолютті

мағынасында адам тұлғасына ұқсатылды» (Ю.Н. Черноидз, 2008: 213-216) құқық тарихы енді мемлекеттің пайда болуынан басталды, оның дамуын мемлекеттер анықтады, оның тағдыры мемлекеттерге тәуелді болды.

Бірақ XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басы кері жағдайды көрсетті. ЕО тәжірибесі мемлекеттердің басқаруды жүзеге асырудағы тиімділігі туралы тезиске күмән білдірді. Қоғамдық өмірдің жаңа нысандарының дамуымен мемлекеттің халықаралық субъектінің алғашқы емес, кезекті субъектісі болып жатқандығы айқын болып келеді. Тиісінше, мемлекеттің екінші реттілігі де халықаралық ұйымның екінші реттілігіне (егер мұндай терминологияның өмір сүруіне құқығы бар болса) қарағанда анығырақ болуда.

XIX ғасырдағы халықаралық құқық философиясының идеалы субъективті (адам, мемлекет) және объективті (одақ) бастаулардың үйлесімді байланысы болып табылды. Оған қол жеткізу жолында философия еңсере алмайтын бөгет – тұлғаға табыну тұрды. «Мемлекеттік фетишизмге және белгілі бір тірі жан ретінде мемлекет нысанындағы пірге табыну», ұйымға табыну және адамға табыну тарихта кезек-

пен messiандық рөл атқаруға тырысты және осы арқылы біртіндеп үйлесімділікке алып келді. Тұлғаға табунды жою осыған тікелей мүдделілердің өздері үшін күрделі әрі ұзақ уақытқа созылған іс болды (Тарасов О.В., 2013: 131-136).

Қорытынды

Ал бұл орындалмағанша, адамның халықаралық құқықсубъектілігі туралы түсінік халықаралық құқықтың табиғаты мен міндеттеріне сай келмейтін болады. Осындай жүйелік мәселені шешу мақсатында XXI ғасырдың басындағы халықаралық құқық философиясы алға елеулі қадам жасады. Ол әділетті түрде адамды да, мемлекетті де, халықаралық ұйымды да барлық халықаралық құқық ауруларының панацеясы ретінде қарастырмайды, тек олардың белгілі бір үлестерін таниды. Олар абсолютіден салыстырмалы категорияларға айналады. Дәл осындай туралау жалпы халықаралық құқықтың және жеке алғанда халықаралық құқықсубъектілік институтының дамуы үшін оң перспектива болып табылатын сияқты.

Әдебиеттер

- 1 Матвеева Т.Д. (2015) Вопросы международной правосубъектности в контексте международной защиты прав человека // В сборнике: Актуальные проблемы современного международного права материалы XII ежегодной международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора И. П. Блищенко: в 2 частях. Российский университет дружбы народов; отв. ред. А. Х. Абашидзе. – С. 403-411.
- 2 Ковлер А.И. (2003) Проблемы международного права в решениях Европейского суда по правам человека (международная правосубъектность индивида и иммунитет государств) // Российский ежегодник международного права. – С. 299-306.
- 3 Морун Н., Демчук Д.С. (2013) Правосубъектность физических лиц в международном контексте на примере российского и французского законодательства // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. № 5. С. 802-812.
- 4 Послание папы франциска на всемирный день мира/1278408 <http://ru.radiovaticana.va/news/2017/01/01/>
- 5 Соколовский С.В. (1997) Правосубъектность в международном праве // В сборнике: Этнометодология проблемы, подходы, концепции. Сер. «Этнос. Культура. Социум» Российский научно-исследовательский институт природного и культурного наследия им. Д.С. Лихачева; Редакторы-составители: А.А. Пископпель, В.Р. Рокитянский, Л.П. Щедровицкий. – Москва, С. 63-81.
- 6 Белькова Е.Г. (2010) Правосубъектность физических лиц в гражданском и международном частном праве // Е.Г. Белькова; Федеральное агентство по образованию, Байкальский гос. ун-т экономики и права. – Иркутск, с.23-25.
- 7 Samuelis Ammonii (1693) Codex juris gentium diplomaticus, in quo tabulae authenticae actorum publicorum, tractatum, aliarumque rerum majoris momenti per Europam gestarum... continentur; a fine seculi undecimi ad nostra usque tempora aliquot tomis comprehensus... Edidit G. G. L. Hannoverae, literis & impensis Samuelis Ammonii. MDCXCIII Identifiant : ark:/12148/bpt6k6538191w
- 8 Jones W. J. (1945) Leibniz as International Lawyer // BYIL. – Vol. XXII. – P. 5.
- 9 Barberis J.A. (1983) Nouvelles questions concernant la personnalité juridique internationale // Recueil des cours. – Vol. 179. – P. 169
- 10 Hickey J. E., Jr. (1997) The Source of International Legal Personality in the Twenty First Century. – The Hofstra Law & Policy Symposium. – Vol. 2. – P. 1-18
- 11 Sellers M. N. S. (2005) International Legal Personality // Jus Gentium. – Vol. 11. – P. 67-78.

- 12 Никонова М.В. (2010) К вопросу о правосубъектности граждан в международном частном праве // Образование и право. – № 5. – С. 146-153.
- 13 Семисорова К.Н. (2007) Основные концепции относительно регулирования правосубъектности физических лиц в международном частном праве // Международное публичное и частное право. – № 2. – С. 14-17.
- 14 Маргиев В.И. (2005) Эволюции теории и практики международной правосубъектности // Вестник Адыгейского государственного университета. № 4. – С. 138-143.
- 15 Кожеуров Я.С. (2004) О новых тенденциях признания права физлица // Lex Russica. Т. LXIII. – № 2. – С. 489-513.
- 16 Каширкина А.А. (2004) Новые тенденции в доктрине международной правосубъектности // Lex Russica. Т. LXIII. №3. – С. 819-837.
- 17 Самович Ю.В. (2006) К вопросу о международной правосубъектности индивидов // Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. – Т. 309. – № 5. – С. 181-185.
- 18 Захаров Т.В. (2006) К вопросу о международной правосубъектности индивида // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – № 5 (51). – С. 126-129.
- 19 Kelsen H. (1946) *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, – P. 250.
- 20 Kelsen H. (1966) *Principles of International Law / 2nd ed.* – New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., – P. 245.
- 21 Klabbers J. (1998) *Presumptive Personality: The European Union in International Law // International Law Aspects of the European Union / Ed. by M. Koskeniemi.* – The Hague: Kluwer Law International, – P. 244.
- 22 Nijman E. (2004) *The Concept of International Legal Personality: An Inquiry into the History and Theory of International Law.* – The Hague: TMC Asser Press, – 512 p.
- 23 ILC Yearbook. – 1950. – Vol. II. – P. 374.
- 24 Benedict XVI. *Op. cit.* – P. 15.
- 25 Carozza P. G. (2003) *Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law // AJIL.* – Vol. 97. – No 1. – P. 38.
- 26 Carty A. *Op. cit.* – P. 552.
- 27 Каширкина А.А. (2004) Тенденции развития международной правосубъектности: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук / Московская государственная юридическая академия. – М., С. 24.
- 28 Лихачёв М.А. (2010) К вопросу об автономной воле как основании международной правосубъектности индивида // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право. – № 19. – С. 95-99.
- 29 Лихачёв М.А. (2010) Понимание международной правосубъектности в ракурсе иных, смежных категорий // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право. – № 33. – С. 74-81.
- 30 Игнатенко Г.В., Лихачев М.А. (2010) Размышления о современной концепции международной правосубъектности индивида // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – № 4 (291). – С. 200-212.
- 31 Тарасов О.В. (2013) Международная правосубъектность человека в Российской и Украинской юридической литературе конца XX – начала XXI веков // Современное право. – № 11. – С. 131-136.
- 32 Чорномидз Ю.Н. (2008) Актуальные проблемы международной правосубъектности // Альманах современной науки и образования. – № 6-2. – С. 213-216.

References

- 1 Barberis J.A. (1983) *Nouvelles questions concernant la personnalité juridique internationale // Recueil des cours.* – Vol. 179. – R. 169
- 2 Bel'kova Ye.G (2010) *Pravosub'yektnost' fizicheskikh lits v grazhdanskom i mezhdunarodnom chastnom prave // Ye. G. Bel'kova ; Federal'noye agentstvo po obrazovaniyu, Baykal'skiy gos. un-t ekonomiki i prava. Irkutsk, s.23-25.*
- 3 Benedict XVI. *Op. cit.* – P. 15.
- 4 Carozza P. G. (2003) *Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law // AJIL.* – Vol. 97. – No 1. – P. 38.
- 5 Carty A. *Op. cit.* – P. 552. Carty A. *Op. cit.* – P. 552.
- 6 Chornomidz JN (MMVIII) *personality quod actu difficultates de iure gentium // Date of Latin Scientia et Educationis. Numerus 6-2. S. 213-216. Chornomidz JN (MMVIII) personality quod actu difficultates de iure gentium // Date of Latin Scientia et Educationis. Numerus 6-2. S. 213-216.*
- 7 Jones W. J. (1945) *Leibniz as International Lawyer // BYIL.* – Vol. XXII. – P. 5.
- 8 Ignatenko G.V., Likhachev M.A. (2010) *Razmyshleniya o sovremennoy kontseptsii mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti individa // Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Pravoved*
- 9 ILC Yearbook. – 1950. – Vol. II. – P. 374.
- 10 Hickey J. E., Jr. (1997) *The Source of International Legal Personality in the Twenty First Century.* – The Hofstra Law & Policy Symposium. — Vol. 2. – R. 1-18
- 11 Kashirkina A.A. (2004) *Novyye tendentsii v doktrine mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti // Lex Russica. Т. LXIII. № 3. S. 819-837.*
- 12 Kashirkina A.A. (2004) *Tendentsii razvitiya mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti // avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk / Moskovskaya gosudarstvennaya yuridicheskaya akademiya.*
- 13 Kelsen H. (1946) *General Theory of Law and State.* – Cambridge: Harvard University Press, – P. 250;
- 14 Kelsen H. (1966) *Principles of International Law / 2nd ed.* – New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., – P. 245.

- 15 Klabbers J. (1998) *Presumptive Personality: The European Union in International Law* // *International Law Aspects of the European Union* / Ed. by M. Koskeniemi. – The Hague: Kluwer Law International, – P. 244.
- 16 Kovler A.I. (2003) *Problemy mezhdunarodnogo prava v resheniyakh Yevropeyskogo suda po pravam cheloveka (mezhdunarodnaya pravosub'yektnost' individa i immunitet gosudarstv)* // *Rossiyskiy yezhegodnik mezhdunarodnogo prava*. S. 299-306.
- 17 Kozheurov YA.S. (2004) *O novykh tendentsiyakh priznaniya prava fizlitsa* // *Lex Russica*. T. LXIII. № 2. S. 489-513. 16 17 126-129.
- 18 Likhachov M.A. (2010) *K voprosu ob avtonomnoy vole kak osnovanii mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti individa* // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya: Pravo. № 19. S. 95-99.
- 19 Likhachov M.A. (2010) *Ponimaniye mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti v rakurse inykh, smezhnykh kategoriy* // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya: Pravo. № 33. S. 74-81.30
- 20 Matveyeva T.D. (2015) *Voprosy mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti v kontekste mezhdunarodnoy zashchity prav cheloveka* // *V sbornike: Aktual'nyye problemy sovremennogo mezhdunarodnogo prava materialy XII yezhegodnoy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy pamyati professora I. P. Blishchenko: v 2 chastyakh*. Rossiyskiy universitet druzhby narodov; otv. red. A. KH. Abashidze. S. 403-411.\
- 21 Margiyev V.I. (2005) *Evolutsii teorii i praktiki mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti* // *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 4. S. 138-143.
- 22 Morun N., Demchuk D.S. (2013) *Pravosub'yektnost' fizicheskikh lits v mezhdunarodnom kontekste na primere rossiyskogo i frantsuzskogo zakonodatel'stva* // *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya*. № 5. S. 802-812.
- 23 Nijman E. (2004) *The Concept of International Legal Personality: An Inquiry into the History and Theory of International Law*. – The Hague: TMC Asser Press, – 512 p.
- 24 Nikonova M.B. (2010) *K voprosu o pravosub'yektnosti grazhdan v mezhdunarodnom chastnom prave* // *Obrazovaniye i pravo*. № 5. S. 146-153.
- 25 *Poslanie_papy_frantsiska_na_vsemirnyy_den_mira / (MCCLXXVIII)CDVIII*
<http://ru.radiovaticana.va/news/2017/01/01/>
- 26 Samuelis Ammonii (1693) *Codex juris gentium diplomaticus , in quo tabulae authenticae actorum publicorum, tractatum, aliarumque rerum majoris momenti per Europam gestarum... continentur; a fine seculi undecimi ad nostra usque tempora aliquot tomis comprehensus...* Edidit G. G. L. Hannoverae, literis & impensis MDCXCIII Identifiant: ark:/12148/bpt6k6538191w
- 27 Samovich YU.V. (2006) *K voprosu o mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti individov* // *Izvestiya Tomskogo politekhnicheskogo universiteta. Inzhiniring georesursov*. T. 309. № 5. S. 181-185.
- 28 Samovich YU.V. (2006) *K voprosu o mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti individov* // *Izvestiya Tomskogo politekhnicheskogo universiteta. Inzhiniring georesursov*. T. 309. № 5. S. 181-185.
- 29 Semisorova K.N. (2007) *Osnovnyye kontseptsii otноситel'no regulirovaniya pravosub'yektnosti fizicheskikh lits v mezhdunarodnom chastnom prave* // *Mezhdunarodnoye publicnoye i chastnoye pravo*. № 2. S. 14-17.
- 30 Sellers M. N. S. (2005) *International Legal Personality* // *Jus Gentium*. – Vol. 11. – P. 67-78.
- 31 Sokolovskiy S.V. (1997) *Pravosub'yektnost' v mezhdunarodnom prave* // *V sbornike: Etnometodologiya problemy, podkhody, kontseptsii*. Ser. "Etnos. Kul'tura. Sotsium" Rossiyskiy nauchno-issledovatel'skiy institut prirodnogo i kul'turnogo naslediya im. D.S. Likhacheva; Redaktory-sostaviteli: A.A. Piskoppel', V.R. Rokityanskiy, L.P. Shchedrovitskiy. Moskva, S. 63-81.
- 32 Zakharov T.V. (2006) *K voprosu o mezhdunarodnoy pravosub'yektnosti individa* // *Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii*. № 5 (51).

Sylkina S.

candidate of jurisprudence, associate professor of international,
law faculty of the international relations,
Al-Farabi Kazakh National University Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sylkina.sv@mail.ru

**THE CONCEPT OF APPLICATION OF EUROPEAN LAW ON THE EXAMPLE
OF PRACTICAL INTERACTION AMONG THE LEGAL SYSTEMS
OF THE EUROPEAN UNION AND MEMBER STATES**

This article is devoted to the analysis of practical interaction of the legal systems of the European Union and member States of formation of legal system of the European Union.

The article is based on a study of various approaches of interaction and mutual influence of norms of the European Union and domestic law.

The existing concepts about the ratio of international and domestic law are of interest from the position of their influence on the development of views about the interaction of international law in the domestic sphere and within the European Union.

European Union law and national law of member States represent two distinct legal orders. At the same time, Community law and national legal systems are closely related to each other, largely interdependent and complement each other. Such interdependence takes its origin in the fact that the right of Union was created with and under the direct influence of the national law of States. In order to implement the law of the Union, in many cases, it is necessary to use national mechanisms. Their relationships are characterized by such principles as the supremacy of Union law over norms of national law, direct action of Union law.

Key words: European Union, national law, legal system, international law, member States, international Treaty, constituent acts, the Court of the European Union, States, legislation.

Сылкина С.М.

заң ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық құқық кафедрасы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sylkina.sv@mail.ru

**Еуропалық Одақ пен оған мүше мемлекеттердің заң жүйесінің
тәжірибелік өзара қатынасы үлгісіндегі Еуропаның заңнамасын
қолдану тұжырымдамасы**

Бұл мақала Еуропалық Одақтың құқықтық жүйесін құрудағы Еуропалық Одақ пен мүше-мемлекеттердің құқықтық жүйелерінің тәжірибелік өзара қарым-қатынасын талдауға арналған.

Мақала негізінде Еуропалық Одақ нормалары мен мемлекетішілік құқықтың өзара қатынасы мен өзара ықпалының әр түрлі тәсілдерін зерттеуде жатыр.

Қазіргі кезде бар халықаралық және мемлекетішілік құқықтың арақатынасы туралы тұжырымдар халықаралық құқықтың мемлекет ішінде және Еуропалық Одақ аясындағы өзара қатынасы туралы көзқарастардың дамуына осы тұжырымдардың ықпалына қызығушылық білдіреді.

Еуропалық Одақ құқығы мен мүше-мемлекеттердің ұлттық заңнамасы екі дербес құқықтық тәртіпті құрайды. Сонымен қатар, Қоғамдастықтың заңнамасы мен ұлттық заңнамалық жүйелер бір-бірімен тығыз байланысты, көбіне олар өзара тәуелді және бір-бірін толықтырады. Мұндай өзара тәуелділік Одақтың құқығы мемлекеттердің ұлттық құқығына тікелей ықпал етумен жасалғанынан өз бастауын алды. Одақ заңнамасын жүзеге асыру үшін көп жағдайда ұлттық

механизмдерді қолдану қажет. Олардың өзара қарым-қатынасы Одақтың заңының мемлекет-ішілік құқықтық нормалардан үстемдігі, Одақ құқықтық нормаларының тікелей әрекет етуі секілді қағидалармен сипатталады.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, ұлттық заң, құқықтық жүйе, халықаралық құқық, мүше-мемлекеттер, халықаралық келісімшарт, құрылтай актілері, Еуропалық Одақ Соты, мемлекеттер, заңнама.

Сылкина С.

кандидат юридических наук, доцент кафедры международного права,
факультет международных отношений, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sylkina.sv@mail.ru

**Концепция применения европейского права
на примере практического взаимодействия
правовых систем Европейского Союза и государств-членов**

Данная статья посвящена анализу практического взаимодействия правовых систем Европейского Союза и государств-членов формирования правовой системы Европейского Союза.

В основе статьи лежит исследование различных подходов взаимодействия и взаимовлияния норм Европейского Союза и внутригосударственного права.

Существующие концепции о соотношении международного и внутригосударственного права представляют интерес с позиции их влияния на развитие взглядов о взаимодействии международного права во внутригосударственной сфере и в рамках Европейского Союза.

Право Европейского Союза и национальное право государств-членов представляют собой два самостоятельных правопорядка. Вместе с тем право Сообщества и национальные правовые системы тесно связаны друг с другом, во многом взаимозависимы и дополняют друг друга. Свое начало такая взаимозависимость берет с того, что право Союза создавалось с учетом и под прямым воздействием национального права государств. Для того чтобы реализовать право Союза, во многих случаях необходимо использовать национальные механизмы. Их взаимоотношения характеризуются такими принципами, как верховенство права Союза над нормами внутригосударственного права, прямое действие норм права Союза.

Ключевые слова: Европейский Союз, национальное право, правовая система, международное право, государства-члены, международный договор, учредительные акты, Суд Европейского Союза, государства, законодательство.

Introduction

In the contemporary world the interaction of international and national law becomes more and more tight. International law, regulating inter-state relations, increasingly involves issues that are the subject of national law. There is a kind of extension of the scope of international law, not accompanied, nevertheless, by a reduction in the scope of national law. In this «non-traditional» sphere, the norms of international law operate through and with the help of national law» (Лукашук, 2002).

The occurring in the modern world integration of countries, strengthening their interdependence and joint solution of global problems lead to a new ratio of international and national law. It is becoming increasingly a multilevel, whether the ratio of these two legal systems, sources of law, or ways of mutual influence on each other. There are many difficulties and practical properties, because the acts of each country anchor the implementation of norms of international law in different ways.

In this case, it is advisable to illuminate the point of Khizhnyak V. S., according to which: «... can allocate a certain pattern in their relationships when:

- national law influences international law;
- international law influences national law.

These processes are periodically repeated and in a varying degree can relate to any state and the region» (Хижняк, 2002: 50).

This scheme of interaction of international and domestic law is appropriate for determining the interaction of EU law and the law of member States. Creating Community, States have implemented their ideas in the constituent treaties.

It should be considered, that any international treaties and other acts are created by the expression of the will of States. It is obvious that by the «announcement» of their wills States take into account provisions of its own law. The impact of EU law on national law of member States is obvious, because (and this was already mentioned) within the Union, there is harmonization and unification of the legal systems of the member States. Hence, there is

a change in legislation taking into account the provisions of EU law.

The existing concepts about the ratio of international and domestic law are of interest from the position of their impact on the development of views about the interaction of international law in the domestic sphere and within the European Union.

The supporters of the monistic theories, as it is known, have different views on the studied problem, but recognize the unity of these legal systems.

The essence of one of the approaches is reduced to the supremacy of domestic law. However, the theory of the rule of international law became the priority, since, as practice shows, international law has a positive impact on national law. The essence of the theory of the rule of international law is that the norms of international law are a priority over the norms of domestic law of States. States change their legislation, taking into account provisions of international treaties. This is a direct effect. Doubtless, national law also has an impact on the formation of the international, but this effect is only indirect. In case of conflict of domestic law to international law, the international provisions take precedence. According to supporters of this theory, «international law is the «supreme legal order», its norms can also extend to individuals» (Курс международного права, 1989: 275).

This approach is more acceptable for countries of continental system of law, which are part of the Union. It is characterized by the fact that the norms of international law, including EU law, are an integral part of national legal systems. However, it is required to comply with two indispensable conditions: first, the incorporation of EU law into national law must pass in accordance with the procedure, which is established in the Constitution of this state; second, it is recognized only that right of the EU, which was adopted in the framework of its powers (Терешкова, 1998: 320).

In modern conditions, according to Tereshkova V.V., «...it becomes undeniable applying the international law in case of discrepancy between international legal and domestic norms, governing the same matters. The norms of international law orient on this. According to her opinion, the question is important not about a rule of international or domestic law, but the main attention should be paid to the order of their interaction. Interaction must be such as to ensure the optimum functioning of both legal systems» (Энтин, 2000: 20).

According to the opinion of Topornin B.N., «... that the legal order, established in the Union, was rational and efficient, it must satisfy, among oth-

ers, two indispensable conditions. First, the ratio of Union law and national law is intended to reflect the balance of interests, which represents on the one hand the Union, and on the other its member States. Second, criteria of effective legal regulation are mandatory: hierarchy of legal acts and modern technology to implement them» (Топорнин, 2001: 296).

Methodology

The methodological and empirical basis of the research consists in applying general methods of scientific knowledge: historical, comparison, analysis, synthesis, classification; special methods: formal-legal, structural-functional, comparative-legal. The application of the above methods led to a deep, qualitative analysis related to the interaction of the legal systems of the European Union and the member states.

Results and discussion

The Union law and national law represent two independent legal orders. At the same time, Community law and national legal systems are closely related to each other, largely interdependent and complement each other. Such interdependence takes its origin in the fact that the right of Union was created with and under the direct influence of the national law of States. In order to implement the law of the Union, in many cases, it is necessary to use national mechanisms. Their relationships are characterized by such principles as the supremacy of Union law over norms of national law, direct action of norms of Union law.

These principles, according to Hartley T.K., «... that determines the ratio of EU law and national law was established by the Court and was enshrined in a number of its precedent-setting decisions. One of the foundations of the functioning of Union law is the principle of direct action of the norms Union law, reflecting the nature and forms of interaction of this system with the domestic law of member States. The direct action of legal norms represent the ability of a norm based on its content, to grant specific rights to individuals or legal entities that should be protected by national courts» (Hartley, 2014: 467).

If we analyze the content of the constituent treaties on establishing the European communities, it is possible to notice that the only reference about the ability of norms of EU law to direct action on the territory of States parties is the only article 189 of the Treaty establishing the EEC.

In particular, it provides that the regulations is intended for general application, it is mandatory in all its parts and shall be directly applicable in all member States.

It should be noted that in the literature and in case law of the Court of Justice of the EU it is possible to meet the terms “direct action” and «direct application». In the decisions itself, the European Court of Justice, beginning with the case *Van Gend en Loos*, was often used the term «direct action» instead of the expression «direct application», which, in turn, is not found in the constituent treaties. Although the Court in its decisions often uses both these expressions, sometimes like synonymous, sometimes not quite, however, some authors (Berman G., Glotova S.V.) propose to distinguish the meaning of these terms, as follows: «...the «direct application» of norms of Community law in the domestic law of the member States means that it becomes element of this legal order without any measures of formal incorporation. On the other hand, the expression «direct action» means that norms of Union law can create rights for private persons and not only obligations for the member States». Thus, the authors note, «...the consequence of direct action of norms of EU law is that private persons can protect such rights in national courts» (Глотова. 1999: 181).

We consider, that the division of the meanings of the terms do not play a big role, especially the notion of direct action, the Court formulated through interpretation of article 249 of the Treaty on EU (Treaty on European Union).

It is obvious that the principle of direct action in its present form developed under the influence of the practice of the Court. It is very complex and differently substantiates the direct action of EU law depending on whether secured it in the constituent treaties or in the acts of secondary law.

In contradistinction to ordinary international treaties, the constituent treaties of the EU contain norms directly regulating the scope of rights and obligations of the subjects of the domestic law of member States (Капустин, 2000: 598).

Here is an example of the implementation of these provisions in practice: «the Court in the case of *Van Gend en Loos* stated that EU law creates rights and duties first of all for the subjects of the domestic law of member States and thereby intrudes into the sphere of their internal competence. Rights of private persons arise not only in the case of their explicit mention in the treaty, but also proceeding from defined in its obligations for member States and EU institutions» (*Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen*).

Thus, the Court of justice recognized the existence of two types of norms of the constituent treaties, which capable to create rights and duties directly at the subjects of the internal law of member States. Provisions addressed specifically to the subjects of national law belong to the first type.

Direct action of such kind of norms was recognized by the Court in the aforementioned judgment in the case of *Van Gend en Loos*, according to which the right of Communities creates rights and obligations directly to individuals of member States in the case of its explicit expression in the norms of the constituent treaties.

The second group of rules includes provisions that contain obligations for member States to refrain from committing certain actions. In mentioned case, the Court determined that «if the provision of article contains a clear and unconditional prohibition, which is an obligation for the state not to take certain actions, it is not accompanied by any clause of conditionality of the validity of this rule to the act of domestic law of member States, this prohibition has direct effect in legal relations between member States and the subjects of domestic law» (Песков, 2008: 101).

Thus, from the decision in the case of *Van Gend en Loos*, it follows that «the direct action of norms of the Union law means that the norms of the constitutive acts create invariable legal consequences by themselves, without any assistance from the national right to give them strength in the domestic legal system». It also means that «private persons can protect their rights arising from the rules of EU law, in governmental bodies of their countries, and that these authorities must ensure compliance with the obligations undertaken by States under the constitutive treaties and to protect individual rights» (Глотова, 2004: 78).

The court made it clear that «it meant by direct action: if a norm has direct action, it grants private persons rights which must be protected by national courts» (Глотова, 2004: 81).

In its final decision in mentioned case, the Court emphasized that the EU has formed a new kind of legal order in international law, the subjects of which are not only members States, but also their citizens. Because of this, regardless of the law of member States, EU law may provide for the individuals certain rights and impose on them certain responsibilities. The court also noted that all legal norms contained in the constitutive treaties of the EU and expressed in unconditional form, possess such qualities as validity, self-sufficiency, legal integrity, and can be directly applied to natural and legal persons

of States parties, without requiring a special procedure of implementation.

Despite the fact that the Court established the content of the concept of direct action of the norms of the law of the Union, the operation itself in determining whether the disputed norm of direct action, is rather complicated. For the purpose of establishment of direct action of norms of EU law it is necessary to investigate each specific case. The court in its decision in *Van Gend en Loos* formulated a number of criteria to which the norm of EU law must be complied in order to be recognized directly in effect. Nowadays the arbitrage practice supports two basic requirements.

The first requirement is that the norm of Community law was clear and precise, or precise enough in the sense that it's basis of specific obligation, devoid of any ambiguity. Rule of law is accurate enough, if on the content of regulation and on a circle of persons, which it authorizes, contains provisions having such a degree of inner certainty and a sufficiency that individuals can refer to it, and the courts can use it. The second condition is that the norm of law must be meaningfully unconditional, that is, the norm of law is not supplied neither clauses nor conditions and does not require further activities of the organs of the Communities or member States (Глотова, 2004: 81).

As it noted above, the constituent acts of the EU are insufficiently firmly established the legal basis of direct action of their norms. In relation to regulations, by contrast, article 249 of the Treaty of the EEC provided that this act is binding in all its parts and shall be directly applicable in all States.

According to article 161 of the Treaty establishing the European community for atomic energy and article 249 of the Treaty of the EEC, the regulations is intended for general application, it is mandatory in all its parts and shall be directly applicable in all member States. The main feature of the regulations is its general in nature.

This means that it applies in advance to an undefined and unlimited number of member States, an undefined and unlimited number of legal entities and individuals under the jurisdiction of member States, and for an indefinite number of cases, unless the rules of these cases are not specified in such regulations. Regulations have the mandatory power in general, and this binding effect is enhanced by the possibility of sanctions in case of violation of its provisions.

This normative act is directly applicable in any member state. This means that the rules contained in regulations shall apply in the state without regards whether migrated provisions into domestic law.

Consequently, the regulations of the Union are one of the sources of law for the member States and subject to mandatory application in cases before national courts.

Thus, one of important characteristic differences between the regulations is that they create a legal relationship not only between the Union and the member States, but also between the Union and citizens of member States.

In Western literature it is noted that «there is no need to incorporate the provisions of the regulations into the national legislation of member States, as well as mandatory application in respect of the regulations of the principle of direct action. Member States have the right on the basis of reciprocity to establish special methods for the introduction of enactment foreign law in the domestic sphere. Because of the agreement between the member States, enshrined in the constitutive treaties, only regulations are acts of direct application» (Horspool, 2006: 485) (par. 2 of article 249 of the Amsterdam Treaty).

Herewith ... «their direct application is presumed, that is, it occurs in case if from the substance of the provisions of the regulations not follows otherwise» (Commission of the European Communities v Italian Republic).

Literature review

Hartley T.K. believes that «it is necessary to find the right meaning of the term «having a direct action», meaning, that including number of qualities of the regulations, which are not available in other types of sources of EU law». The author points out that «the fact of existence of the direct application of the regulations does not mean that they cannot contain provisions requiring member States to take measures for their implementation» (Hartley, 2013: 342).

Suffice is to remember here certain appellations that national courts (or judges) have received during the years of EC/EU law: for Judge David Edward, the national courts are the «Powerhouse of Community Law», for professor Monica Claes is that «these courts have a mandate derived from the European Constitution» (Claes, 2006: 32).

The European Court of Justice has repeatedly stressed that the implementation does not have to be in the form of law (*European Commission v Germany*). At the same time it admits that the form in which put on national measures of implementation, should be clear and specific, in other words, national regulations must be accessible to individuals by offering them the necessary legal protection. The

court considers that the use for the implementation of acts of the Executive authorities do not always satisfy the above requirements (European Commission v Germany). The basis of the Court's reasoning is based on two circumstances:

- contained therein rules have different nature;
- such acts are generally not subject to general publication.

If relatively to direct action of the regulations, the Treaty on the EEC contained a specific rule, regarding directives it was recorded that «the directive is binding upon each member State to which it is addressed, in relation to the expected result, but retain by the national authorities freedom of choice of forms and methods of action. As can be seen, the direct action of directive is not only not fixed, but on the contrary, it states that its implementation is a matter of national bodies of each state» (European Commission v Kingdom of the Netherlands).

Conclusion

Thus, the directive, unlike regulations, is binding only for the state, to which it is directed, and only with respect to the result to be achieved. As for the forms and means of its implementation, the question remains the competence of member States.

The most difficult issue in the study of the legal nature of the directive – the question about its mandatory. As it already mentioned, the directive is mandatory only in respect of the result to be achieved. But the problem is how detailed is regulated the result in directive. There is no a single point of view on this issue.

Herewith there will be so-called vertical direct action of directives, i.e. the possibility for the subjects of the domestic law of member States refer directly to the provisions of the directive in their disputes with national authorities, in the case if there is not taken the necessary measures for their integration into domestic law of member States.

The situation is different with the justification for horizontal direct action of directives, that is, the possibility for individuals to invoke the provisions not incorporated into domestic law of the state of directives in disputes with other individuals.

The court concluded that the obligation for member States to achieve a particular result arising from the provisions of the directive is imposed on all the institutions of the state including its judiciary.

It follows that national courts must apply national law and in particular its norms concerning the execution of directives, in accordance with the let-

ter and spirit of the directive. Imposing on national judges the obligation to interpret and apply the provisions of the directive in accordance with EU law, the Court of Justice acknowledged the directives as mediated indirect horizontal action.

Another form of acts of the Union is decisions, which are binding in all its parts for those to whom they are addressed. The decision is individual in nature. This means that it can be directed both to member States and private individuals and legal entities, and applies only to certain specific cases.

The decision, as the regulations is binding in general, i.e. creates legal consequences for those to whom it is directed. Decisions also have a direct action, despite the fact that, unlike regulations, the article 249 of the Treaty of Rome does not contain any reference to their direct application. For the first time the Court has recognized the opportunity to refer in national courts on decision of Community in its decision in the case of Grad (Franz Grad v Finanzamt Traunstein).

Constitutive treaties of the EU are insufficiently firmly establish the legal basis of direct action of their provisions, as their texts do not contain any references to the conditions of actions of their provisions. The court, indicating the approach to the nature and action of the EU constitutive treaties on the territory of member States, was guided by a kind of understanding of the nature of the Union created by these constitutive treaties, and the nature of the legal system, which was required for the effective functioning of the EU (Steiner, 2006: 94).

Direct action of provisions of the constituent acts is justified by the fact that the achievement of its fundamental objectives would be seriously hampered if they are not to be fulfilled inside the country by those whose behavior they regulate.

The legal order of the Union by itself cannot achieve the objectives for which the EU was founded, without the help of the national law. The principle of direct action contributes to the effective implementation of the rights of Communities (The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration, 2003: 12). Direct action also establishes a direct connection between private persons and the EU legal order, now they can rely on the directives which are not implemented by government yet (European Union. Power and Policy-Making, 2006: 16).

Thus, the principle of direct action – the most important principle that defines the ratio and interaction of national law and EU law, facilitating the effective exercise of the right of communities in the domestic legal field.

As Pavelyeva E. A. argues, «...the ability of the majority legal norms that are taken in the framework of the European Union to direct action on the territory of the member States naturally entail the emergence of a very important issue about how to be in that case when any provision of EU law with the force of direct action contrary to the rule of the domestic national law of a State party. Obviously, such a conflict can be resolved only by fixing the normative priority of one over the other» (Павельева, 2007: 20).

Lepeshkov Y. A. believes that the principle of the primacy of Union law over national law of the member States due to the absence of its fixation in any of the constitutive treaties about establishing the European Communities is now regarded as «unwritten» (Лепешков, 1998), but along with that as the fundamental rules in force within the European communities.

At the time of creation of Communities, the principle of the primacy of the norms of its legal system was not directly enshrined in the constitutive treaties. It can be assumed that the main reason for its recognition served the article 5 of the Treaty on the EEU, which enshrines the classic principle of «pacta sunt servanda».

However, this norm was not enough to establish the absolute primacy of EU law. The fact that not in all member States the Constitution enshrines the principle of the rule of international law. In these conditions the problem managed to resolve it through the Court of the European Communities.

The arbitrage practice has gone on the way of the searching for an independent foundations of the primacy of norm of EU law. The European Court of Justice found it necessary to complement the concept of autonomous legal order of the Community by such most important feature, as the principle of the primacy of EU law over national law. The concept of direct applicability is wider than the concept of direct effect (Schütze, 2015: 86). However, the principle of direct action and the rule of EU law do not apply to all acts (Jones, Menon, Weatherill, 2012: 151).

Thus, the system of sources of EU law also includes the decisions, conclusions and recommendations. They are acts of «declarative» nature and not legally binding. In Western literature there is a point of view that these acts are a package (motive) for execution. In particular, recommendations and conclusions are legal acts (Fairhurst, 2014: 82). However, they must have value and must be implemented accordingly.

Recommendations should be taken into account to effectively achievement of the realization of

rights of Communities, also by the national courts of member States.

Interacting with national law, European Union law has established the principle of priority actions.

The norms of EU law respond to common needs and interests of all member States, unlike domestic law, which ensures individual interests of only one state.

And it is worth noting that the first and most important consequence of the primacy of EU law is the exception of the norms of domestic law to the law-enforcement sphere which is incompatible with EU law.

Thus, the principle of the primacy of EU law over national is determined by a number of conclusions:

- EU law grants rights to individual subjects of legal relations carried out in the member States, and those rights should be protected by national legislation and by national courts;
- national legislation cannot prevail over EU law, regardless of which rule was adopted earlier;
- member States cannot adopt or maintain measures that are intended to harm the useful effect of the norms of EU law;
- member States cannot justify its failure to comply with obligations stipulated by the agreement, recalling its Constitution.

Revealing the content of the principle of priority of EU law over national law, it is necessary to consider the issue of the action of the primacy of Community law against the norms of the constitutions of the member States. As you know, the Constitution is the highest expression of the sovereign will of the people.

Therefore, as a rule, the legal basis of the expression of the consent of the State on the accession to the European Union establishes by granting the last necessary competence and recognition of all its features (Craig, de Burca, 2011: 34). Some authors believe that «it is impossible to speak about the primacy of Community law over the Constitution. In contrast to this position, there is a view that EU law has primacy over a constitutional right» (Павельева, 2007: 62).

It is impossible to speak about the conflict between the norms of the constitutions and norms of EU law. The Constitution applied in full in those areas which continue to remain in the sovereign authority of States, and in areas transferred to the Union and governed by the law of the EU, EU law applies in its entirety, and the state cannot invoke the Constitution to prevent the application of the existing norm of EU law.

This implies that the concerned member States must «adapt» their constitutions to the requirements of EU law until their accession to the Union in order to fully enforce the rules of EU law in their domestic legal systems.

Consequently, there was an understanding in member States of the EU that the doctrine of the primacy of EU law applies to any domestic law, including the norms of the constitutions. Danger to cause conflict with the constitutional courts of the States prompted the EU Court to make a statement of the absolute nature of the doctrine of the primacy of EU law over internal law, regardless of their status or origin. The European Court of Justice stated that a state cannot invoke internal difficulties or provisions of national law, including constitutional, to justify failure to observe obligations and time limits set out in rules of EU law, and that appeal to the norms of internal law including constitutional provisions in order to limit the effect of rules of EU law cannot be allowed because this affects the unity and effectiveness of this law.

The effectiveness of the legal system of the EU is largely dependent on the willingness of national courts to recognize the right of the EU and the interpretation of this right by European Court of Justice.

In this capacity, the legal position of the primacy of EU law developed by the Court, although reminiscent of the doctrine of the primacy of international law, however, is formulated in more categorical terms. The principle of the primacy of EU law applies regardless of the form of legal norms (constitutive Treaty, the act of Community or agreement with a third country) and the norms of

national law (the Constitution or other legal acts); it also applies regardless of whether the adopted a legal norm of the EU before or after the adoption of national standards: the national norm in all cases must give way to EU law.

Summing up the above, it should be noted that EU law and national law have to work closely together, helping and complementing each other. This primarily manifests itself in the fact that the Union and member States should take all necessary measures for the effective interaction between two legal systems. This is only possible if the coherence of the Union and the member States implemented through the interaction of EU institutions and bodies of member States.

We emphasize that the member States pledged to implement the norm according to which measures taken by various States should ensure the application of Union law with the same efficiency and rigor with which they apply national laws. The European Court of Justice in its practice has developed and elaborated a number of principles, thereby guaranteeing the highest efficiency of EU law, including its application on the territory of the member States and judicial protection against violations of the rights of the Union by member States and their authorities, and private individuals. By itself, the rule of EU law is not able to fully achieve the goals for which the Union was established. For this it needs the support and foundation in the form of the national law. The constituent acts and acts of its organs for effectively performing should not be only under the control of the relevant authorities of the member States of the EU, but also to apply them in practice, the most rational way.

References

- 1 Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации // Журнал российского права. – 2002. – №3. – С. 123-126.
- 2 Хижняк В.С. Проблема соотношения внутреннего права и международного права// Московский журнал международного права. – 2002. – № 1. – С. 50-55.
- 3 Курс международного права. В 7 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1989. – 450с.
- 4 Терешкова В.В. Применение норм международного права в судебной системе Российской Федерации: дисс... канд. юрид. наук. – Казань, 1998. – 188 с.
- 5 Энтин М.Л. Суд Европейских сообществ: Правовые формы обеспечения западно-европейской интеграции. – М., 2000. – 325 с.
- 6 Топорнин Б.Н. Право Европейского Союза. – М.: Юристъ, 2001. – 302 с.
- 7 Hartley T.C. The Foundations of European Union Law. – Oxford University Press, 2014. – 503 p.
- 8 Глотова С.В. Прямая применимость (эффект) директив Европейских Сообществ во внутреннем праве государств-членов ЕС// Московский журнал международного права. – 1999. – №3. – С. 180-181.
- 9 Treaty on European Union 1992 year, was adopted in Maastricht, entered into force in 1993 year // https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
- 10 Капустин А.Я. Европейский Союз: интеграция и право. – М., 2000. – 697 с.
- 11 Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastinge (Case 26/62) 1963 // <http://www.eulaws.eu/?p=171>

- 12 Песков Т.К. Право Европейского Сообщества. – М., 2008. – 206 с.
- 13 Глотова С.В. Вопросы распространения соглашения о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Россией на новых членов ЕС // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. – 2004. – №3. – С. 74-88.
- 14 Horspool M. European Union Law. – Oxford University Press, 2006. – 558 p.
- 15 Commission of the European Communities v Italian Republic (Case C-69/90), 1991 // https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/common/infringements/case_law/court_cases_customs_1989-1995_en.pdf
- 16 Hartley T.C. Choice-of-court Agreements Under the European and International Instruments: The Revised Brussels I Regulation, the Lugano Convention, and the Hague Convention. – Oxford University Press, 2013. – 495 p.
- 17 Claes M. The National Courts' Mandate in the European Constitution, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2006. – 65p.
- 18 European Commission v Germany (Case C-191/95) 1998 // <http://www.jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/UNIT2-2-EU-2004-05.pdf>
- 19 European Commission v Kingdom of the Netherlands (Case C-368/10) 2012 // <http://www.altalex.eu/content/netherlands-case>
- 20 Franz Grad v Finanzamt Traunstein (Case 9/7) 1970 // https://www.cvce.eu/en/obj/judgment_of_the_court_franz_grad_finanzeamt_traunstein_case_9_70_6_october_1970-en-9aa99f91-bcb6-4b2c-9075-e487a5ae87e0.html
- 21 Steiner, J. EU Law / Josephine Steiner, Lorna Woods, Christian Twigg-Flesner. – 9th ed. – OXFORD University Press, 2006. – 695 p.
- 22 The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration, 3rd ed. – Palgrave Macmillan, 2003. – 379 p.
- 23 European Union. Power and Policy-Making, 3rd ed. – Routledge, 2006. – 406 p.
- 24 Павельева Э. А. Взаимодействие органов Европейского Союза и органов государств-членов: автореф. дис. ... канд. юрид.наук. – СПб., 2007. – 23 с.
- 25 Лепешков Ю.А. Право Европейских Сообществ: основополагающие принципы // Сайт Белорусского журнала МП: <http://www.beljournal.by>
- 26 Schütze R. European Union law. – Cambridge University Press, 2015. – 114p.
- 27 Jones E., Menon A., Weatherill S. The Oxford Handbook of the European Union. Oxford, 2012, 201 p.
- 28 Fairhurst J. Law of the European Union, 10th edition. – Pearson Education, 2014. – 987 p.
- 29 Craig P., de Burca G. EU Law: Text, Cases, and Materials. Oxford, 2011, 88 p.
- 30 Павельева Э. А. Взаимодействие органов Европейского Союза и органов государств-членов: монография. – СПб., 2007. – 175 с.

References

- 1 Claes M. (2006) The National Courts' Mandate in the European Constitution, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing. – 65 p.
- 2 Commission of the European Communities v Italian Republic (Case C-69/90), 1991 // https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/common/infringements/case_law/court_cases_customs_1989-1995_en.pdf
- 3 Craig P., de Burca G. (2011) EU Law: Text, Cases, and Materials. Oxford, 88 p.
- 4 Entin M.L. (2000) Sud Evropeiskikh soobshchestv: Pravovye formy obespecheniya zapadno-evropeiskoi integratsii [The legal forms of provision of west european integration]. – М., 325 p.
- 5 European Commission v Germany (Case C-191/95) 1998 // <http://www.jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/UNIT2-2-EU-2004-05.pdf>
- 6 European Commission v Kingdom of the Netherlands (Case C-368/10) 2012 // <http://www.altalex.eu/content/netherlands-case>
- 7 European Union. Power and Policy-Making (2006), 3rd ed. – Routledge, 2006. – 406 p.
- 8 The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration, 3rd ed. – Palgrave Macmillan, 2003. – 379 p.
- 9 Fairhurst J. (2014) Law of the European Union, 10th edition. – Pearson Education, 987 p.
- 10 Franz Grad v Finanzamt Traunstein (Case 9/7) 1970 // https://www.cvce.eu/en/obj/judgment_of_the_court_franz_grad_finanzeamt_traunstein_case_9_70_6_october_1970-en-9aa99f91-bcb6-4b2c-9075-e487a5ae87e0.html
- 11 Glotova S.V. (2004) Voprosy rasprostraneniya soglasheniya o partnerstve I sotrudnichestve mezhdru ES I Rossiei na novykh chlenov ES [The questions of spread of agreement about partnership and cooperation between EU and Russia to new members of EU] // Gazette of Moscow University. Series 11: Law, №3, P. 74-88.
- 12 Glotova S.V. (1999) Pryamaya primenimost (effect) direktiv Evropeiskikh Soobshchestv vo vnutrennem prave gosudarstv-chlenov ES [The direct applicability (effect) of directives of European Communities in domestic law of states memberships]// Moscow magazine of International law, №3, P. 180-181.
- 13 Hartley T.C. (2013) Choice-of-court Agreements Under the European and International Instruments: The Revised Brussels I Regulation, the Lugano Convention, and the Hague Convention. – Oxford University Press, 495 p.
- 14 Hartley T.C. (2014) The Foundations of European Union Law. – Oxford University Press, 503 p.
- 15 Horspool M. (2006) European Union Law. – Oxford University Press, 558 p.
- 16 Jones E., Menon A., Weatherill S. (2012) The Oxford Handbook of the European Union. Oxford, 201 p.

- 17 Kapustin A.Ya. (2000) Evropeiskiy Soyuz: integratsiya I pravo [European Union: integration and law]. – M., 697 p.
- 18 Khizhnyak V.S. (2002) Problema sootnosheniya vnutrennego prava I mezhdunarodnogo prava // [The problem of correlation of domestic law and International law]. Moscow magazine of International law, № 1, P. 50-55
- 19 Kurs mezhdunarodnogo prava [The course of International law] (1989), in 7 v. – V. 1. – M.: Science, 450 p.
- 20 Lepeshkov Yu.A. Pravo Evropeiskikh Soobshchestv: osnovopolagayushchie printsipy [The law of European Communities: the basic principles]// Site of Belarussian magazine of IL: <http://www.beljournal.by>
- 21 Lukashuk I.I. (2002) Vzaimodeistvie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava v usloviyakh globalizatsii [The cooperation International and domestic law in the conditions of globalization] // The magazine of Russian law, №3, 123-126.
- 22 Paveleva E.A. (2007) Vzaimodeistvie organov Evropeiskogo Soyuz I organov gosudarstv-chlenov [The cooperation of authorities of European Union and authorities of states members]: abstract. dis. ... c.l.s. – SPB., 23 p.
- 23 Paveleva E.A. (2007) Vzaimodeistvie organov Evropeiskogo Soyuz I organov gosudarstv-chlenov [The cooperation of authorities of European Union and authorities of states members]. Monograph. – SPB., 175 p.
- 24 Peskov T.K. (2008) Pravo Evropeiskogo Soobshchestva [The law of European Communities]. – M., 206 p.
- 25 Schütze R. (2015) European Union law. – Cambridge University Press, 114 p.
- 26 Steiner, J. EU Law / Josephine Steiner, Lorna Woods, Christian Twigg-Flesner. – 9th ed. – OXFORD University Press, 2006. – 695 p.
- 27 Tereshkova V.V. (1998) Primenenie norm mezhdunarodnogo prava v sudeiskoi sisteme Rossiyskoi Federatsii [The applicability norms of International law in judicial system of Russian Federation]. diss... c.l.s., Kazan, 188 p.
- 28 Topornin B.N. (2001) Pravo Evropeiskogo Soyuz [The law of European Union]. M.: Lawyer, 302 p.
- 29 Treaty on European Union 1992 year, was adopted in Maastricht, entered into force in 1993 year // https://europa.eu/european-union/sites/europaefiles/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
- 30 Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastinge (Case 26/62) 1963 // <http://www.eulaws.eu/?p=171>

Отарбаева А.

құқық магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
халықаралық қатынастар факультеті, Халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aina.89@list.ru

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СУРРОГАТ АНАНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ**

Мақалада қазіргі таңдағы медицинаның генетикалық ата-ана атану жолындағы жетістіктерінің бірі суррогат ана түсінігімен байланысты өзекті мәселелер қарастырылады. Автор суррогат ана түсінігі мен түрлері (жартылай және толық, дәстүрлі және дәстүрлі емес); суррогат ана болудың талаптары; суррогат ана қызметін кімдер пайдалана алады; суррогат ана қызметіне Қазақстанда және шет елдерде рұқсат берілген бе (коммерциялық немесе коммерциялық емес негізде) деген тақырыптарды зерттейді.

Автор суррогат ана қызметін отандық және шетелдік тәжірибеге сай талдап, заңға сәйкес суррогат ана қызметін алу жолдарының ерекшеліктері және кемшіл тұстарын көрсетеді. Дүниежүзіндегі суррогат ана қызметін пайдалануға заң жүзінде рұқсат берілген және рұқсат берілмеген мемлекеттерге тоқталып, аталған қызметке заңмен рұқсат берілмеудің себептерін анықтайды. Суррогат ана қызметін пайдалану барысында суррогат ананың құқығы мен баланың тағдырына ерекше назар аударады, Қазақстандық және шетелдік заңнамаларды салыстыру арқылы суррогат ананы құқықтық реттеудің оңтайлы жолдарын анықтайды.

Зерттеу барысында суррогат ана деген кім және оған қойылатын талаптар; Қазақстан Республикасы азаматтары мен шетел азаматтарының Қазақстан аумағында суррогат ана қызметін пайдалануы мен суррогат ана келісім-шартының жасалу тәртібі көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, суррогат ана, келісім шарт.

Отарбаева А.

Master of Law, Senior Teacher of the Department of International Law,
International Law Faculty, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aina.89@list.ru

The legal regulation of surrogate motherhood in Kazakhstan

The article deals with actual problems of modern society, the achievement of medicine on the way to become genetic parents as a surrogate motherhood. The author explores the definition and types of surrogate motherhood (partial and complete, traditional and non-traditional); what are the requirements for a surrogate mother? Whether surrogate motherhood is permitted in Kazakhstan and abroad; what people can use the service of a surrogate mother (commercial or non-commercial basis).

The author analyzed the provision of surrogate motherhood services in Kazakhstan and abroad and identified the strengths and weaknesses side of the legislation. Gives a list of countries where auxiliary reproductive technology is legally permitted and prohibited, shows the reasons for not providing this service. Much attention is given to the rights of a surrogate mother during the pregnancy and child. Comparing Kazakhstan and international laws, the author has revealed ways of improving the legal regulation of surrogate motherhood.

During the investigation, the following conclusions were made: who can be a surrogate mother, and what requirements does she have to meet? Citizens of the Republic of Kazakhstan and foreign citizens have the right to use the service of a surrogate mother in the territory of Kazakhstan; the rules for concluding a surrogate mother contract.

Key words: The Republic of Kazakhstan, the Surrogate Mother, Contract.

Отарбаева А.

магистр права, старший преподаватель кафедры международного права,
факультета международных отношений, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aina.89@list.ru

Правовое регулирование суррогатной матери в Казахстане

В статье рассматриваются актуальные проблемы современного общества, достижения медицины в вопросах суррогатного материнства. Автор исследует определение и виды суррогатного материнства (частичное и полное, традиционное и нетрадиционное); каким требованиям должна соответствовать суррогатная мать; разрешено ли суррогатное материнство в Казахстане и зарубежом; какие люди могут использовать услугу суррогатной матери (на коммерческой или некоммерческой основе).

Автор проанализировала предоставление услуги суррогатного материнства в Казахстане и зарубежом и выявила сильные и слабые стороны законодательства. Дает список стран, где вспомогательная репродуктивная технология законодательно разрешена и запрещена, анализирует причины не предоставления данной услуги. Большое внимание уделяет предоставлению услуги суррогатного материнства правам суррогатной матери и ребенка. Сравнивая казахстанские и международные законы, автор выявила пути совершенствования правового регулирования суррогатного материнства.

В ходе исследования сделаны следующие выводы: кто может быть суррогатной матерью и каким требованиям она должна соответствовать; имеют ли право граждане Республики Казахстан и иностранные граждане использовать услугу суррогатной матери на территории Казахстана и правила заключения договора суррогатной матери.

Ключевые слова: Республика Казахстан, суррогатная мать, договор.

Кіріспе

XX ғасырдың екінші жартысы гендік инженерияның қарыштап дамуы мен бедеулікті жоятын биомедицинадағы жаңа технологиялардың пайда болуымен ерекшеленеді. Суррогат ана қосымша репродуктивтік технологияның бір түрі ретінде, табиғи жолмен балалы бола алмайтындар үшін, генетикалық тұрғыдан ата-ана болуға мүмкіндік берді. Қазақстан медицинаның осы жетістігін пайдаланудан, алдыңғы шет елдерін басып озбаса, қалыс қалар емес. Елімізде суррогат анаға заңды түрде рұқсат берілгенімен, халықаралық тәжірибеде суррогат анаға деген көзқарас біртекті емес. Бір мемлекеттердің құқықтық жүйесі суррогат ана қызметіне рұқсат берсе, өзге мемлекеттер оған тыйым салады, ал үшінші мемлекеттер бұл мәселені құқықтық жағынан реттемейді. Осы тұста заңды сұрақтар туындайды: Суррогат ана деген кім және оның қандай түрлері бар? Суррогат ана қызметін кімдер пайдалана алады? Қазақстанда шетел азаматтары суррогат ана қызметін пайдалана алады ма? Аталған сұрақтарды құқықтық тұрғыдан талдау *өзекті мәселе* болып табылады және мақала барысында жан-жақты қарастырылады.

Мақаланың мақсаты суррогат ана қызметін отандық және шетелдік тәжірибеге сай жан-жақты талдап, Қазақстандағы және шетелдік заңнамадағы суррогат ананың құқықтық реттеу-

дің ерекшеліктерін анықтау және кемшіл тұстарын көрсету.

Мақаланың тәжірибелік құндылығын арттыру мақсатында сипаттау және салыстыру әдістері қолданылады.

Шетелдік және отандық заңнамалардағы суррогат ана қызметін құқықтық реттеудің ерекшеліктерін байқаудың алғашқы түрі сипаттау әдісінен басталады. Демек, мақала барысында қазақстандық және шетелдік заңнамалардағы суррогат ана түсінігі анықталып, аталған қызметті қолдану жолдары сипатталады. Сондай-ақ аталған тәсілді пайдалану арқылы суррогат ананың қандай мемлекеттерде рұқсат берілгендігін байқауға болады. Суррогат ана қызметі тыйым салынған мемлекеттерде, бұл қызмет түрін пайдалануға неліктен заңмен рұқсат берілмегендігін көруге болады.

Мақала барысында қолданылатын келесі әдіс салыстыру. Салыстыру әдісін қолдану арқылы суррогат ана қызметін құқықтық реттеудің оңтайлы жолдарын анықтауға қол жеткізіледі. Яғни отандық және шетелдік заңнамалардағы суррогат ана қызметін пайдалануға қандай жағдайда рұқсат беріледі және қандай түрлеріне тыйым салынатындығын салыстыра отырып, аталған қызмет түріне деген әртүрлі көзқарасты білуге болады. Бұл қызмет түрінің кемшіл тұстары мен оны пайдалану барысында құқықтық тұрғыдан назар аударуға тиіс тұстарды байқауымызға

болады. Суррогат ана қызметінің қай түрі гуманистік тұрғыдан дұрыс және заң жүзінде толық қамтылғандығын салыстыру әдісінің көмегімен саралауға болады. Аталған әдістерді қолдану барысында суррогат ананы құқықтық реттеуге бағытталған Қазақстан Республикасы мен шетелдің заңнамасы, халықаралық құжаттар мен шетелдік сот тәжірибесі қолданылады.

Негізгі бөлім

Қазақстандағы және шетелдегі суррогат ана түсінігі мен түрлері

Тарихқа көз жүгіртсек, алғашқы болып суррогат ана мен одан туылған баланың арасында генетикалық байланыс болатын *суррогат ананың дәстүрлі түрі* пайда болды. Суррогат ананың *suī generis* алғашқы бағдарламасы қазіргі таңдағы медициналық технологияларды қолдану арқылы 1980 жылы сәтті жасалған болатын. Америка Құрама Штаттарының Иллинойс штатының тұрғыны 37 жасар Элизабет Кейн тарихта алғашқы суррогат ана атанды. Келісім-шартқа сәйкес, *денсаулығы салдарынан* бала көтеруге мүмкіндігі болмаған әйел, жұбайының (тапсырыс беруші жұп) шәуітімен жасанды түрде суррогат анаға ұрықтандыру жасалған. Бала туылғаннан кейін тапсырыс беруші ерлі-зайыптылар баланы алған (Дронова, 2007: 13-14).

Суррогат ананың келесі бір түрі *дәстүрлі емес суррогат ана*, суррогат ана мен одан туылған баланың арасында генетикалық байланыстың болмауы (Анцух, 2015: 24). Суррогат ананың дәстүрлі емес бұл түрі кең таралған және неке және отбасы институтын заңдастырған мемлекеттердің дерлік барлығында рұқсат берілген. Дәстүрлі емес суррогат ана бағдарламасымен алғашқы рет 1986 ж. АҚШ-тың (Мичиган штатында) 22 жасар азаматшасы, суррогат ана ретінде бедеу жұптың (әйелдің жатыра алынып тасталынған) генетикалық материалдарын пайдалану арқылы ұрықтандырылған (Свитнев, 2006:7).

Суррогат ананың өзге түрі – толық және жартылай суррогат ана. Жартылай суррогат анада суррогат ана мен тапсырыс беруші ердің генетикалық материалы қолданылады, ал толық суррогат анада тек тапсырыс беруші жұптың генетикалық материалы алынады (Jackson, 2010: 828). Суррогат ананың тағы бір түрі әлеуметтік суррогат ана – тапсырыс беруші әйелдің бала көтеруге мүмкіндігі болғанымен (мансаптық немесе косметикалық себептермен), суррогат ананы жалдауы (Hatzis, 2010: 2). Суррогат ананың бұл түрін толық суррогат анаға жатқызуға бола-

ды. Суррогат ана түрлерінің негізгі ерекшелігі генетикалық суррогат ана мен баланың арасында генетикалық байланыстың болуы немесе болмауына байланысты.

Суррогат ана қызметін қолдану ерекшелігіне қарай, коммерциялық (*gestational surrogacy*) (Assemb, 2015) және коммерциялық емес (*altruistic surrogacy*) (Report of the Columbia Law School Sexuality & Gender Law Clinic., 2016: 90) болып бөлінеді. Көп мемлекеттерде суррогат ана қызметіне заңмен тыйым салынған, ал рұқсат берілген мемлекеттерде суррогат ана қызметі тек коммерциялық емес жолмен жүзеге асыруға болады.

Қосымша репродуктивтік технологияны қолдану арқылы заң жүзінде суррогат ана қызметіне рұқсат берілген мемлекеттер Қазақстан, Армения, Белоруссия, Грузия, Қырғызстан, Ресей, Әзербайжан, Өзбекстан, Украина, Канада, Гонконг, Израиль, Бельгия, Ұлыбритания, Греция, Венгрия, Дания, Ирландия, Кипр, Латвия, Литва, Люксембург, Нидерланды, Польша, Румыния, Словакия, Словения, Чехия, Эстония, Жаңа Зеландия, Австралия, АҚШ-тың кейбір штаттары, ОАР, Таиланд. Дегенмен мұл мемлекеттердің көпшілігінде (әсіресе Еуропалық Одақ мемлекеттері) суррогат ана қызметі ақысыз түрде жүзеге асыруға рұқсат берілген (Jones, 2007: 50–51). Мысалы, Ұлыбританияда ақылы суррогат ана қызметін пайдалануға тыйым салынған (Report of the Columbia Law School Sexuality, 2016). Дегенмен Ұлыбритания азаматтары өз елінен тыс жерде суррогат ана келісім-шартын жасап жатады. Мәселен, 2014 жылы 107 келісім-шарт, ал 2015 жылы суррогат ана көмегімен дүниеге келген 156 бала Бас Тіркеу офисінде тіркеген (Cambridge Family Law, 2012).

Австрия, Болгария, Германия, Италия, Норвегия, Мальте, Испания, Португалия, Франция, Швеция, Швейцария, Тайвань, Тунис, Түркия, Вьетнам, Аргентина, Харватия, Египет, Жапония, Филлипин, Сингапурда суррогат ана қызметіне заңмен рұқсат берілмейді. Германияда баланы дүниеге әкелген әйел, баланың заңды анасы болып табылады. Ал баланы көтеруге келісім берген әйел суррогат ана, ұрықтандырған дәрігер мен тапсырыс беруші жұп қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Заңмен тыйым салынған бұл қызмет түрін герман азаматтары шет ел асып пайдалана алады (Anne, 2016: 504). Мысалы, 2014 жылы Германияның Федералды соты бір жынысты неміс жұбының (біреуінің генетикалық материалын қолданылған) Коли-

форнияның суррогат ана қызметін пайдалану арқылы туылған балаға ата-аналық құқықты растады (Supreme Court of Germany decision, 2014).

Суррогат ана қызметі ерекше заңмен қадағаланатын Италияда 2004 жылдан бастап суррогат ана шартын жасау мен суррогат анадан туылған баланы асырап алуға тыйым салатын заң қабылданған (Boggio, 2005). Дегенмен, Италия азаматтарына да мемлекеттен тыс суррогат ана қызметіне жүгінуіне рұқсат етіледі. Ал Францияда Азаматтық кодекспен суррогат анамен жасалатын барлық келісім-шарттарға тыйым салынған (Code Civil of the Republic of France, 2014). Суррогат ана қызметіне тыйым салынған мемлекет азаматтары 2014 жылы АҚШ Калифорния штаты, Үндістан, Украина, Ресей, Канада мемлекеттерінде аталған қызмет түрін пайдаланған (Hague Conference Document 2014).

1. Қазақстандағы суррогат ана қызметі мен оның ерекшеліктеріне келетін болсақ, елімізде суррогат ана бағдарламасы 1998 жылдан басталды, осы жылы Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» заңы қабылданып, заңқосымшарепродукциялықтехнологиялардың әдісін пайдалану құқығын берді. Осылайша 1999 жылы Адам репродукциясы орталығында суррогат ананың бірінші бағдарламасы жүргізілді. Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексінің 1-бабында көрсетілген суррогат ана термині «суррогат ана болу шартына сәйкес тапсырыс берушілер үшін қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологиялар қолданғаннан кейін құрсақ көтеретін және бала туатын әйел – суррогат ана болып танылады». Суррогат ана болу сыйақы төлене отырып, суррогат ана мен ерлі-зайыптылар арасындағы шарт бойынша балаға (балаларға) жүкті болуды және мерзімінен бұрын босану жағдайларын қоса алғанда бала (балалар) тууды білдіреді. Айта кететін жайт, Қазақстан Республикасы Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы және Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Кодекстерге сәйкес, Қазақстанда суррогат ананың барлық түріне рұқсат берілген (Қазақстан Республикасының Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Кодексі, 2009). Аталған заңдарға сүйене отырып, суррогат ана кім бола алады және оған қойылатын талаптарға келетін болсақ, суррогат ана болуға тілек білдірген әйел жиырмадан отыз беске дейінгі жаста, медициналық ұйымның қорытындысымен расталған, қанағаттанарлық тән денсаулығы, психикалық және репродуктивтік денсаулығы,

сондай-ақ өзінің дені сау баласы болуға тиіс. Егер суррогат ана тіркелген некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) жағдайда, суррогат ана болу шартын жасау кезінде жұбайының нотариат тәртібімен куәландырылуға тиіс жазбаша келісімі ұсынылуы қажет (Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі, 2011).

Демек, кез келген қыз-келіншек суррогат ана атана алмайды, жоғарыда көрсетілген талапқа сай келетін әйел ғана суррогат ана бола алады.

Суррогат ана келісім-шарты ҚР Азаматтық Кодексіне негізделеді, ал келісім-шарт талаптары тараптардың өзара келісімі арқылы жасалады. Суррогат анаға төленетін ақы да әртүрлі болуы мүмкін. Соның салдарынан қоғам арасында суррогаттық ана болуды бизнеске айналдыру туралы көп жазылып жатыр. Оңай жолмен қаражат тапқысы келетін әйелдерге және оңай жолмен балалы болғысы келген адамдардың жауапкершілігі заң жүзінде қарастырылмаған деуге болады. Мұндай көзқарастардың болуы да негізсіз емес. Балалы болу мүмкіншілігі – әр адамның негізгі құқығы, дегенмен суррогат ана мен баланың құқығы да заңды түрде қарастырылғаны жөн. Біздің қоғамда суррогат ана қызметінің күн санап өсіп бара жатқанын ескерсек, заңдағы олқылықтар реттеуді қажет етеді және суррогат ана институты ұзақ мерзімді зерттеуді қажет етеді.

Ойталқы (дискуссия)

Халықаралық жеке құқық туралы өткен Гаага конференциясында Үндістандағы (Chaudhari, 2016: 327-360), Таиланд пен Украинадағы суррогат ана мен тапсырыс берушілер арасындағы күрделі (өте аз) қарым-қатынас туралы баяндалды. Үндістан мен Таиландтағы суррогат ана мәселесі бойынша күрделі жағдайды ескере отырып (Thailand Bans Commercial Surrogacy For Foreigners, 2015), 2016 жылы аталған мемлекеттер мен Непал (Embassy of United States. Surrogacy In Nepal, 2015), Мексикада коммерциялық суррогат ана қызметіне тыйым салынды (Uardian G. (2015).

Коммерциялық суррогат ананың қиыншылығы туралы Е.С. Митрякова екі мысалды келтіреді: біріншісінде, суррогат ана эмбрион имплантациясын салмай тұрып келісім-шарт төлемін өсіруді, ал екіншісінде суррогат ана жүктілік расталғаннан кейін келісім-шарт құнын көтеруді талап етеді (Митрякова, 2006: 175). Сондай-ақ суррогат ананың баланы беруден бас

тартуы, балалы болуға мүмкіндігі жоқ әйелдің психикасына теріс әсер ететіні сөзсіз.

Кейбір зерттеушілердің ойынша коммерциялық суррогат ана қызметімен айналысушылар қоғам тарапынан әлеуметтік және мәдени қысым көреді, ал егер олар альтруистік мақсатта баланы көтерген жағдайда, суррогат анаға деген мұндай қатынас болмайтын еді. Сондай-ақ халықтың санасында суррогат ана ретінде қызмет көрсететіндер әлеуметтік аз қамтылған, отбасы қаржыға мұқтаж, этникалық аз топтан шыққан жас қыздар деп танылады (Allen, 1990: 147-48). Солай бола тұрса да, бұл қызмет түрін пайдалану, төлемақының жоғары болуына байланысты кез келгеннің қалтасы көтере бермейді. Дегенмен суррогат ана қызметі құқықтық жағынан толық қамтылмаған кәсіп түрі болып саналады.

Жоғарыда көргеніміздей, суррогат ана қызметіне тыйым салғанымен, шетелдіктер аталған қызмет түрін өзге мемлекеттерде балалы болу құқығын жүзеге асыра алады және балалы болудағы медицинаның соңғы жетістіктерін өз отанынан тыс жерде жүзеге асыру қалыпты іс. Сондай-ақ, шет мемлекеттерде құрсақ көтеру қызмет түріне мүлдем тыйым салу немесе тек кейбір түрлеріне ғана заңмен рұқсат берудің себебі әртүрлі екенін көруге болады.

Еліміздегі суррогат ана қызметіне келетін болсақ, Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексінде тек мүмкіндігі шектеулі ерлі-зайыптылар ғана «құрсақ көтеретін анаға жүгінуге болады» деген шарт қарастырылмаған. Заң бойынша құрсақ көтере алмайтын әйел ғана емес, ерлі-зайыпты, тұрмыс құрмаған әйел немесе отбасы құрмаған ер адам да аталған қызмет түрін пайдалана алады, яғни тапсырыс берушілерге заң жүзінде қатаң талап қойылмаған және олардың жас мөлшері, әрекет қабілеттілігі туралы шарттар да жоқтың қасы. Сондай-ақ, шет елдерде бір жынысты отбасылардың суррогат ана қызметін пайдалану фактісі жиілегенін ескерек, аталған мәселе де заңды түрде нақтылауды қажет етеді. Себебі жоғарыда көрсетілген Еуропалық мемлекеттердің азаматтары біздің республикасызда осы қызмет түрін еркін пайдалана алатыны айқын. Дегенмен, шетел азаматтарының бұл қызмет түрін пайдалану мен баланың азаматтығы туралы заңда нақты көрсетілмеген.

Алаңдататын жайтқа суррогат ана мен тапсырыс берушінің қарым-қатынасы қандай дәрежеде болуы керектігі. Суррогат ана баланы дүниеге әкелгеннен кейін баламен қарым-қатынас жаса-

уына болады ма деген сауал да күрделі мәселе (Family bonds: how does surrogacy impact on relationships: 2013). Мәселен, Үндістанда суррогат ана мен тапсырыс берушілер арасында қарым-қатынас өте аз. Ал АҚШ суррогат ана мен болашақ ата-аналар арасында өте тығыз қарым-қатынас қалыптасқан, баланы көтеру кезінде және кей жағдайда бала туылғаннан кейін де қатынас үзілмейді. Ал біздің елімізде суррогат ана мен баланың ары қарайғы тағдырын көрсететін ұзақ мерзімді зерттеу мүлдем жүргізілмеген деуге болады. Осы тұста АҚШ Нью-Джерси штатында 1988 жылы орын алған атақты «Бэмби М» ісі ерекше атап өтуді қажет етеді. Суррогат ана жаңа туған баланы биологиялық әкесіне асырап алуға беруден бас тартады. Аталған іс бойынша сот шешіміне сай, баланың құқығын толығымен биологиялық әкесіне береді, дегенмен суррогат ана баланы көріп тұруға және оның тәрбиесіне қатысуға құқылы болады ((Justice for All in the Baby M Case, 1988). Осы секілді істер біздің елімізде тәжірибе жүзінде кездесуі әбден мүмкін және оның құқықтық реттелу жолы заңда көрсетілмеген, яғни суррогат ананың баланы босанғаннан кейін аналық махаббаты оянып, баланы көріп, оның тәрбиесіне қатысуға мүмкіндігі болуы немесе болмауы дөп басып айтылмаған.

Нәтижелер

Зерттеу жұмысы барысында суррогат ананың дәстүрлі және дәстүрлі емес, толық және жартылай, коммерциялық және коммерциялық емес, әлеуметтік түрлері анықталды.

Суррогат ана қызметіне заңды түрде тыйым салудың басты себебі Еуропалық Одақ мемлекеттері ғалымдарының есептеуінше суррогат ананың денсаулығы мен суррогат ананың денесін уақытша пайдалану суррогат ананы қанаудың жаңа түрі ретінде қаралады. Сондай-ақ баланы дүниеге әкелген әйел заңды түрде баланың анасы болып саналады және ядролық соматикалық клеткаларды тасымалдау технологиясының арқасында бала екі әйелдің генетикалық материалын алуы мүмкін (A comparative study on the regime of surrogacy in EU member states, 2013). Бұл аналық құқыққа талас тудыратын екі әйелдің (суррогат ана мен тапсырыс беруші әйел) пайда болуына әкеледі. Бұл баланың жүйкесіне ауыр әсер етуі мүмкін.

Суррогат ана қызметін пайдану барысында балаға суррогат ананың, суррогат ана жұбайының, тапсырыс беруші жұптың, өзге

эмбрионды алған жағдайда үшінші тараптың қатысы болатындықтан, бұл баланың психикалық қабылдауына өте ауыр.

Бала дүниеге келгеннен кейін баланы өз қамқорлығына алуына биологиялық анасының нотариалды куәландырылған шартқа қол қойған сәтінен бастап құқығы жоқ. Ал көрші Ресей мемлекетінде суррогат ана баланы дүниеге әкелгеннен кейін баладан бас тартуға келісім бергеннен кейін, генетикалық ата-аналар асырап ала алады. Біздің елімізде тапсырыс берушілер баладан бас тартқан жағдайда, баланы суррогат ананың асырап алу құқығы бар; суррогат ана да баладан бас тартса, бала мемлекет қамқорлығына өтеді. Осы орайда, аталған жолмен дүниеге келген баланың құқығы ескерілмеген және заң жүзінде нақты көрсетілмеген. Суррогат анадан туылған балада физикалық немесе психикалық ауытқулар болған жағдайда, баланың болашақ тағдыры заң жүзінде әлі де болса толық шешімін таппаған. Осылайша, зерттеу жұмысынан көретініміз, суррогат ана институты ұзақ мерзімді зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысы бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады:

Біріншіден, «суррогат ана» дегеніміз – суррогат ана келісім-шартына сәйкес, баланы көтеру және босану, сондай-ақ генетикалық байланысы бар тапсырыс берушіге (біреуінің немесе екеуінің генетикалық материалдарын

қолдану) бала дүниеге келгеннен кейін беретін тұлға.

Екіншіден, Қазақстанда суррогат ана қызметінің барлық түріне заңмен рұқсат берілген және шетел азаматтары бұл қызмет түрін Қазақстанда пайдалана алады.

Үшіншіден, суррогат ана қызметі ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы және Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Кодекстермен реттеледі. Азаматтық Кодекс аясында құрсақ көтеретін әйел мен тапсырыс беруші арасында суррогат ана келісім-шарты жасалады. Келісім-шарт мәтіні, суррогат анаға төленетін төлем тараптар арасында шешіледі.

Төртіншіден, суррогат ана институтын жетілдіру мақсатында суррогат ана мен суррогат анадан туылған баланың, суррогат ананың балаларының өздерінің биологиялық бауырларымен қарым-қатынасын бақылайтын арнайы ғылыми-зерттеу жобаларын ұйымдастыру.

Бесіншіден, суррогат ана мен туылған баланың құқығын нақтылайтын құқықтар мен міндеттерді ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы заңға енгізу және суррогат ана келісім-шартына қатысатын тараптардың жауапкершілігін күшейту.

Алтыншы, суррогат ана қызметін гуманистік және этикалық тұрғыдан жетілдіру мақсатында, аталған қызметті медициналық көрсеткіші бойынша жүкті бола алмайтын әйелдерге ғана пайдалануға және альтруистивтік суррогат ана түрін ғана қолдануға рұқсат етуді заң жүзінде енгізу.

Әдебиеттер

- 1 Дронова Ю.А. (2007) Что нужно знать о суррогатном материнстве. – М.: Городец. – С. 12.
- 2 Анцух Н.С. (2015) Трансграничные проблемы правового регулирования суррогатного материнства. – Минск: Четыре Четверти. – С. 24.
- 3 Свитнев К.Н. (2013) Вспомогательные репродуктивные технологии в новом законодательстве. // МЦФЭР. – С. 7.
- 4 Jackson B. Surrogacy: A Guide to the Current Law (Part 1). // <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed127038>
- 5 Hatzis N. (2010) The Regulation of Surrogate Motherhood in Greece // <http://users.uoa.gr/~ahatzis/Surrogacy.pdf>
- 6 Columbia Law School's Sexuality and Gender Law Clinic Provides Analysis of Surrogacy Law in Preparation of Proposed Bill in the State Legislature. (2016) // http://www.law.columbia.edu/media_inquiries/news_events/2016/june2016/surrogacy-law-report.
- 7 Surrogacy Law and Policy in the U.S.: A National Conversation Informed by Global Lawmaking (2016) // Report of the Columbia Law School Sexuality & Gender Law Clinic. – P. 90.
- 8 IVF surrogacy /ed. H.W. Jones// Fertility a. Sterility. – 2007. – Vol. 8, № 4. – P. 50-51.
- 9 Surrogacy: Is the law governing surrogacy keeping pace with social change? (2016) // Cambridge Family Law. – P. 2. // https://www.law.cam.ac.uk/sites/www.law.cam.ac.uk/files/images/www.family.law.cam.ac.uk/documents/cambridge_family_law_submission.pdf
- 10 Anne E.H. Sanders. When, if not Now? An Update on Civil Partnership in Germany. // German Law Journal. – Vol. 17 No. – June 2016. – P. 504.
- 11 Supreme Court of Germany decision XII ZB 463/13 (Bundesgerichtshof Beschluss XII ZB 463/13). (2014) // <https://www.crin.org/en/library/legal-database/supreme-court-germany-decision-xii-zb-463/13-bundesgerichtshof-beschluss-xii>

- 12 Boggio A., Italy Enacts New Law on Medically Assisted Reproduction, 20 OXFORD J. HUM. REPROD., 1153 (2005). // <http://humrep.oxfordjournals.org/content/20/5/1153.full>.
- 13 Code Civil of the Republic of France. February 2004. Art. 16-7. // file:///C:/Users/%D0%90%D0%B9%D0%BD%D0%B0/Downloads/Code_22.pdf
- 14 Hague Conference Document 2014, supra note 3, at 130. // <https://assets.hcch.net/docs/5a2ee923-741f-48fa-b5ff-32a9f-dcd0e16.pdf>
- 15 Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Кодексі // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K090000193_
- 16 Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
- 17 Chaudhari N. Regulating the Trade of Commercial Surrogacy in India // Journal of International Business and Law. – № 15. – 3-1-2016. – P. 327-360
- 18 Thailand Bans Commercial Surrogacy For Foreigners, BBC N EWS, February 20, 2015. // <http://www.bbc.com/news/world-asia-31546717>
- 19 Embassy of United States. Surrogacy In Nepal. Kathmandu, Nepal. October 30, 2015. // <http://nepal.usembassy.gov/service/surrogacy-in-nepal.html>
- 20 Uardian G. (2015) Mexican State Votes to Ban Surrogacy For Gay Men and Foreign People. 15 December 2015. // <http://www.theguardian.com/world/2015/dec/15/mexico-tabasco-state-surrogacy-gay-men-foreign-couples>
- 21 Митрякова Е.С. (2006) Правовое регулирование суррогатного материнства в России: дис. ... канд. юрид. наук. – Тюмень. – 175 с.
- 22 Anita L. Allen (1990). Surrogacy, Slavery, and the Ownership of Life. 13 HAR. J.L. & PUB. POL'Y 139. – 147-48 pp.
- 23 Family bonds: how does surrogacy impact on relationships? // <http://www.cam.ac.uk/research/news/family-bonds-how-does-surrogacy-impact-on-relationships>.
- 24 Justice for All in the Baby M Case. // The New York Times. February 4, 1988/. // <http://www.nytimes.com/1988/02/04/opinion/justice-for-all-in-the-baby-m-case.html>
- 25 A comparative study on the regime of surrogacy in EU member states // the European Parliament [Electronic resource]. // [http:// www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/474403/ IPOL-JURI_ET\(2013\)474403_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/474403/ IPOL-JURI_ET(2013)474403_EN.pdf). – Date of access: 15.03.2015.

References

- 1 Anne E.H. Sanders. When, if not Now? An Update on Civil Partnership in Germany. // German Law Journal. – Vol. 17 No. – June 2016. – P. 504.
- 2 Anita L. Allen (1990). Surrogacy, Slavery, and the Ownership of Life. 13 HAR. J.L. & PUB. POL'Y 139. – 147-48 pp.
- 3 Antsux N.C. (2015) Transgranitchnye problemy pravogogo regulirovania surrogatnogo materinstva [Cross-border problems of the legal regulation of surrogate motherhood]. Minsk: Chetire Chetverty. – P. 24.
- 4 A comparative study on the regime of surrogacy in EU member states // the European Parliament [Electronic resource]. // [http:// www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/474403/ IPOL-JURI_ET\(2013\)474403_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/474403/ IPOL-JURI_ET(2013)474403_EN.pdf). – Date of access: 15.03.2015.
- 5 Boggio A., Italy Enacts New Law on Medically Assisted Reproduction, 20 OXFORD J. HUM. REPROD., 1153 (2005). // <http://humrep.oxfordjournals.org/content/20/5/1153.full>.
- 6 Code Civil of the Republic of France. February 2004. Art. 16-7. // file:///C:/Users/%D0%90%D0%B9%D0%BD%D0%B0/Downloads/Code_22.pdf
- 7 Columbia Law School's Sexuality and Gender Law Clinic Provides Analysis of Surrogacy Law in Preparation of Proposed Bill in the State Legislature. (2016) // http://www.law.columbia.edu/media_inquiries/news_events/2016/june2016/surrogacy-law-report.
- 8 Chaudhari N. Regulating the Trade of Commercial Surrogacy in India // Journal of International Business and Law. – № 15. – 3-1-2016. – P. 327-360
- 9 Dronova U.A. (2007) Chto nuzhno znat o surrogatnom materinstve [What do you know about surrogate mother]. M.: Golodetz. – P. 12.
- 10 EMBASSY OF UNITED STATES. Kathmandu, Nepal , Surrogacy In Nepal, October 30, 2015. // <http://nepal.usembassy.gov/service/surrogacy-in-nepal.html>
- 11 Family bonds: how does surrogacy impact on relationships? // <http://www.cam.ac.uk/research/news/family-bonds-how-does-surrogacy-impact-on-relationships>. 08 Jul 2013
- 12 Justice for All in the Baby M Case. // The New York Times. February 4, 1988/. // <http://www.nytimes.com/1988/02/04/opinion/justice-for-all-in-the-baby-m-case.html>
- 13 Jackson B. Surrogacy: A Guide to the Current Law (Part 1). // <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed127038>
- 14 Hatzis N. (2010) The Regulation of Surrogate Motherhood in Greece // <http://users.uoa.gr/~ahatzis/Surrogacy.pdf>
- 15 Hague Conference Document 2014, supra note 3, at 130. // <https://assets.hcch.net/docs/5a2ee923-741f-48fa-b5ff-32a9f-dcd0e16.pdf>
- 16 IVF surrogacy /ed. H.W. Jones// Fertility a. Sterility. – 2007. – Vol. 8, № 4. – P. 50-51.

- 17 Mitriakova E.S. (2006) *Pravovoe regulirovanie surragatnogo materinstva v Rossie* [Legal regulation of surrogate mother in Russia]: Cand. Jur. Dis.: 12.00.03. – Tyumen. – 175 p.
- 18 Svintev K.N. (2013) *Vspomogatelnye reproduktivnye tehnology v novom zakonodatelstve* [Auxiliary reproductive technologies in the new legislation]. // MCFER. – P. 7.
- 19
- 20 *Surrogacy Law and Policy in the U.S.: A National Conversation Informed by Global Lawmaking* (2016) // Report of the Columbia Law School Sexuality & Gender Law Clinic. – P. 90.
- 21 *Surrogacy: Is the law governing surrogacy keeping pace with social change?* (2016) // Cambridge Family Law. – P. 2. // https://www.law.cam.ac.uk/sites/www.law.cam.ac.uk/files/images/www.family.law.cam.ac.uk/documents/cambridge_family_law_submission.pdf
- 22 Supreme Court of Germany decision XII ZB 463/13 (Bundesgerichtshof Beschluss XII ZB 463/13). (2014) // <https://www.crin.org/en/library/legal-database/supreme-court-germany-decision-xii-zb-463/13-bundesgerichtshof-beschluss-xii>
- 23 The Code of the Republic of Kazakhstan “On public health and health care system” dated on September 18, 2009 № 193-IV // http://adilet.zan.kz/eng/docs/K090000193_
- 24 The Code of the Republic of Kazakhstan “On Marriage (Matrimony) and Family” dated 26 December, 2011 № 518-IV // <http://adilet.zan.kz/eng/docs/K1100000518>.
- 25 Thailand Bans Commercial Surrogacy For Foreigners, BBC N EWS, February 20, 2015. // <http://www.bbc.com/news/world-asia-31546717>
- 26 Uardian G. (2015) Mexican State Votes to Ban Surrogacy For Gay Men and Foreign People. 15 December 2015. // <http://www.theguardian.com/world/2015/dec/15/mexico-tabasco-state-surrogacy-gay-men-foreign-couples>

3-бөлім
**ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Раздел 3
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ**

Section 3
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE WORLD ECONOMY**

Ондаш А.О. ¹, Елемесов Р. ²

¹PhD доктор, и.о. доцента, e-mail: ainurondash@gmail.com

²доктор экономических наук, профессор, e-mail: elemesov1942@mail.ru

кафедра международных отношений и мировой экономики,
факультет международных отношений, Казахский национальный университет аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАНЫ

В статье рассматривается влияние ресурсного богатства на характер экономического развития страны. Взаимосвязь понятий «богатство природных ресурсов» и «экономический рост», а также влияние их друг на друга широко обсуждаемы в экономической науке. Согласно исследованиям многих ученых-экономистов, наличие богатых природных ресурсов для многих стран оборачивается не благом, а неизбежным «проклятием», что сказывается на экономическом прогрессе и развитии страны, проявляется в макроэкономической нестабильности и низком долговременном экономическом росте. В данной работе главной целью является четкое отражение роли природных условий и природных ресурсов в экономике страны. Обсуждается, как территориальные особенности и природное богатство выступают регулирующим инструментом в экономическом развитии страны в целом? В статье представлены обзор подходов оценки природных ресурсов и классификация природных ресурсов с целью проведения экономической оценки. Основные проблемы при оценке возникают из-за отсутствия общепринятой методологии экономических оценок ресурсов и процессов ресурсопотребления и слабости соответствующей правовой и нормативно-методической базы. Это не позволяет учитывать и отражать природные ресурсы в составе национального богатства страны наряду со стоимостью основных производственных фондов, заданий и сооружений. В этой связи главная задача состоит в разработке общей концепции экономической оценки природных ресурсов, которая позволила бы выработать единую систему показателей оценки разнообразных природообразующих компонентов, оптимальных с точки зрения согласования интересов экономики и природопользования. В настоящее время в экономической науке получили развитие основные подходы экономической оценки природных ресурсов для их отражения в структуре национального богатства.

Ключевые слова: природный ресурс, изобилие природных ресурсов, ресурсное богатство, «ресурсоизбыточные» страны, капитал, доход, сырье.

Ongdash A.O. ¹ Elemesov R. ²,

¹PhD doctor, acting associate professor, e-mail: ainurondash@gmail.com

²Doctor of economic science, Professor, e-mail: elemesov1942@mail.ru
chair «International Relations and World Economy», Faculty of International Relations,
Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

To the question of the ratio of natural resources and economic development of the country

This article deals with the impact of the resource wealth of the nature of the country's economic development. Interrelations "wealth of natural resources" and "economic growth", as well as their influence on each other is widely known in economic science. According to research by many economists, the presence of rich natural resources for many countries not turns good and inevitable "curse", which affects the economic progress and development of the country, manifested in the macroeconomic instability and low long-term economic growth. In this paper, the main objective is a clear reflection of the role of natural condition and natural resources in the economy. How territorial features and natural wealth acts

as the government instrument in the economic development of the country as a whole? The article presents an overview of approaches of a natural resources assessment and classification of natural resources with the purpose to carry out an economic assessment. At an assessment the main problems comes from lack of the standard methodology of economic assessment of resources and processes of a resources consumption and weakness of the corresponding legal, normative-methodical base. It doesn't allow to consider and reflect natural resources in structure of national wealth of the country together with the cost of the fixed production assets, buildings and constructions. In this regard, the main task consists in development of the general concept of an economic assessment of natural resources which would allow to develop uniform system of indicators for an assessment of a various nature forming components, which is optimal from sight of coordination of environmental management and economy interests. Nowadays in economic science the main approaches of an economic assessment of natural resources are developing for their reflection in structure of national wealth.

Key words: natural resource, abundance of natural resources, resource wealth, "resource-abundant" countries, capital, income, raw.

Оңдаш А.О.¹, Елемесов Р.²

¹PhD докторы, доцент м.а., e-mail: ainurondash@gmail.com

²экономика ғылымдарының докторы, e-mail: elemesov1942@mail.ru
өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Елдің экономикалық дамуы мен табиғи ресурстардың арақатынасы туралы мәселе

Мақалада елдің экономикалық даму сипатына ресурстық байлықтың әсері қарастырылады. «Табиғи ресурстар байлығы» және «экономикалық өсу» ұғымдарының байланысы, сонымен қатар олардың бір-біріне әсері экономикалық ғылымда кең танымал. Көптеген экономист ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, табиғи ресурстардың мол болуы көптеген елдер үшін игілік емес «қарғысқа» айналып, елдің дамуы мен экономикалық ілгерілеуіне әсер етіп, макроэкономикалық тұрақсыздық пен төмен ұзақ мерзімді экономикалық өсуінде көрінеді. Бұл жұмыстағы басты мақсат ел экономикасындағы табиғи ресурстар мен табиғи жағдайлардың рөлін нақты көрсету болып табылады. Территориялық ерекшеліктер мен табиғи байлықтар толықтай елдің экономикалық дамуында қалай реттеуші құрал болып шығады? Мақалада табиғи ресурстарды бағалау тәсілдеріне шолу жасалған және экономикалық бағалау мақсатында табиғи ресурстардың классификациясы ұсынылған. Бағалаудағы негізгі қиындықтар ресурстар мен ресурстарды тұтыну процесін экономикалық бағалаудың жалпы мақұлданған әдістемесінің болмауынан және сәйкес құқықтық, нормативтік-әдістемелік базаның әлсіздігінен туындайды. Бұл табиғи ресурстарды негізгі өндірістік қорлар, ғимараттар және басқа да құрылыстар құндарымен қатар ұлттық байлық құрамында көрсетуге, есептеуге жол бермейді. Осыған байланысты ең негізгі мәселе – ол табиғатты құраушы әр түрлі компоненттерді бағалаудың бірыңғай көрсеткіштер жүйесін жасауға мүмкіндік беретін, табиғатты пайдалану мен экономика мүдделерін түйістіру тұрғысынан оптималды болып есептелетін, табиғи ресурстарды экономикалық бағалаудың жалпы концепциясын жасау болып саналады. Қазіргі таңда экономикалық ғылымда табиғи ресурстар ұлттық байлық құрылымында көрініс табу үшін табиғи ресурстарды экономикалық бағалаудың негізгі тәсілдері дамып отыр.

Түйін сөздер: табиғи ресурс, табиғи ресурстардың молшылығы, табиғи байлық, «ресурсы мол» елдер, капитал, табыс, шикізат.

Введение

Проблема соотношения наличия природных ресурсов и экономического роста разных стран в экономической литературе активно обсуждается с 50-х годов XX века.

Высказываются различные, порой противоположные мнения о влиянии изобилия природных ресурсов на экономическое развитие той или иной страны. В целом можно констатиро-

вать, что преобладают мнения об отрицательном влиянии изобилия природных ресурсов на устойчивый экономический рост, по крайней мере число стран с положительным опытом использования изобильных природных ресурсов для экономического развития намного меньше, чем с отрицательными.

По этому поводу можно отметить, что единственной материальной основой экономического развития человечества являются природные

ресурсы, других материальных источников у него нет. Поэтому можно однозначно утверждать, что изобилие природных ресурсов влияет на экономическое развитие в целом положительно. Другой вопрос – распределение природных ресурсов по странам мира. Неодинаковая наделенность разных стран различными природными ресурсами – основная причина появления проблемы соотношения изобилия природных ресурсов и экономического роста, однако при анализе этой проблемы редко обращают внимание на то, что природные ресурсы многообразны и востребованность того или иного ресурса зависит от самого уровня экономического развития, научно-технического прогресса и технологий производства. Если принять во внимание этот фактор, то можно прийти к заключению, что изобилие ни одного природного фактора, взятого отдельно, не может быть основой устойчивого экономического развития страны на длительный период.

Следовательно, само изобилие природных ресурсов нейтрально по отношению к экономическому развитию. Оно имеет важное значение для глобальной экономики во взаимосвязи с демографическими проблемами. Для отдельных стран проблемы заключаются в эффективности использования имеющихся природных ресурсов. Это означает, что решение проблемы надо искать не в самих природных ресурсах, а в других факторах, которые способствуют или мешают эффективному использованию наличных ресурсов. Поэтому в статье проведен сравнительный анализ различных теоретических подходов к решению проблемы, начиная с 50-х годов XX века.

Методы

В статье использован в основном сравнительный метод анализа имеющихся в экономической литературе теоретических подходов оценки взаимосвязи изобилия природных ресурсов и экономического роста, а также проявления каналов влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост отдельных стран. Поскольку в XX веке самыми востребованными в мировой экономике оказались топливо-энергетические ресурсы, для сравнительного анализа взяты страны, богатые энергетическими ресурсами. Анализ подтверждает нашу мысль о том, что ни один ресурс не может быть фактором долговременного экономического роста (исключение только Норвегия).

Дискуссия

В экономической литературе обозначены несколько основных теоретических подходов к взаимосвязи изобилия природных ресурсов и экономического роста страны или каналов влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост (transmission channels) (далее – каналов влияния).

Исследованию таких каналов влияния посвящены работы В. Полтеровича, В. Попова и А. Тониса, которые выделили четыре типа каналов влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост: технологический, институциональный, политический и макроэкономический (Полтерович В., 2007: 98).

Целый ряд каналов влияния высокого уровня ресурсной обеспеченности экономики на ее темпы роста был выявлен в работе Е. Папуракис и R. Gerlagh (Papayrakis E., 2004: 181-193). Проведенное ими эмпирическое исследование показало, что общее положительное влияние ресурсов на экономический рост может полностью «перекрываться» негативным воздействием таких факторов, как коррупция, недостаточные инвестиции, протекционистская торговая политика, невыгодные условия внешней торговли и невысокое образование. При этом сами перечисленные факторы существенно зависят от уровня обеспеченности природными ресурсами: чем выше последний, тем выше уровень коррупции, ниже инвестиционная активность, хуже условия торговли и ниже стимулы к получению хорошего образования.

Проведенное исследование позволило автору выделить ряд подходов к взаимосвязи изобилия природных ресурсов и экономического роста страны, среди которых: «гипотеза Пребиша – Зингера», «ловушка сырьевой специализации», «эффект перехлеста», качество институтов, политический режим, изменчивость цен на нефть и изменчивость экспортных доходов, недостаточные инвестиции в накопление человеческого капитала, «голландская болезнь» (таблица 1).

Гипотеза Пребиша – Зингера. R. Prebisch и H. Singer указали на тенденцию к снижению относительных цен на сырье (в сравнении с готовыми изделиями) и предположили, что доля сырьевых производств в ВВП будет снижаться вследствие технического прогресса (Prebisch R., 1950: 1-12). Из такого предположения следовало, что страны-производители сырья будут расти медленнее, чем страны, специализирую-

щиеся на производстве готовых изделий. Действительно, за длительный промежуток времени цены на сырьевые товары отставали от цен на готовые изделия. **R. Prebisch объяснял это многими факторами**, в числе которых – разные показатели эластичности спроса на сырье и на готовые изделия, разные условия производства первой и второй групп товаров, разное геополитическое

положение производителей сырьевых товаров и готовых изделий и ряд других предположений. R. Prebisch, как и его последователи – сторонники теории «зависимого развития», рекомендовали развивающимся странам временное «закрытие» экономики (изоляция от мирового хозяйства) для подъема обрабатывающих отраслей (Singer Н. 1950: 84 – 89).

Таблица 1 – Подходы к взаимосвязи изобилия природных ресурсов и экономического роста страны

Каналы влияния	Характеристика	Источники
«Гипотеза Пребиша – Зингера» (Prebisch-Singer hypothesis)	В результате изменения соотношения экспортных цен на сырье и импортных цен на готовые товары происходит ухудшение условий торговли стран-экспортеров ресурсов в пользу готовых товаров.	Prebisch (1950), Singer (1950)
«Ловушка сырьевой специализации» (Staple Trap Theory)	От связей ресурсного сектора с остальной экономикой зависит степень воздействия экспорта сырья на экономический рост. Положительная связь наблюдается, если бум в ресурсном секторе стимулирует рост других не сырьевых отраслей. Отрицательное воздействие наблюдается при слабой связи ресурсного сектора с остальной экономикой, когда происходит только «анклавное» экспортное производство, в результате которого страна попадает в «ловушку».	Innis (1954), Baldwin (1956), Hirshman (1977)
«Эффект перелеста» (overshooting model)	На начальных этапах добычи природных ресурсов наблюдаются высокие темпы экономического роста, но по мере истощения природных ресурсов темпы экономического роста замедляются.	Rodriguez и Sachs (1999)
Качество институтов	Ресурсное богатство страны имеет тенденцию вызова борьбы за существующие природные ресурсы (rent-seeking), что ведет к снижению качества институтов (коррупция, прожорливость, конфликты) и далее к снижению темпов экономического роста.	Bardhan (1997), Tornell и Lane (1998, 1999), Leite и Weidmann (1999), Sachs и Warner (1999), Ross (2001a), Collier и Hoeffler (2002), Bulte, Damania и Deacon (2003), Sala-i-Martin и Subramanian (2003), Gylfason (2004), Harford и Klein (2005), Robinson, Torvik и Verdier (2006)
Политический режим	В странах, богатых природными ресурсами, политический режим является менее демократичным, чем в странах с ограниченным доступом к таковым	Polterovich, Popov и Tonis (2007)
Изменчивость цен на нефть и изменчивость экспортных доходов (oil price and revenue volatility)	Изменчивость цен на сырье создает проблемы макроэкономического управления возможными шоками условий торговли в периоды бума и спада.	Mikesell (1997), Auty (1998), Van der Ploeg и Poelhekke (2007)
Недостаточные инвестиции в накопление человеческого капитала	Низкая интенсивность труда в ресурсном секторе, наряду с низким качеством институтов и политическими процессами, может привести к слабому спросу на знание в странах, богатых природными ресурсами, и недостаточным инвестициям в образование, которые в долгосрочном периоде способствуют сокращению экономического роста.	Gylfason (2004), Papyrakis, Gerlagh (2004), Suslova, Volchkova (2007)
«Голландская болезнь» (Dutch Disease)	Открытие месторождений природных ресурсов и их последующий экспорт, или резкое повышение цен на природные ресурсы, уже добываемые в данной стране, отрицательно влияют на обрабатывающий сектор экономики страны.	Buiter и Purvis (1980), Corden и Neary (1982), Bruno и Sachs (1982), Van Wijnbergen (1984), Krugman, (1987), Gylfason (2004), Oomes и Kalcheva (2007), Полтерович, Попов и Тонис (2007)

Примечание – составлено автором на основании источника (Сагинбекова К.М., 2009: 127).

Однако гипотеза не получила должного признания, во-первых, из-за того, что страны, руководствовавшиеся рекомендациями автора, не могли выйти из отсталости в росте, во-вторых, из-за доказанности исследованиями, что ухудшение условий торговли в результате снижения относительных цен на сырье происходит лишь для некоторых сырьевых товаров и лишь для отдельных периодов (Kellard N., 2003: 118-141).

Ловушка сырьевой специализации. Одной из первых теорий экспортно-ориентированного роста, объясняющих канал влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост, является так называемая теория «ловушки сырьевой специализации» (**Staple Trap Theory**), которая была предложена канадскими экономистами Н. Innis (Innis H. 1954: 215), R. Baldwin Innis (Baldwin R. 1956: 161-179) и A. Hirshman Innis (Hirshman A. 1977: 67-98).

Согласно теории развития, опирающегося на главные экспортные продукты (staple theory of economic development), предложенной Innis, экономики богатых ресурсами стран, в частности экономика Канады, формировались и интегрировались вокруг главных экспортных сырьевых отраслей. Развитие же экономик в большой степени определялось сменой одних экспортных продуктов другими (в Канаде в хронологическом порядке – пушнина, зерно, древесина, минералы и топливо). Другие ранние исследователи, анализируя воздействие сырьевого экспорта на развитие экономики западных и развивающихся стран, обычно заключали, что оно может быть как положительным, так и отрицательным в зависимости от типа связей сырьевого сектора с остальной экономикой. В тех случаях, когда развитие ресурсного сектора на экспорт стимулировало рост отраслей, производивших средства производства для сырьевого сектора (нижних этажей производственного цикла), и отраслей, связанных с переработкой сырья (верхних этажей), экономика, основанная на ресурсном экспорте, постепенно диверсифицировалась. Наоборот, если связи ресурсного сектора с остальной экономикой были слабыми (например, когда средства производства ввозились из-за рубежа), возникало только анклавное экспортное производство и страна попадала в ловушку сырьевой специализации.

Исторические исследования развития многих стран, богатых ресурсами, показывают, однако, что теория ловушек сырьевой специализации, хотя и полезна, но недостаточна, поскольку не учитывает макроэкономические и

политэкономические факторы, ответственные за негативное воздействие ресурсного богатства на экономический рост.

Модели с «эффектом перекреста». F. Rodriguez и J. Sachs предположили, что страны, богатые ресурсами, имеют более высокий, а не более низкий уровень подушевого ВВП по сравнению с другими странами. Они ввели в модель Рамсея (Ramsey growth model) фактор производства, предположив, что он растет медленнее, чем капитал и труд. Оказалось, что в этом случае имеет место эффект перекреста: сначала экономика превосходит стационарный уровень по душевому доходу, а затем возвращается к нему, демонстрируя отрицательные темпы роста. Авторы показывают, что отрицательные темпы экономического роста в Венесуэле в 1972-1993 гг. могут быть объяснены такой теорией (Rodriguez F., 1999: 277-303).

Недостатком модели с «эффектом перекреста» является неспособность объяснить, почему равновесный уровень дохода в развивающихся странах не достигает уровня западных стран.

Качество институтов. Ряд исследований (Robinson J., 2006: 447-468) подтвердил существенную зависимость темпов роста от различных индикаторов качества институтов. Этот широко используемый термин обозначает достаточно широкое множество экспертно определяемых и иных оценок, количественно характеризующих такие стороны институционального устройства национальных экономик, как уровень защищенности прав собственности, главенство закона (над дискреционными действиями чиновников), независимость судебной системы и др.

Так, T. Gylfason указывает на то, что лоббирование, нечестная конкуренция и коррупция оказывают неблагоприятное влияние на экономический рост в результате действия комбинации значительной ресурсной ренты, плохой защиты прав собственности, недостаточно развитых и несовершенных рынков, а также слабой юридической системы. Именно попытка захвата контроля над природной рентой и являлась причиной большинства гражданских конфликтов XX-го в. (Gylfason T. 2001: 847-859).

Фактические доказательства роли качества институтов в стране в распространении негативного влияния изобилия ресурсами на экономическое развитие представлены в работе A. Tornell и Ph. Lane (Tornell A., 1998: 83-112). Так, в результате роста цен на кофе в 1975 г. прирост доходов в Камеруне составил 9% ВВП за 1995-1997 гг.,

счет текущих операций улучшился на 0,4%. В это же самое время Коста-Рика и Кот-д'Ивуар, прирост дохода которых составил 11% и 20% соответственно, сумели израсходовать больше, чем весь объем прироста дохода: счет текущих операций в этих странах ухудшился соответственно на 1.7% и 5.7%. В качестве объяснения авторы показывают, что именно государственные расходы, нежели расходы частного сектора, являются наиболее важным механизмом влияния шока условий торговли на счет текущих операций. Получая высокие экспортные доходы, государство гораздо меньше придерживается строгих правил бюджетного регулирования (Tornell A., 1998: 83-112).

Подтверждение негативного/положительного влияния низкого/высокого уровня качества институтов на экономический рост представлено также в работе J. Robinson, R. Torvik и T. Verdier, которые рассматривают влияние ресурсной ренты на политические стимулы в двухпериодной модели голосования. В странах со слабыми институтами можно повлиять на исход выборов, предоставив политикам ресурсы, которые идут из доходов ресурсного сектора, возрастание которых увеличивает выгоды пребывания у власти. Вследствие этого изобилие природных ресурсов ведет к увеличению добычи и его неэффективному распределению, что в свою очередь сказывается на экономическом развитии. В странах с развитыми институтами все наоборот, и бум в ресурсном секторе положительно влияет на общий уровень ВВП (Robinson J., 2006: 447-468).

К настоящему времени можно считать вполне доказанным тот факт, что в условиях низкого качества институтов в национальной экономике ее высокая обеспеченность природными ресурсами приводит к негативным социально-экономическим и политическим последствиям. Среди последних можно указать такие, как уровень коррупции, установление авторитарных политических режимов, повышение частоты гражданских конфликтов и др.

Однако появление этих нежелательных для общества последствий не является строго детерминированным следствием высокого уровня ресурсной обеспеченности страны. Они возникают лишь при определенных условиях, в то время как при других условиях высокая ресурсная обеспеченность лишь способствует развитию экономики. Как отмечают Н. Mehlum, К. Moene, Р. Torvik, в условиях существования «институтов, дружественных перераспределительной ак-

тивности, обилие природных ресурсов снижает совокупный доход, в то время как в среде институтов, дружественных производительной деятельности, обилие природных ресурсов увеличивает доход» (Mehlum H., 2005: 1). Аналогично Е. Papayakis и R. Gerlagh, отмечая, что выявленные ими зависимости имеют эмпирический характер и не являются экономической теорией, утверждают: «Если правительство успешно предотвращает возникновение негативных косвенных воздействий, страна получает выгоды от своего природного богатства» (Papayakis E., 2004: 181-193).

Таким образом, качество институтов является опосредующим звеном между уровнем обеспеченности страны природными ресурсами и широким кругом социальных и политико-экономических последствий.

По мнению F. Caselli, «проклятие природных ресурсов» действует через поведение политической элиты (Caselli F., 2006: 20). Поскольку, обладая властью, гораздо легче присваивать ренту от природных ресурсов, наличие последней порождает жесткое противостояние группы, находящейся у власти, и ее оппонентов. Жесткость политической борьбы резко уменьшает временную перспективу для правящей элиты, заставляя уделять наибольшее внимание текущим выгодам. Как следствие, власть не уделяет внимания долгосрочным инвестициям, что и приводит к замедлению экономического роста.

Такое объяснение, безусловно, достаточно правдоподобно, однако сталкивается с несоответствиями в реальной жизни. Так, с подобной точки зрения трудно объяснить формирование в ряде стран «нефтегазовых» стабилизационных и инвестиционных фондов, по определению нацеленных на долгосрочные инвестиции. Разумеется, одна из предпосылок рассмотренного объяснения – это изначальная ориентация на присвоение ренты правящей элитой. Сама возможность для правящей элиты присваивать природную ренту – не что иное, как следствие «слабости» и «плохого качества» институтов, которые по ряду причин «оказываются» в некоторых странах дружественными перераспределительной, а не производительной деятельности.

Политический режим. Тот факт, что изобилие природных ресурсов влияет на социально-экономическое развитие стран через особенности их политического устройства, что в странах, богатых природными ресурсами, политический режим является в среднем менее демократическим, отмечается многими исследователями

(Tsui K., 2005: 32). Сравнивая динамику мировых цен на нефть и индекс свободы в ряде стран, Т. Friedman даже вывел «основной закон нефтяной политики»: чем выше цены на нефть, тем меньше свободы (Friedman T., 2006: 12). К схожему заключению пришел М. Ross: чем больше запасы природных ресурсов, тем меньше шанс, что в стране будет демократический режим (Ross M., 2001: 6).

Новейшая российская практика подтверждает выводы ученых. В 1970-е – начале 1980-х гг. поток нефтедолларов в СССР способствовал консервации системы «развитого социализма». Резкое снижение нефтяных цен во второй половине 1980-х гг. подтолкнуло «перестройку». С 2004 г. цены на мировом рынке нефти вновь вышли на уровень, соответствующий второй половине 1970-х гг., и в России начинается усиление авторитаризма (повышается процентный барьер для прохождения политических партий в Государственную думу; отменяются выборы губернаторов и т.д.). По мнению S. Fish, главной «виновницей» крушения демократии в России, «изнутри» подорвавшей демократический процесс, является сырьевая рента. Обильный поток нефтедолларов способствовал злоупотреблениям и коррупции, проведению политики, ущемляющей предпринимательскую свободу (Fish S., 2005: 68).

Стоит, однако, обратить внимание на точку зрения W. Tompson (Tompson W., 2005: 4), считающего, что нет особых оснований полагать, будто социально-экономическая среда в России была бы более здоровой (более демократичной (Лэйн Д., 2010: 22), эффективной, менее рентоориентированной), если бы страна начала рыночные реформы, не располагая таким изобилием топливно-сырьевых ресурсов. Ученый отмечает, что Россия изначально была предрасположена ко многим политическим патологиям, обычно ассоциируемым с ресурсным проклятием.

Таким образом, изобилие природных ресурсов влияет не только на экономическое развитие стран, но и на их политическое устройство. Как показано в ряде работ (Acemoglu D., 2005: 161-179), (Barro R.J., 1996: 1-27), (Полтерович В., Попов В., 2007: 8), в странах, богатых природными ресурсами, политический режим является в среднем менее демократичным, чем в других странах.

Обеспеченность страны природными ресурсами воздействует на широкий круг параметров ее социального и политико-экономического устройства через влияние правящей элиты на та-

кой фундаментальный экономический институт, как права собственности.

В современной экономической теории достаточно давно обоснован тезис, что специфицированные и защищенные права собственности являются базовой предпосылкой эффективного использования природных ресурсов. Именно поэтому государства вынуждены, заботясь о максимизации своей казны, устанавливать на территории, с которой они собирают налоги, такие правила, которые специфицируют и защищают права собственности подданных. Ведь налоги, пополняющие казну государства, составляют часть стоимости, создаваемой производительной деятельностью подданных, и, чем эффективнее последняя, тем, в конечном счете, выше доходы казны.

Эту идиллическую картину портит, однако, следующее обстоятельство: правитель может посчитать более выгодным для максимизации своих доходов не защищать права собственности подданных, а размывать их, присваивая имущество граждан. При этом эффективность использования гражданами ресурсов, характеризующихся размытыми правами собственности, снижается. Соответственно снижаются объем создаваемой стоимости и налоговые поступления казны, однако объем последней растет за счет экспроприации имущества граждан. Переключение правителя с режима защиты прав собственности граждан на режим их размывания происходит, очевидно, тогда, когда ожидаемые выгоды от последнего превышают ожидаемые издержки от снижения налоговых поступлений как части создаваемой стоимости.

Фактором, препятствующим такому переключению, выступает зависимость пребывания правителя «в должности» от действий граждан. Если правитель *избирается* гражданами в условиях добросовестной конкуренции претендентов (будем называть такие политические режимы *демократическими*), то есть имеет место выбор гражданами вариантов программ, одна из которых предполагает защиту прав собственности, а другая – их размывание, легитимное переключение на последний режим практически невозможно. Если же правитель приходит к власти (и остается при ней) *иным путем* (будем называть такие режимы *авторитарными*), решающим моментом оказывается сопоставление выгод от размывания прав собственности граждан и издержек, необходимых для противодействия гражданам в их стремлении защитить свои права собственности.

Как влияет на очерченную логику факт наличия и/или обнаружения на территории страны значительных природных ресурсов? Поскольку анализируются институциональные изменения, происходящие с течением времени, важно рассматривать существующий на текущий момент политический режим вместе с его *предысторией*. Теоретически возможны четыре ситуации: демократии с традицией (ДТ); демократии без традиций, или новые демократии (НД), возникшие на месте автократических режимов; автократии с традицией (АТ) и автократии без традиций, или новые автократии (НА), возникшие на месте демократических режимов. Если в течение достаточно долгого времени режим устойчив, не подвергается регулярным «проверкам на прочность», его можно считать *легитимным* в глазах подавляющего большинства населения. Это означает, что существующий порядок вещей оценивается как «правильный», не подлежащий изменению, а действия власти не встречают сопротивления. Поэтому издержки осуществления изменений, предпринимаемых по инициативе власти, не требуют специ-

альных мер принуждения и соответствующих издержек.

Необходимо отметить, что существенным для анализа возможных изменений является пространственный характер расположения природных ресурсов, их *концентрированность* (К) или *дисперсность* (Д). Дело в том, что *издержки защиты прав собственности на концентрированные*, «точечные» источники ресурсов много ниже, чем на *дисперсные*, «распыленные» на больших пространствах. Кроме того, при *дисперсном* размещении ресурса (примером может служить плодородная земля) его освоение обычно сопряжено с применением больших объемов трудовых ресурсов, в то время как концентрированные ресурсы требуют обычно больших объемов основного капитала. Для удобства анализа сформируем теоретическую типологию по признакам характера политического режима и размещения источников природных ресурсов и рассмотрим вкратце каждую из ситуаций (таблица 2). Во всех случаях речь идет о *значительных* объемах ресурса, измеряемых несколькими процентами ВВП страны.

Таблица 2 – Типология ситуаций открытия природных ресурсов

Тип ресурса	Тип политического режима			
	ДТ	НД	АТ	НА
К	К – ДТ	К – НД	К – АТ	К – НА
Д	Д – ДТ	Д – НД	Д – АТ	Д – НА

Примечание – составлено автором.

К – ДТ, Д – ДТ. В условиях устойчивой демократической традиции стимулы действующей власти к перераспределению обнаруженных ресурсов в пользу соответствующей группы столкнутся с резким противодействием населения и, скорее всего, просто не реализуются. Ресурсы будут осваиваться частными фирмами, способствуя экономическому росту страны. Возникшая проблема «голландской болезни» будет решаться адекватной политикой правительства.

К – НД. В условиях отсутствия демократических традиций открытие концентрированного источника ресурсов может привести к постепенному возврату к авторитарному режиму (при формальном сохранении внешних признаков демократии). Нелегитимность демократических процедур не будет создавать ощутимых помех таким изменениям, тем более, что извлекаемая

рента позволит осуществлять выплаты населению, «компенсирующие» утрачиваемые им свободы.

Д – НД. Обнаружение дисперсных ресурсов, напротив, создаст стимулы к росту предпринимательства, поскольку государство вряд ли будет в состоянии освоить подобный ресурс. Рост предпринимательства, в свою очередь, может создать спрос на улучшение защиты прав собственности и т.д.

К – АТ. Ситуация, в которой следует ожидать укрепления авторитаризма, который получит дополнительный источник как для защиты своей собственности, так и для увеличения социальных выплат подданным.

Д – АТ. Ситуация создает неоднозначные стимулы: с одной стороны, должно расти предпринимательство, с другой стороны, государство

может допускать к ресурсам только «своих», компенсируя остальным ограничения свободы дополнительными выплатами. В целом обнаружение ресурса может способствовать развитию экономики.

К – НА. В данной ситуации следует ожидать роста политической нестабильности недавно сформировавшегося авторитарного режима, поскольку на обнаруженный ресурс может появиться много претендентов, а тенденция подчинения власти еще не возникла.

Д – НА. Неоднозначная ситуация, схожая с ситуацией Д – АТ. Поскольку большинство стран, в которых в той или иной форме имеет место «проклятие ресурсов», относятся к типу *новых демократий* (часть из которых уже перешла к авторитарному режиму), для них исходя из приведенных положений можно ожидать обнаружения следующей причинно-следственной цепи: наличие значительной доли в экспорте концентрированных ресурсов в условиях новых демократий обуславливает низкую защиту прав собственности для большинства экономических агентов, что ведет к усилению авторитарности политического режима.

В. Полтерович и В. Попов предлагают следующую модель процесса укрепления авторитаризма в политической системе ресурсно-обеспеченного государства. На первом этапе (в России – 1990-е гг.) в стране, богатой сосредоточенными (точечными) природными ресурсами, их владельцы (пользователи-олигархи) получают огромную экономическую власть. В условиях демократии, при слабых государственных институтах, через подкуп политиков, лоббирование и т.п., экономическая власть перерастает в политическую (в стране формируется модель «олигархического капитализма»). Перекосы в политике и политическая коррупция вызывают у основной массы населения, незанятого в сырьевом секторе экономики, недовольство действующей властью и демократической формой правления как таковой (разочарование в демократии). На втором этапе (в России – 2000-е гг.) под национал-популистские обещания и лозунги к власти приходит потенциальный автократ [24].

Упрочению автократических режимов в странах, богатых природными ресурсами, способствуют три фактора, считает М. Росс (Ross M., 2001: 14). Во-первых, авторитарная власть использует рентный доход для финансирования популистской социальной политики, что обеспечивает ей поддержку со стороны критической массы электората и снижает популярность оп-

позиции. Во-вторых, часть рентных доходов используется на финансирование силовых структур, обеспечивающих подавление внутренней оппозиции. Все это, в-третьих, усугубляется низким социальным спросом на демократические институты, несущие угрозу как привилегиям государственно-олигархической власти и ее *service-class*, так и стратегиям выживания бедняков.

Классический рецепт, позволяющий успешным сырьевым экономикам избегать скатывания к политическому авторитаризму, заключается в себе эффективные частные национальные компании и сильные социальные институты, способные уравнивать и ограничивать государство и поощрять прогрессивное институциональное строительство.

Изменчивость цен на нефть и изменчивость экспортных доходов. Изменчивость цен на главные экспортные товары и как результат изменчивость экспортных доходов создает проблемы макроэкономического управления, в частности, усложняется бюджетное планирование, поскольку трудно предсказать поступления в бюджет. Это также затрагивает программы государственных инвестиций.

Р. Mikesell и R. Auty основным аргументом при рассмотрении изменчивости экспортных доходов как одного из каналов передачи рассматривают изменения мировых цен на сырьевые ресурсы в краткосрочный период времени (Mikesell R., 1997: 191-199), (Auty R., 1998: 73 p). R. Mikesell в период с 1972 по 1992 гг. нашел свидетельство того, что регионы с высокой долей экспорта первичных товаров сталкиваются с изменчивостью условий торговли в два-три раза чаще, чем индустриальные страны в тот же период времени. Непредсказуемость доходов от экспорта природных ресурсов вызывает определенные проблемы, в частности, для проведения благоразумной фискальной политики государства. При высоких случайных доходах есть также вероятность того, что поступающая экспортная выручка будет тратиться не на инвестирование, а на потребление (Mikesell R., 1997: 191-199).

Недостаточные инвестиции в накопление человеческого капитала. Были предприняты многочисленные попытки статистически проверить гипотезу о том, что изобилие природных ресурсов приводит к более медленному накоплению человеческого капитала. Авторы, используя широкий набор показателей, отражающих человеческий и природный капитал, не пришли к однозначным выводам (таблица 3).

Таблица 3 – Основные результаты оценки связи изобилия природных ресурсов и накопления человеческого капитала

Автор	Показатель природных ресурсов	Показатель человеческого капитала	Влияние природных ресурсов на человеческий капитал
Davis G. (Davis G., 1995: 1765-1779).	Экспорт сырьевых товаров/ ВВП; отдельно страны – экспортеры нефти и других минеральных ресурсов	Охват начальным образованием; доля грамотных среди взрослого населения	Положительное
Gylfason T. (Gylfason T., 2001: 847-859).	Природный капитал / национальное богатство	Государственные расходы на образование/ВВП; охват населения средним образованием	Отрицательное
Papyrakis E., Gerlagh R. (Papyrakis E., 2007: 1011 – 1039)	Добыча полезных ископаемых/ ВВП	Среднее количество лет, затраченных на среднее образование	Отрицательное
Suslova E., Volchkova N. (Suslova E., 2007: WP2007/075)	Производство углеводородов/ ВВП; нефтедобыча/ВВП	Вероятность найма в отрасли с высоким, средним или низким человеческим капиталом	Отрицательное
Alexeev M., Conrad R. (Alexeev M., 2009: 599-616)	Выпуск нефтяной отрасли на душу населения; добыча невозобновляемых энергоресурсов и добытые минеральные ресурсы/ВНД	Охват населения начальным образованием; охват населения средним образованием	Положительное

Примечание – составлено автором.

В работе G. Davis было показано, что среди развивающихся стран богатые природными ресурсами имеют в среднем более высокие показатели накопления человеческого капитала (Davis G., 1995: 1765-1779).

Однако позднее были найдены свидетельства в пользу негативного влияния ресурсного богатства на человеческий капитал. Т. Gylfason нашел отрицательную корреляцию между отношением природного капитала к национальному богатству страны, с одной стороны, и показателями накопления человеческого капитала (ресурсами, которые государство тратит на образование, а также существующим уровнем человеческого капитала, измеренным как ожидаемое количество лет, потраченное на образование, как в целом для мужчин и женщин, так и отдельно для женщин, а также охватом населения средним образованием) – с другой (Gylfason T., 2001: 847-859). Было показано, что при росте доли природного капитала в общем богатстве страны на 10% экономический рост замедляется на 1%, при этом почти половина этого сокращения связана с более низким уровнем человеческого капитала (измеренного как охват населения средним образованием). Полученные результаты позволили

сделать вывод, что изобилие природных ресурсов негативно влияет на экономический рост не только через эффекты голландской болезни и рентоориентированное поведение, но и через подавление частных и государственных стимулов к накоплению человеческого капитала.

Многочисленные истории успехов и неудач в развитии богатых ресурсами стран, как и противоречивые оценки для разных показателей ресурсного богатства, привели исследователей к мысли о том, что необходимо разделять богатство природными ресурсами (natural resource abundance или endowment) и зависимость от природных ресурсов (natural resource dependence). По мнению С.Н. Brunnschweiler и Е.Н. Bulte (Brunnschweiler С.Н., 2008: 616-617), само по себе ресурсное богатство оказывает скорее положительное влияние на разные аспекты экономического развития. В качестве показателей, отражающих ресурсное богатство, используются природный капитал на душу населения, запасы природных ресурсов на душу населения или даже по душевые рентные доходы. Высокая зависимость экономики от сырьевого сектора, проявляющаяся в высокой доле доходов от экспорта сырьевых товаров в ВВП, в доходах бюджета и

доходах от экспорта, специализация на сырьевых товарах в международной торговле, могут наносить вред росту и развитию стран, в том числе и накоплению человеческого капитала.

Так, если использовать, как М. Alexeev и R. Conrad, по душевую стоимость запасов углеводородов, а также среднее производство нефти в расчете на душу населения (эти показатели отражают ресурсное богатство), то оказывается, что существует положительная, хотя и не всегда статистически значимая связь между нефтяными доходами страны и образованием (измеренным как охват населения средним образованием) (Alexeev M., 2009: 599-616).

Можно также использовать другие меры изобилия природных ресурсов – выпуск нефтяной отрасли в расчете на душу населения, а также отношение невозобновляемых энергоресурсов и добытых минеральных ресурсов в стране к валовому национальному доходу (Alexeev M., 2009: SAN09-04). Авторы нашли, что природные ресурсы оказывают положительное (хотя и незначительное по масштабу) влияние на накопление человеческого капитала. Однако в странах с переходной экономикой это положительное влияние либо становится существенно меньше, либо исчезает.

В качестве показателя зависимости экономики от природных ресурсов можно взять долю

природного капитала в национальном богатстве, а показатель природного капитала на человека использовать как меру ресурсного богатства. Анализ данных по 108 странам показал, что ресурсная зависимость отрицательно влияет на накопление человеческого капитала (измеренное как ожидаемая продолжительность обучения в школе), а ресурсное богатство способствует ему (Gylfason T., 2008: 44).

В целом предположение о том, что именно ресурсная зависимость оказывает негативное влияние на человеческий капитал, а ресурсное богатство способствует его накоплению, подтверждается многими исследованиями. Однако некоторые работы свидетельствуют о том, что различия в результатах оценки влияния природных ресурсов на экономическое развитие, в том числе и на накопление человеческого капитала, нельзя объяснить с помощью разделения ресурсного изобилия и ресурсной зависимости.

Таким образом, систематизация различных точек зрения показывает, что неоспоримыми для всех исследователей являются такие каналы влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост, как изменчивость рентных доходов, качество институтов (таблица 4). Различие заключается в том, что в той или иной анализируемой стране в числе ключевых причин его проявления послужили различные факторы.

Таблица 4 – Проявление каналов влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост различных стран

Каналы влияния	Степень влияния		
	Сильная	слабая	отсутствует
Изменчивость рентных доходов	Великобритания (1976-1989), Колумбия (1910-1950), Колумбия (1961-1985), Мексика (1970-1989), Россия (1995-2005), Азербайджан (1995-2005), Нигерия (1971-2005), Венесуэла (1917-2003)		
Низкое качество институтов (борьба за ренту)	Нигерия (1971-2005), Венесуэла (1917-2003)		Великобритания (1976-1989), Нидерланды (1967-1989), Норвегия (1976-по настоящее время), Ботсвана (1966-2001), Индонезия (1967-1997), ОАЭ (1980-2005)
«Голландская болезнь»	Великобритания (1976-1989), Нидерланды (1967-1989), Колумбия (1910-1950), Колумбия (1961-1985), Мексика (1970-1989), Россия (1995-2005), Нигерия (1971-2005), Венесуэла (1917-2003)	Норвегия (1976-по настоящее время), Индонезия (1967-1997), ОАЭ (1980-2005)	Ботсвана (1966-2001)

Каналы влияния	Степень влияния		
	Сильная	слабая	отсутствует
Политическое устройство	Нигерия (1971-2005), Венесуэла (1917-2003)		Великобритания (1976-1989), Нидерланды (1967-1989), Норвегия (1976-по настоящее время), Ботсвана (1966-2001), ОАЭ (1980-2005)
Образование и человеческий капитал			Великобритания (1976-1989), Нидерланды (1967-1989) Норвегия (1976-по настоящее время)
Сбережения, инвестиции	Россия (1995-2005), Азербайджан (1995-2005)		
Деньги, инфляция и финансовый капитал	Великобритания (1976-1989) – инфляция, монетарное таргетирование, Колумбия (1910-1950), Колумбия (1961-1985)		

Примечание – составлено автором на основании источника (Сагинбекова К.М., 2009: 127).

Степень влияния изобилия природных ресурсов на экономический рост различных стран является результатом развития той или иной страны в тот или иной исторический период развития. Он может служить последствием принимаемых решений, осознанно проводимой политики, реализации политики открытости экономики и т.д.

Заключение

Несмотря на то, что в экономической науке проблема обсуждается более чем полвека,

пока нет единого теоретического подхода к ее решению. Но для практической экономической политики важное значение имеет опыт стран, воспользовавшихся своими изобильными природными ресурсами для развития всей экономики. Из имеющегося практического опыта можно сделать вывод, что наиболее эффективным инструментом использования природной ренты на сегодня являются суверенные фонды, призванные в будущем заменить «избыточные» на сегодня ресурсы как источника доходов для национальной экономики.

Литература

- 1 Полтерович В., Попов В., Тонис А. Экономическая политика, качество институтов и механизмы ресурсного проклятия. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 98 с.
- 2 Papyrakis E., Gerlagh R. The resource curse hypothesis and its transmission channels // Journal of Comparative Economics, 2004. – Vol. 32. – № 1. – Pp. 181 – 193.
- 3 Сагинбекова К.М. «Голландская болезнь»: концептуальные принципы и оценка ее влияния на экономику Казахстана: Диссертация на соискание академической степени доктора философии (PhD) по экономическим наукам – Астана, 2009. – 127 с.
- 4 Prebisch R. The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems // Economic Bulletin for Latin America. – 1950. – Vol. 7. – P. 1 – 12.
- 5 Singer H. Comments to the Terms of Trade and Economic Development // Review of Economics and Statistics. – 1950. – Vol. 40. – P. 84 – 89.
- 6 Kellard N., Wohar M. Trends and Persistence in Primary Commodity Prices. – Royal Economic Society Annual Conference. – Warwick: RES, 2003. – pp. 118 – 141.
- 7 Innis H. The Cod Fisheries: The History of an International Economy. New Haven: Yale University Press, 1940. Rev. Ed., Toronto: University of Toronto Press, 1954. – 215 p.
- 8 Baldwin R. Patterns of development in newly settled regions. – Manchester School of Social and Economic Studies, 1956. – vol. 24. – pp. 161 – 179.
- 9 Hirshman A. A generalized linkage approach to development, with special reference to staples. 1977. – in M. Nash (ed.) Essays on Economic development and Cultural Change in Honor of Bert F. Hoselitz, Chicago III: University of Chicago Press, pp. 67-98.

- 10 Rodriguez F., Sachs J.D. Why Do Resource Abundant Economies Grow More Slowly? A New Explanation and an Application to Venezuela // *Journal of Economic Growth*. – 1999. – Vol. 4. – P. 277 – 303.
- 11 Robinson J., Torvik R. and Verdier T. Political foundations of the resource curse. – *Journal of Development Economics* 79, 2006. – pp. 447 – 468.
- 12 Gylfason T. Natural resources, education, and economic development. - *European Economic Review*, 45, 2001. – pp. 847 – 859.
- 13 Tornell A., Lane Ph. Are Windfalls a Curse? A Non-Representative Agent Model of the Current Account and Fiscal Policy // *Journal of International Economics*. – 1998. – vol. 44. – pp. 83 – 112;
- 14 Mehlum H., Moene K., Torvik R. Cursed by resources or institutions? / WP University of Oslo. 2005. May. 24. – P. 1.
- 15 Caselli F. Power Struggles and the Natural Resource Curse / Mimeo. LSE. 2006. April. – P. 20.
- 16 Tsui K. More Oil, Less Democracy? Theory and Evidence from Crude Oil Discoveries. – Mimeo: University of Chicago, 2005. – P. 32.
- 17 Friedman T. The First Law of Petropolitics // *Foreign Affairs*. 2006. May/June. – P. 12.
- 18 Ross M. Does Oil Hinder Democracy // *World Politics*. 2001. Vol. 53. No 3. – P. 6.
- 19 Fish S. M. Democracy Derailed in Russia. The Failure of Open Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 68.
- 20 Tompson W. The Political Implications of Russia's Resource-Based Economy // *Post-Soviet Affairs*. – 2005. – Vol. 21. – No 4. – P. 4.
- 21 (см.: Лэйн Д. Российская трансформация: становление мировой державы? // *Мир России*. 2010. № 4. – С.22).
- 22 Acemoglu D., Johnson S., Robinson J., Vared P. Income and Democracy: MIT Working Paper. 2005. – № 5. – pp. 161 – 179.
- 23 Barro R.J. Democracy and Growth // *Journal of Economic Growth*. 1996. – Vol. 1. – pp. 1 – 27.
- 24 Полтерович В., Попов В., Демократизация и экономический рост. *Общественные науки и современность*. 2007. – № 2. – С. 8.
- 25 Ross M. Does Oil Hinder Democracy // *World Politics*. 2001. – Vol. 53. – No 3. – P. 14.
- 26 Mikesell R. Explaining the resource curse, with special reference to mineral-exporting countries. – *Resources Policy* No. 4, 1997. – vol. 23. – pp. 191 – 199.
- 27 Auty R. Resource abundance and economic development: improving the performance of resource-rich countries. – The United Nations University World Institute for Development Economics, Helsinki; 1998. – 73 p.
- 28 Davis G. Learning to Love the Dutch Disease: Evidence from the Mineral Economies // *World development*. 1995. – Vol. 23. – No 10. – P. 1765 – 1779.
- 29 Papyrakis E., Gerlagh R. Resource Abundance and Economic Growth in the United States // *European Economic Review*. 2007. – Vol. 51. – No 4. – P. 1011 – 1039.
- 30 Suslova E., Volchkova N. Human Capital, Industrial Growth and Resource Curse // *NES Working Paper*. 2007. WP2007/075.
- 31 Alexeev M., Conrad R. The Elusive Curse of Oil // *Review of Economics and Statistics* 2009. – Vol. 9. – No 3. – P. 599-616.
- 32 Brunnschweiler C.N., Bulte E.H. Linking Natural Resources to Growth and More Conflict // *Science*. 2008. – Vol. 320. – No 2. – P. 616 – 617.
- 33 Alexeev M., Conrad R. The Natural Resource Curse and Economic Transition // *Duke Sanford School of Public Policy Working Papers Series*. 2009. SAN09-04.
- 34 Gylfason T. Development and Growth in Mineral-Rich Countries // *CEPR Discussion Paper*. 2008. – no. 7031. – 44 p.

References

- 1 Polterovich B., Popov B., Tonis A. *Economicheskaya politika, kachestvo institutov i mexanizmy resursnogo proklyatiya*. – М.: GU BSHE, 2007. =
- 2 Papyrakis E., Gerlagh R. The resource curse hypothesis and its transmission channels // *Journal of Comparative Economics*, 2004. – Vol. 32. – № 1. – pp. 181 – 193.
- 3 Saginbekova K.M. «Gollandskaya bolezn'»: konceptual'nye principy i ocenka ee vliyaniya na ekonomiku Kazkhstana: Dissertatsiya na soiskanie akademicheskoi stepeni doktora filosofii (PhD) po ekonomicheskim naukam – Astana, 2009. – 127 p.
- 4 Prebisch R. The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems // *Economic Bulletin for Latin America*. – 1950. – Vol. 7. – P. 1 – 12.
- 5 Singer H. Comments to the Terms of Trade and Economic Development // *Review of Economics and Statistics*. – 1950. – Vol. 40. – P. 84 – 89.
- 6 Kellard N., Wohar M. Trends and Persistence in Primary Commodity Prices. – *Royal Economic Society Annual Conference*. – Warwick: RES, 2003. – pp. 118 – 141.
- 7 Innis H. *The Cod Fisheries: The History of an International Economy*. New Haven: Yale University Press, 1940. Rev. Ed., Toronto: University of Toronto Press, 1954. – 215 p.
- 8 Baldwin R. Patterns of development in newly settled regions. – *Manchester School of Social and Economic Studies*, 1956. – vol. 24. – pp. 161 – 179.
- 9 Hirshman A. A generalized linkage approach to development, with special reference to staples. 1977. – in M. Nash (ed.) *Essays on Economic development and Cultural Change in Honor of Bert F. Hoselitz*, Chicago III: University of Chicago Press, pp. 67-98.
- 10 Rodriguez F., Sachs J.D. Why Do Resource Abundant Economies Grow More Slowly? A New Explanation and an Application to Venezuela // *Journal of Economic Growth*. – 1999. – Vol. 4. – P. 277 – 303.

- 11 Robinson J., Torvik R. and Verdier T. Political foundations of the resource curse. – *Journal of Development Economics* 79, 2006. – pp. 447 – 468.
- 12 Gylfason T. Natural resources, education, and economic development. – *European Economic Review*, 45, 2001. – pp. 847 – 859.
- 13 Tornell A., Lane Ph. Are Windfalls a Curse? A Non-Representative Agent Model of the Current Account and Fiscal Policy // *Journal of International Economics*. – 1998. – vol. 44. – pp. 83 – 112;
- 14 Mehlum H., Moene K., Torvik R. Cursed by resources or institutions? / WP University of Oslo. 2005. May. 24. – P. 1.
- 15 Caselli F. Power Struggles and the Natural Resource Curse / Mimeo. LSE. 2006. April. – P. 20.
- 16 Tsui K. More Oil, Less Democracy? Theory and Evidence from Crude Oil Discoveries. – Mimeo: University of Chicago, 2005. – P. 32.
- 17 Friedman T. The First Law of Petropolitics // *Foreign Affairs*. 2006. May/June. – P. 12.
- 18 Ross M. Does Oil Hinder Democracy // *World Politics*. 2001. Vol. 53. No 3. – P. 6.
- 19 Fish S. M. Democracy Derailed in Russia. The Failure of Open Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 68.
- 20 Tompson W. The Political Implications of Russia's Resource-Based Economy // *Post-Soviet Affairs*. – 2005. – Vol. 21. – No 4. – P. 4.
- 21 (s.: Lein D. Rossiiskaya transformacia: stanovlenie mirovoi derzhavy? // *Mir Rossii*. 2010. № 4. – C.22).
- 22 Acemoglu D., Johnson S., Robinson J., Vared P. Income and Democracy: MIT Working Paper. 2005. – № 5. – pp. 161 – 179.
- 23 Barro R.J. Democracy and Growth // *Journal of Economic Growth*. 1996. – Vol. 1. – pp. 1 – 27.
- 24 Polterovich B., Popov B., Demokratizacia i ekonomicheskii rost. *Obchestvennye nauki i sovremennost'*. 2007. – № 2. – C. 8.
- 25 Ross M. Does Oil Hinder Democracy // *World Politics*. 2001. – Vol. 53. – No 3. – P. 14.
- 26 Mikesell R. Explaining the resource curse, with special reference to mineral-exporting countries. – *Resources Policy* No. 4, 1997. – vol. 23. – pp. 191 – 199.
- 27 Auty R. Resource abundance and economic development: improving the performance of resource-rich countries. – The United Nations University World Institute for Development Economics, Helsinki; 1998. – 73 p.
- 28 Davis G. Learning to Love the Dutch Disease: Evidence from the Mineral Economies // *World development*. 1995. – Vol. 23. – No 10. – P. 1765 – 1779.
- 29 Papyrakis E., Gerlagh R. Resource Abundance and Economic Growth in the United States // *European Economic Review*. 2007. – Vol. 51. – No 4. – P. 1011 – 1039.
- 30 Suslova E., Volchkova N. Human Capital, Industrial Growth and Resource Curse // NES Working Paper. 2007. WP2007/075.
- 31 Alexeev M., Conrad R. The Elusive Curse of Oil // *Review of Economics and Statistics* 2009. – Vol. 9. – No 3. – P. 599 – 616.
- 32 Brunnschweiler C.N., Bulte E.H. Linking Natural Resources to Growth and More Conflict // *Science*. 2008. – Vol. 320. – No 2. – P. 616 – 617.
- 33 Alexeev M., Conrad R. The Natural Resource Curse and Economic Transition // Duke Sanford School of Public Policy Working Papers Series. 2009. SAN09-04.
- 34 Gylfason T. Development and Growth in Mineral-Rich Countries // CEPR Discussion Paper. 2008. – no. 7031. – 44 p.

Myrzakhmetova A.M.¹, Balapan A.²

¹Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, e-mail: aidam201167@gmail.com

²1 course of Master's degree student, e-mail: white_jol@126.com

Department of International Relations and World Economy,

Faculty of International Relations,

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**THE PROBLEMS AND PROSPECT
OF TRADE ECONOMIC COOPERATION BETWEEN
CHINA AND KAZAKHSTAN**

China officially proposed the strategy 'one belt one road' in 2013, which aims to jointly facilitate the regional economic intergration by strengthening cooperation with neighboring countries. After the strategy 'one belt one road' had been proposed, Kazakhstan, as a necessary part of the Silk Road, and China will develop further exchange and communication in economics, politics, culture. The geographical location of China and Kazakhstan are border to each other and their resources can complement each other's needs. These conditions give important opportunity and juncture for two countries on trade cooperation and mutual investment. The aim of this article is to reveal the main problems of trade cooperation between China and Kazakhstan. This article takes the industrial cooperation between China and Kazakhstan as the research object, analyzes the current trade between China and Kazakhstan and the significance of industrial cooperation. Methodology of the article consists of mathematical analysis, scientific analysis and synthesis, statistical methods, historical method. Finally discuss the further opportunities for economic and trade cooperation between the two countries according to the current economic situation. The main conclusion of the article consists of idea that Kazakhstan and China need to deepen and expand their trade relations.

Key words: Trade cooperation, industry cooperation, one belt one road, Kazakhstan.

Мырзахметова А.М.¹, Балапан А.²

¹экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: helpam201167@gmail.com

²1 курс магистранты, e-mail: white_jol@126.com

халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық қатынастар және
өлемдік экономика кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

**Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық
мәселелері мен келешегі**

Қытай 2013 жылы ресми түрде көрші елдермен ынтымақтастықты нығайту арқылы өңірлік экономикалық интеграцияны бірлесіп нығайтуға бағытталған «Бір белдеу – бір жол» атты стратегиясын ұсынды. «Бір белдеу – бір жол» стратегиясы ұсынылғаннан соң Қазақстан Жібек жолының ажырамас бөлігі ретінде Қытаймен экономика, саясат және мәдениет саласында одан әрі алмасуларды дамытады. Қытай мен Қазақстан шекаралас мемлекеттер болған соң екі мемлекет ресурстары бір-бірінің қажеттіліктерін толықтыра алады. Бұл мүмкіндіктер екі елдің сауда ынтымақтастық пен өзара инвестициялар саласында бірігуге мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты – Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда саласындағы ынтымақтастықтың негізгі мәселелерін анықтау. Мақаланың зерттеу объектісі ретінде Қытай мен Қазақстан арасындағы өнеркәсіптік ынтымақтастық қарастырылады, сонымен қатар оның маңыздылығы мен Қытай мен Қазақстан арасындағы қазіргі сауда-саттық зерттеледі. Мақаланың әдіснамасы математикалық талдаудан, ғылыми талдау мен синтезден, статистикалық әдістерден, тарихи әдіспен тұрады.

Бастысы қазіргі экономикалық жағдайға сәйкес екі ел арасындағы экономикалық және сауда-экономикалық ынтымақтастықты одан әрі дамыту мүмкіндіктері талқыланады. Мақаланың басты қорытындысы – Қазақстан мен Қытайдың сауда қатынастарын тереңдету және кеңейту қажет.

Түйін сөздер: сауда ынтымақтастығы, салалық ынтымақтастық, бір белдеу бір жол, Қазақстан.

Мырзахметова А.М.¹, Балапан А.²

¹кандидат экономических наук, доцент, e-mail: aidam201167@gmail.com

²магистрант 1 курса, e-mail: white_jol@126.com

кафедра международных отношений и мировой экономики,
факультет международных отношений, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

Проблемы и перспективы торгово-экономического сотрудничества между Китаем и Казахстаном

Китай официально предложил стратегию «Один пояс – один путь» в 2013 году, целью которой является совместное укрепление региональной экономической интеграции путем укрепления сотрудничества с соседними странами. После предложения стратегии «Один пояс – один путь» Казахстан как неотъемлемая часть Шелкового пути и Китай будут развивать дальнейший взаимобмен в экономике, политике и культуре. Китай и Казахстан граничат, соответственно, их ресурсы могут дополнять потребности друг друга. Эти условия позволяют двум странам объединиться в области торгового сотрудничества и взаимных инвестиций. Цель статьи – выявить основные проблемы торгового сотрудничества между Китаем и Казахстаном. В этой статье рассматривается промышленное сотрудничество между Китаем и Казахстаном как объект исследования, анализируется текущая торговля между Китаем и Казахстаном и значение промышленного сотрудничества. Методология статьи состоит из математического анализа, научного анализа и синтеза, статистических методов, исторического метода. И, наконец, обсуждаются дальнейшие возможности экономического и торгового сотрудничества между двумя странами в соответствии с текущей экономической ситуацией. Основным выводом статьи состоит в том, что Казахстану и Китаю необходимо углублять и расширять свои торговые отношения.

Ключевые слова: торговое сотрудничество, отраслевое сотрудничество, Один пояс – один путь, Казахстан.

Introduction

The proposition of the great strategic concept of ‘the Belt and Road’ is not only an important strategic plan for accelerating our country’s economic transition but also the comprehensive product of the current regional economic integration in full swing. When conducting economic and trade cooperation with other countries along the route, a reasonable geographical location and industrial choice are the important impetus to building ‘the belt and road’ initiative. The Belt and Road runs through the three continents of Europe, Asia and Africa. Central Asia is one of the key destinations for cooperation. At present, Kazakhstan is China’s largest trading partner among Central Asian countries. In addition, the country has the fastest economic growth and greatest economic strength among Central Asian countries in recent years. China is Kazakhstan’s second largest trading partner. China and Kazakhstan are bordering each other so their

resources can complement each other’s needs; such advantages give opportunities and junctures for two countries to carry out trade cooperation and mutual investment. Therefore, studying the industrial cooperation between China and Kazakhstan has great significance to the continued development of the two countries and is conducive to adjusting their foreign policies, which can broaden the areas of cooperation and achieve win-win results. The main problem set in the article is – of which grade mutual trade and economic relations are beneficial for both sides. The main hypothesis was that they are highly beneficial because of complimentary interests of countries directed to each other. Research structured that way: first of all the modern situation of trade cooperation between countries was investigated using mathematical methods and graphical analysis. Second, the grade of importance of trade relations was revealed and analyzed using historical method and scientific synthesis. Finally, ideas of both parts were generalized in conclusion.

Methodology

In alignment with the aims of the paper, the authors apply three main methodological tools:

1) In order to show the complete picture of the trade and economic cooperation between the two countries, we analyzed many scientific publications of domestic and foreign authors, as well as state programs and agreements over the last decade on this topic.

2) To draw a figure illustrating dynamics of the trade combined degree (TCD) authors analyzed mainly the statistical sources connected with trade between China and Kazakhstan. These sources have given to the authors all necessary numerical data from 2000 to 2014 years.

3) The authors present detailed of the problems and perspectives of trade and economic relations between China and Kazakhstan.

The authors used the following research methods: from simple to complex, from the abstract to concrete, the unity of historical and logical components, methods of statistical and economic analysis, comparative analysis, methods of mathematical analysis, methods of dialectical cognition.

Discussion

Several scholars from Kazakhstan, Russia and other countries studied issues connected with trade interests of China: G.K. Zhaksygylova, E.E. Baimuhanbetova, D.Zh. Myrzahanova (Zhaksygylova, 2015: p.40), E.B. Roman'ko, A.O Musabekova (Roman'ko, 2015: p.131), N.P. Karpova (Karpova, 2015), V.V. Mozharova (Mozharova, 2011), Wang, J., Ducruet, C. (Wang, 2014: p.10), Remyga V.N. (Remyga, 2015), Kalieva A.B. (Kalieva, 2015: p. 118), Ovcharenko N., Titjuhina N. (Ovcharenko, 2016), Stepanov V. V. (Stepanov, 2012: p. 25), Sun Li (Sun Li, 2010: p.8), Hodzhaev A. (Hodzhaev, 2007: p. 38), Hafizova K. (Hafizova, 2000), Syroezhkin K.L. (Syroezhkin, 2006: p. 99). Moreover, the head of China – Xi Jinping stated the importance of developing relations between China and Kazakhstan (Xi Jinping, 2014: p. 10). Also there was a survey carried out by Asian Development Bank (Asian Development Bank, 2014). Kazakhstani scholar A. Myrzakhmetova investigated main features of Kazakhstani economy: “Kazakhstan is a developing, open, but small economy, which supplies raw materials to the world market, and this depends largely on the global market situation.” (Myrzakhmetova, 2015, p. 5),

“Globalization, integration of the world economy showed strong interconnection and interdependence of the economies in the world” (Myrzakhmetova, 2016: p. 637), also Myrzakhmetova mentioned some features of transit potential of Kazakhstan (Myrzakhmetova, 2017: p.365). Chinese researcher also made their contribution. In Li Zhong-ming's work in 2014 about building ‘the belt and road’ initiative, with the theme of optimal allocation of intra-industry trade and production factors, he has discussed about the trade cooperation between China and other countries along the Silk Road Economic Belt (Wei Lei, 2015). Then he emphasizes that the scale and quantity of industrial cooperation should cause more attention to the rational use of factors and meanwhile increase the benefit of both parties. Li Nan had pointed out in 2015 that the economic development and the distribution of infrastructure in the countries and regions along the “Belt and Road” is not balanced, which are hard to meet the requirements of economic and trade cooperation (Cao Yuan-Zheng, 2015). However, the excessive productivity in China may just fix such problems in other countries so that the cooperation between the two sides can achieve mutual benefits and win-win results (He wei-lin).

In 2011, Zhi Zhi-Xiong and Wang Ying (Zhi-xiong, 2011) studied the process of industrial cooperation between China and Kazakhstan and used the indexes of trade-combined degree, rate of flow and their growth rate between Kazakhstan and other countries, reach the conclusion that China and Kazakhstan are closely related and the cooperation is stable. Jiang Li, Gao Zhi-gang (Gong Xin-shu, 2010) pointed out in 2014 that Central Asia is the key point for China's cooperation with neighboring countries, and Kazakhstan as the largest country in Central Asia, they explored the approach of cooperation in future between China and Kazakhstan through the use of game theory.

1. The Current Situation of Trade Cooperation between China and Kazakhstan

1.1 Analysis of China – Kazakhstan Trade Cooperation.

After China put forward the important initiative of “the belt and road the exchange and communication of economies, politics and culture between these two countries will move towards further development. Kazakhstani scholar Tokayev analyzed the rich oil and gas resources of Kazakhstan in 2007 and China's huge demand for energy and pointed out that China and Kazakhstan have already started cooperation in the field of oil and gas development. In 2012, He Wei-lin studied the competitive advantages of

China and Kazakhstan respectively by the basis of comparative advantage theory. Kazakhstan is rich in energy and China's domestic resources are far from meeting its own development needs. Additionally, the processing level of China's light industry is also well developed and Kazakhstan's resources are required as well.

From the perspective of bilateral trade, during the initial period of independence of Kazakhstan, the two countries mainly realized trade cooperation through simple border transportation and then gradually shifted to processing trade and leasing trade. Nowadays, bilateral trade has developed diversely such as trade fairs, consignment trading and other forms. Industry played a decisive role in the economic development of a country. In 2012, President Nazarbayev pointed out that Kazakhstan needs to shorten the development period in order to become one of the 30 most developed countries in the world by 2050 and achieve full industrialization. Kazakhstan is rich in natural resources and has plenty of resources such as coal, oil and natural gas, which are also important for its development. The available known resources include 3 trillion cubic meters of natural gas, 4 billion tons of oil and so forth. Its national pillar industry, the mining industry, is far ahead from its total industrial output. Taking 2013 as an example, the mining industry has a total value of 72.18 billion U.S. dollars, accounting for 60.3% of the total. On the contrary, light industrial development has a weak foundation and slow development, accounting for less than 1% of the manufacturing industry and 0.34% of the total industry, mainly due to China's import and processing. At present, the deficiencies in the industrial sector in Kazakhstan are internal imbalances in the structure, lack of innovation capability, the decline in the number of small and medium-sized industrial innovative enterprises and the lack of sustainability in development. It is necessary for the government and enterprises work together to improve this situation to formulate policy proposals and rely on innovation and technology to boost the industrial standard.

According to the data of 2014, both sides are actively engaged in trade cooperation. Among them, the first category of Kazakhstan's exports to China is mineral products, followed by base metals (products) and chemical products, accounting respectively for 64.9%, 19.9% and 12.2% of its total exports to China. In terms of imports, the first major category of Kazakhstan's imports from China is electromechanical products, accounting for 42.5% of its total imports from China. It is seen from the

above that the trade between China and Kazakhstan has strong complementarities. Kazakhstan mainly exports the primary products such as energy and resources to China and imports mainly manufactured products.

1.2 Analysis on the Combination of trade between China and Kazakhstan.

With the deepening cooperation between China and Kazakhstan, the extent and reliance on each other's economy have increased. The trade combined degree (TCD) is usually used to measure the trade interdependency between the two countries on each other.

The calculation formula is as follows: $TCD_{ij} = (X_{ij} / X_i) / (M_j / M_w)$

TCD_{ij} represents the measure of the degree of combination, X_{ij} refers to the country i's exports to country j, X_i means the total exports of country i, M_j represents the total imports of country j, and M_w represents the world's total imports.

The value of trade combined degree is usually compared with 1, when TCD_{ij} is bigger than 1, the representative shows that the two countries have a high degree of combination and close trade relations. When TCD_{ij} is less than 1, the two countries have lower combination and loose trade relations.

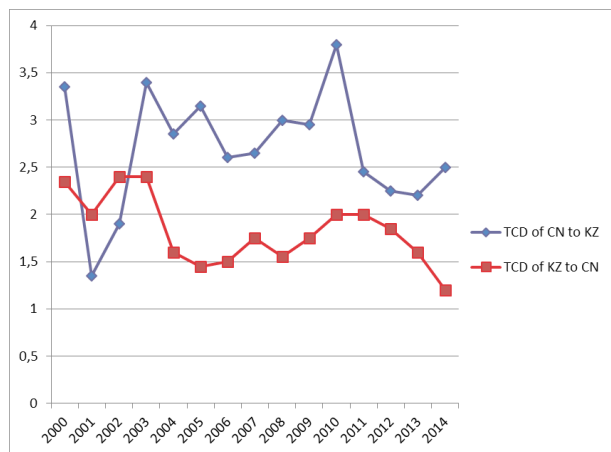

Figure 1 – The trade combined degree and the trade value between China and Kazakhstan

Source: Calculated based on the UN Comtrade database (UN Comtrade data, 2016).

The trade-combined degree between China and Kazakhstan has always been greater than 1, indicating that bilateral trade between China and Kazakhstan is intimate, and the trade combined degree between Kazakhstan and China is relatively stable. However, the graph shows some divergence between

TCD of China to Kazakhstan and TCD of Kazakhstan to China, and the first is higher than second. This means that trade interests of both countries are slightly different. In general, the trade-combined degree from China to Kazakhstan is higher than Kazakhstan to China, indicating that China is more dependent on the trade of Kazakhstan. This suggests that China is interested in exporting its goods and services to Kazakhstan, and Kazakhstan depends on imports from China.

Results 2. The Importance of Economic and Trade Cooperation between China and Kazakhstan

2.1 Promote friendly the developmental relations between the two countries.

Since China and Kazakhstan established diplomatic relations in 1991, the leaders of the two countries have visited the other country on many occasions. In 1997, China purchased 60% stakes in Kazakhstan Aktyubinsk Oil Company and exchanged views on the implementation of the Kazakhstan-China Petroleum Cooperation Agreement. After China acceded to the World Trade Organization in 2001, China formulated and implemented the the great western development strategy, then formulated a series of preferential policies and supporting strategies in Xinjiang, which makes the trade cooperation between the two countries even closer. In 2002, China and Kazakhstan signed the treaty of good-neighborliness and friendship and cooperation. In 2003, these two countries established the strategic cooperation partnership between Kazakhstan Electricity Grid Operating Company (KEGOC) and the Chinese management company. In 2005, China and Kazakhstan established a strategic partnership, in 2006 formulated and signed the cooperation strategy for the 21st century. In 2007, they signed the cooperation framework for non-resources cooperation. In August 2014, Chinese private company Geo-Jade Petroleum Corporation acquired 95% of shares in Maten Petroleum of Kazakhstan. At present, China and Kazakhstan keep strengthening their cooperation in various industries. For example, 28 projects connected with steel, cement and other industries have been signed. Compared with the previous years, the project has greatly improved with a total investment of more than 23 billion U.S. dollars.

2.2 Optimization of the industrial structure and promotion of sustainable economic development.

The economic trade and investment exchanges between China and Kazakhstan have had a positive impact on the development of both countries. For China, cooperation with its neighbors and emerging economies undoubtedly adds another dimension

to China's diplomatic interaction. It can make full use of foreign resources to make up for lack of domestic resources, and make China's economy more efficient and improve China's international status. Internally, Kazakhstan borders with Xinjiang. China-Kazakhstan cooperation is beneficial to the implementation of the strategy for the great western development strategy, providing resources and security for the "west-east gas transmission", raising the economic development level in western regions such as Xinjiang and improving the situation of unbalanced development between eastern and western regions in China, so that the domestic environment will be more stable. For Kazakhstan, the cooperation between two countries has caused the gradual narrowing of the gap between the rich and the poor in the country, the further improvement of the people's living standards and the remarkable increase in purchasing power. Another key cooperation direction between China and Kazakhstan is the field of innovations. Only constantly upgrading economic strength and technological capabilities can achieve more efficient returns in each business area and truly enhance the strength of a country. While considering economic development opportunities and risks, the two sides should conduct comprehensive analysis of various trades and investment activities in light of the risks they would face in economic cooperation and obstacles in different fields, strengthen communication and cooperation, timely adjust and issue relevant strategy, make rational planning, so that to minimize the investment risk.

2.3 Relieve political and economic risks.

The political risks are analyzed as follows: The systems of political management along 'the belt and road' are not the same, the religious issues are complicated, some countries are even affected by the war, and the political environment lacks stability in the long term. The development of the "one belt one road" needs plenty of capital. The credit funds of banks and financial institutions are not conform respectively with the GDP of each country along 'one belt one road', which aggravates the impediments to the flow of state funds. The friendly cooperation between the two sides can ease the political and economic risks, which mentioned above. It will not only strengthens the mutual political trust between the two countries, but also promotes the deepening political exchanges, and maintains the peace and social stability within the two countries. China is also facing the problem of overcapacity. Actively cooperate with Kazakhstan and other countries along the line of 'one belt one road' can effectively improve the utilization of production capacity, improve the

return on investment and make rational use of funds.

From the perspective of bilateral trade volume and growth rate, the volume of import and export trade between China and Kazakhstan generally shows an upward trend, but the situation of low level and fluctuation still appears. 1997-2004 China has been in a state of trade deficit. Except for 2001 and 2009, the bilateral trade volume has been increasing. These phenomena shows that while bilateral trade between China and Kazakhstan develops, it is also constrained by other uncertainties. This situation improved in 2005-2009, and China started to show a surplus. From 2010 to 2013, China has been in a trade deficit with a larger increase in the value of the deficit than in the past. This long time deficit data shows that each of the two countries is dependent on each other and shows that the two countries have great opportunities for cooperation and space in the future, and then get better achievement on trade complementarity.

Conclusion

After the “one belt one road”, strategy was proposed, more, more opportunities of industrial cooperation between the Kazakhstan and China have been created, and the amount of cooperation funds has been greatly increased. The following progress

has been made: On December 14, 2014, Chinese Premier Li Ke-qiang paid a visit to Kazakhstan. Under the active exchanges and cooperation between two sides, Kazakhstan Prime Minister Massimov and Chinese Premier Li Ke-qiang reached a cooperation agreement worth a total of 14 billion U.S. dollars. On May 14, 2015, CGNPC and Kazakhstan National Atomic Energy Corporation signed ‘the Memorandum of Understanding on Developing Clean Energy Cooperation’. At the same time, China and Kazakhstan are also expanding their cooperation in the field of infrastructure. For example, in the area of transportation and transport, Kazakhstan is located in the central Eurasian continent and is an important hub for connecting the trade dealing in neighboring regions. After the active investment of China and Kazakhstan, a number of railways and highways have now been developed and built to minimize trade obstacles.

Thus, Kazakhstan and China have great potential and all opportunities to expand and deepen mutually beneficial cooperation and collaboration in various fields: transit and transportation through Kazakhstan to Europe, trade growth, investment exchange, industrial cooperation and construction of new plants, joint ventures, cooperation in the field of education, training, consulting, etc. Such cooperation will bring more economic benefits to our countries.

Литература

- 1 Жаксыгылова, Г.К., Баимуханбетова, Е.Е., Мырзаханова, Д.Ж. (2015). Транспортно-логистическая система Казахстана: реалии и перспективы // Вестник КазЭУ. – №1. – 39-45.
- 2 Романько, Е.Б., Мусабекова, А.О. (2015). Совершенствование транспортно-логистической инфраструктуры и транзитного потенциала Казахстана // Вестник КарГУ. – № 2(78). – 129-135.
- 3 Карпова, Н.П., Бекетова, О.Ю., Пилипович, Е.Д. (02.06.2015). Создание мультимодальных логистических центров: перспективы развития в Центральной Азии // Научное сообщество студентов XXI столетия. Экономические науки: сб. ст. по мат. XXXIII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 6(33). URL: <https://sibac.info/studconf/econom/xxxiii/42271> (12.11.17).
- 4 Можарова, В.В. (2011). Транспорт в Казахстане: современная ситуация, проблемы и перспективы развития. URL: <http://kisi.kz/ru/categories/books/posts/1-mozharova-v-v-transport-v-kazahstane-sovremennaya-sit> (12.11.17).
- 5 Wang, J., Ducruet, C. (2014). Transport corridors and regional balance in China: the case of coal trade and logistics. *Journal Of Transport Geography*, № 40, SI, 3-16. DOI: 10.1016/j.jtrangeo.2014.08.009
- 6 Ремыга, В.Н. (2015). Экономический пояс Шелкового пути // Финансы: Теория и Практика. – №6 (90), URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskij-poyas-shelkovogo-puti> (12.11.2017).
- 7 Калиева, А.Б. (2015). Экономический пояс Великого Шелкового пути // Вестник КазНУ. – №3(71). – 117-120.
- 8 Овчаренко, Н., Титюхин, Н. (2016). Модель транспортно-логистической системы Казахстана. URL: https://lobanov-logist.ru/library/all_articles/55594 (12.11.17).
- 9 Степанов, В. В. (2012). Особенности торгово-экономического сотрудничества Китайской Народной Республики и Республики Казахстан // История и археология: материалы Междунар. науч. конф., Санкт-Петербург, Реноме, 24-26.
- 10 Сун Ли. (2010). Проблемы и перспективы торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и КНР // Вестник КазНУ. – №5. – 7-11.
- 11 Ходжаев, А. (2007). О центральноазиатской политике КНР (на основе китайских источников). *Центральная Азия и Кавказ*. – № 3. – 38.
- 12 Хафизова, К. (2000). Казахско-китайская граница в прошлом и сегодня // Многомерные границы Центральной Азии. – №. 2. – М. / Под ред. М.Б. Олкотт и А. Малашенко URL: <https://yvision.kz/post/284440>

- 13 Сыроежкин, К.Л. (2006). Проблемы современного Китая и безопасности в Центральной Азии. Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 300 с.
- 14 Xi Jinping. (2014). About public administration. Beijing: Publishing house liters in foreign languages.
- 15 Asian Development Bank. (2014). The operationalization of economic corridors in Central Asia: Study on the example of the Almaty-Bishkek Corridor. Mandaluyong, Philippines: Asian Development Bank, 65. URL: <https://think-asia.org/handle/11540/2249>
- 16 Myrzakhmetova, A.M. (2015). Kazakhstan: Devaluation. World policy journal, The Unknown, Issue 2. P. 5
- 17 Myrzakhmetova, A.M. (2016). The impact of international currency relations on the monetary policy of Kazakhstan. SGEM 2016 International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, 637-643.
- 18 Myrzakhmetova, A.M. (2017). Central Asia as a Transcontinental Transport Bridge Based on the Transport and Logistic System of the Countries of this Region. International Journal of Economic Research, Serials Publications Pvt. Ltd. Vol. 14, №7, 365-382
- 19 Wei Lei. (2015). 'Silk Road Fund boosts 'One belt, one road' interoperability', Journal of Finance and Accounting for International Commerce
- 20 Cao Yuan-Zheng. (2015). 'PPP mode open up a new phase of 'one belt, one road' infrastructure construction', Journal of International Project Contracting & Labour Service
- 21 He Wei-lin. (2012). 'Analysis of Economic and Trade Cooperation between China and Kazakhstan', Journal of Market Modernization
- 22 Cheng Xiao-li, Gong Xin-shu. (2010). 'An Empirical Analysis of the Economic Complementarity between China-Xinjiang and Kazakhstan' Journal of Market Forum.
- 23 Gao Zhi-xiong, Wang Ying. (2011). 'An Empirical Analysis on the Prospects of Economic and Trade Cooperation between China and Kazakhstan – Based on the International Comparison of Trade and Investment', Journal of International Trade.
- 24 Cheng Xiao-li, Gong Xin-shu. (2010). 'An Empirical Analysis of the Economic Complementarity between China-Xinjiang and Kazakhstan' Journal of Market Forum.
- 25 International trade in goods and services based on UN Comtrade data (2016) URL: <https://comtrade.un.org/labs/dit-trade-vis/?reporter=398&type=C&year=2016&flow=2> (12.11.17)

References

- 1 Asian Development Bank. (2014). The operationalization of economic corridors in Central Asia: Study on the example of the Almaty-Bishkek Corridor. Mandaluyong, Philippines: Asian Development Bank, 65. URL: <https://think-asia.org/handle/11540/2249>
- 2 Cao Yuan-Zheng. (2015). 'PPP mode open up a new phase of 'one belt, one road' infrastructure construction', Journal of International Project Contracting & Labour Service.
- 3 Cheng Xiao-li, Gong Xin-shu. (2010). 'An Empirical Analysis of the Economic Complementarity between China-Xinjiang and Kazakhstan' Journal of Market Forum.
- 4 Cheng Xiao-li, Gong Xin-shu. (2010). 'An Empirical Analysis of the Economic Complementarity between China-Xinjiang and Kazakhstan' Journal of Market Forum.
- 5 Gao Zhi-xiong, Wang Ying. (2011). 'An Empirical Analysis on the Prospects of Economic and Trade Cooperation between China and Kazakhstan – Based on the International Comparison of Trade and Investment', Journal of International Trade.
- 6 Hafizova, K. (2000). Kazahsko-kitajskaja granica v proshlom i segodnja [The Kazakh-Chinese border in the past and today]. Mnogomernye granicy Central'noj Azii, № 2, M. Under red. M.B. Olcott i A Malashenko. URL: <https://yvision.kz/post/284440>
- 7 Hodzhaev, A. (2007). O central'no-aziatskoj politike KNR (na osnove kitajskih istochnikov). Central'naja Azija i Kavkaz [On the Central Asian policy of the PRC (based on Chinese sources)], № 3, 38.
- 8 He Wei-lin. (2012). 'Analysis of Economic and Trade Cooperation between China and Kazakhstan', Journal of Market Modernization.
- 9 International trade in goods and services based on UN Comtrade data (2016) URL: <https://comtrade.un.org/labs/dit-trade-vis/?reporter=398&type=C&year=2016&flow=2> (12.11.17)
- 10 Karpova, N.P., Beketova, O.Y., Pilipovich, E.D. (02.06.2015). Sozдание mul'timodal'nyh logisticheskikh centrov: perspektivy razvitiya v central'noj azii [Creation of multimodal logistics centers: development prospects in central asia]. Nauchnoe soobshchestvo studentov XXI stoletija. jekonomicheskie nauki: sb. st. po mat. XXXIII mezhdunar. stud. nauch.-prakt. Konf, № 6(33). URL: [http://sibac.info/archive/economy/6\(33\).pdf](http://sibac.info/archive/economy/6(33).pdf) (02.11.17).
- 11 Kalieva, A.B. (2015). Jekonomicheskij pojas Velikogo Shelkovogo puti [The economic belt of the Great Silk Road]. KazNU Bulletin, №3(71), 117-120.
- 12 Mozharova, V.V. (2011). Transport v Kazahstane: sovremennaja situacija, problemy i perspektivy razvitiya [Transport in Kazakhstan: current situation, problems and development prospects. Almaty.]. URL: <http://kisi.kz/ru/categories/books/posts/1-mozharova-v-v-transport-v-kazahstane-sovremennaya-sit> (12.11.2017).
- 13 Myrzakhmetova, A.M. (2015). Kazakhstan: Devaluation. World policy journal, The Unknown, Issue 2. P. 5.
- 14 Myrzakhmetova, A.M. (2016). The impact of international currency relations on the monetary policy of Kazakhstan. SGEM 2016 International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, 637-643.
- 15 Myrzakhmetova, A.M. (2017). Central Asia as a Transcontinental Transport Bridge Based on the Transport and Logistic System of the Countries of this Region. International Journal of Economic Research, Serials Publications Pvt. Ltd. Vol. 14, №7, 365-382

- 16 Ovcharenko, N., Titjuhina, N. (2016). Model' transportno-logisticheskoy sistemy Kazakhstana. [Model of transport-logistical system of Kazakhstan]. URL: https://lobanov-logist.ru/library/all_articles/55594 (12.11.17).
- 17 Roman'ko, E.B., Musabekova, A.O. (2015). Sovershenstvovanie transportno-logisticheskoy infrastruktury i tranzitnogo potenciala Kazakhstana [Improvement of transport and logistics infrastructure and transit potential of Kazakhstan]. Vestnik KarGU, № 2(78), 129-135.
- 18 Remyga, V.N. (2015). Jekonomicheskij pojas Shelkovogo puti [The economic belt of the Silk Road]. Finansy: Teorija i Praktika, №6 (90). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskij-poyas-shelkovogo-puti> (12.11.2017).
- 19 Stepanov, V. V. (2012). Osobennosti torgovo-jekonomicheskogo sotrudnichestva Kitajskoj Narodnoj Respubliki i Respubliki Kazahstan [Features of trade and economic cooperation of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan] Istorija i arheologija: materialy Mezhdunar. nauch. konf. Saint-Petersnurg, Renome, 24-26.
- 20 Sun Li. (2010). Problemy i perspektivy torgovo-jekonomicheskogo sotrudnichestva mezhdu Kazahstanom i KNR [Problems and prospects of trade and economic cooperation between Kazakhstan and China]. KazNU Bulletin, №5, 7-11.
- 21 Syroezhkin, K.L. (2006). Problems of modern China and security in Central Asia – Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan. 300 p.
- 22 Xi Jinping. (2014). About public administration. Beijing: Publishing house liters in foreign languages. 2014
- 23 Wang, J., Ducruet, C. (2014). Transport corridors and regional balance in China: the case of coal trade and logistics. Journal Of Transport Geography, № 40, SI, 3-16. DOI: 10.1016/j.jtrangeo.2014.08.009
- 24 Wei Lei. (2015). 'Silk Road Fund boosts 'One belt, one road' interoperability', Journal of Finance and Accounting for International Commerce.
- 25 Zhaksygylova, G.K., Baimuhanbetova, E.E., Myrzahanova, D.Zh, (2015). Transportno-logisticheskaja sistema Kazakhstana: realii i perspektivy [The system of transport and logistics in Kazakhstan: realities and prospects]. Vestnik KazEU, №1, 39-45.

Тудейбаева А.

докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы, e-mail: tuleibayeva888@gmail.com

ЭВОЛЮЦИЯ РЫНКА ТРУДА И МЕЖДУНАРОДНАЯ ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЙ

Процесс экономической глобализации, охватив практически все сферы человеческой деятельности, значительно расширил в XXI веке мировые экономические связи, что, в свою очередь, привело к формированию более сложной структуры международного рынка труда, изменению системы регулирования рынка рабочей силы, появлению новых тенденций в международной трудовой миграции.

Целью статьи является рассмотрение теоретических аспектов в исследованиях рынка труда во взаимосвязи с международной трудовой миграцией. В научных трудах западных авторов обращается внимание на эволюцию такого процесса, вследствие которого национальные рынки труда большинства ведущих стран уже не являются изолированными структурами, они давно интегрированы, и более того, они связаны с динамикой перемещения трудовой силы. Транснациональная миграция трудовых ресурсов сегодня приобрела регулярный, устойчивый характер.

Изучение места назначения мигрантов, определение особенностей трудовой миграции указывает на недостаточность теоретического осмысления изучаемых процессов в региональном срезе. Теоретическая значимость работы заключается в углублении и развитии методологии исследования мирового и национального рынков труда в условиях глобализации и технологической трансформации, что, в свою очередь, способствует согласованию разных научных подходов и преодолению фрагментарности научного знания в данной важной научной области. В практическом плане изучение данной темы позволит использовать основные выводы в дальнейшем научном исследовании и анализе процесса современного развития мирового и национального рынка труда, выявить ключевые направления в развитии международной трудовой миграции.

Ключевые слова: труд, миграция, эволюция, международная, история.

Tuleubaeva A.S.

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tuleibayeva888@gmail.com

Evolution of the labor market and international labor migration: the theoretical aspect of research

The process of economic globalization, covering virtually all spheres of human activity, significantly expanded the world economic ties in the 21st century, which in turn led to the formation of a more complex structure of the international labor market, a change in the regulation of the labor market, and the emergence of new trends in international labor migration.

The purpose of the article is to examine theoretical aspects in labor market research in conjunction with international labor migration. In the scientific works of Western authors, the evolution of such a process is studied, as a result of which the national labor markets of most leading countries are no longer isolated structures, they have long been integrated, and moreover, they are associated with the dynamics of the movement of labor force. Transnational migration of labor resources has now acquired a regular, sustainable character.

The study of the destination of migrants, the definition of the peculiarities of labor migration indicates a lack of theoretical comprehension of the studied processes in the regional section. The theoretical significance of the work lies in the deepening and development of the methodology for studying the world and national labor markets in the context of globalization and technological transformation, which in turn facilitates the harmonization of different scientific approaches and overcoming the fragmented nature of scientific knowledge in this important scientific field. In practical terms, the study of this topic will allow us to use the main findings in further scientific research and analysis of the current development of the world and national labor market, to identify key areas in the development of international labor migration.

Key words: labor, migration, evolution, international, history.

Түлейбаева А.С.

PHD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: tuleibayeva888@gmail.com

Еңбек нарығының эволюциясы және халықаралық еңбек көші-қоны: зерттеудің теориялық аспектісі

Экономикалық жаһандану үдерісі адам әрекетінің барлық саласын қамти отырып, ХХІ ғасырда әлемдік экономикалық байланыстарды айтарлықтай кеңейтті, өз кезегінде, халықаралық еңбек құрылымының күрделі құрылымына, жұмыс күшінің нарығын реттеу жүйесінің өзгерісіне, халықаралық еңбек көші-қонының жаңа тенденцияларының туындауына алып келді.

Мақала мақсаты халықаралық еңбек көші-қонымен өзара байланыса еңбек нарығын зерттеулерде теориялық аспектілерін қарау болып табылады. Батыс авторлардың ғылыми еңбектерінде осындай үрдістің эволюциясына назар аударылады, оның салдары көптеген жетекші елдердің ұлттық нарықтарының салдары окшауланған құрылымдары болып табылады, олар бұрыннан кіріктірілген, оның үстіне, олар еңбек күшін ауыстыру динамикасымен байланысты. Еңбек ресурстарының трансұлттық көші-қоны бүгінде жүйелі, тұрақты сипатты.

Мигранттарды тағайындау орнын зерттеу, еңбек көшіп-қонының ерекшеліктерін анықтау, аймақтық бөлімде зерттелетін үрдістердің теориялық түсінуінің жеткіліксіздігіне көрсетіледі. Жұмыстың теориялық маңыздылығы әлемдік және ұлттық еңбек нарығының әдіснамасын, жаһандану жағдайларында және технологиялық трансформацияда тереңдету және дамытуда болып отыр. Бұл өз кезегінде, әр түрлі ғылыми тәсілдерін келісуге және осы маңызды ғылыми салада ғылыми білімнің фрагменттерін игеруге қабілеттендіреді.

Практикалық жоспарда осы тақырыпты зерттеу келесі ғылыми зерттеуде негізгі қорытындыларын қолдануға және әлемдік және ұлттық еңбек нарығын дамыту қазіргі заманғы ғылыми зерттеулерде дамытуға, үдеріс талдауына мүмкіндік береді, халықаралық еңбек көші-қонын дамытуда негізгі бағыттарын анықтайды.

Түйін сөздер: еңбек, көші-қон, эволюция, халықаралық, тарих.

Введение

Исследование международного рынка труда обусловлено рядом новых тенденций в мировой экономике, связанных с процессами глобализации, экономическими вызовами, перманентными кризисами и иными обстоятельствами. Состояние рынков труда практически ведущих стран мира, включая постсоветские государства, в значительной степени определяется темпами экономического и социального роста, зависит от технической и организационной модернизации, прогресса в области рыночных отношений, от способности своевременно реагировать на динамику мирового экономического развития.

Современный международный рынок труда включает также национальные экономики большого евразийского пространства, где весо-

мое место занимает Казахстан. Международные рынки труда относятся к наиболее подвижной и динамичной системе, которая во многом определяется внешними факторами. Рынки труда втянуты как в международные экономические отношения, так в региональные процессы экономической интеграции. Если для мировой экономической системы особую актуальность приобретает проблема эффективного функционирования рынка труда, то для Казахстана добавилась проблема модернизации экономической системы в целом.

С недавнего времени остро встал вопрос о создании новой формы «интеллектуальной экономики». Несмотря на то, что Казахстан по итогам 2016 г. занял 20 место в Глобальном индексе конкурентоспособности Всемирного экономического форума и вошёл в тридцатку стран-

лидеров по фактору «эффективность рынка труда» (Казахстан вошел в тридцатку мировых лидеров...), остается ещё ряд взаимосвязанных и сложных проблем, требующих своего решения.

Эволюционные изменения рынка труда обусловлены коренной трансформацией Казахстана и стран евразийского региона в результате перехода к рыночной экономике. Сегодня эти изменения связаны с потребностями мирового рынка труда, не остающегося в стороне от технологического прогресса, но который значительно обостряет социальные противоречия в области трудовых отношений. Автоматизация производства сокращает количество рабочих мест, растёт безработица, увеличиваются потоки трудовой миграции. Совершенно очевидно, что время потребовало теоретического переосмысления и изучения экономических моделей с особенностями рынка труда, разных категорий занятости, безработицы, международной миграции и т.д.

Международный рынок труда, ставший неотъемлемой частью глобальной экономики, формируется в основном путём миграции капитала и рабочей силы, и также путём постепенной интернационализации и интеграции/слияния национальных рынков труда. В результате стираются различного рода границы, происходит устранение правовых, межкультурных, этнических и иных препятствий. Рынки труда все интенсивнее втягивают в свою область демографические, трудовые, социальные, политические отношения. В связи с этим особую актуальность приобретает исследование эволюционных изменений рынка труда, закономерностей его формирования и функционирования в переходной экономике так называемых новых стран. Важным компонентом системы международного рынка труда стали увеличивающиеся потоки трудовой миграции в международном масштабе. Изучение места назначения мигрантов, определение особенностей трудовой миграции указывает на недостаточность исследований в региональном срезе. Исследование эволюции международного рынка труда и связанным с ним формированием международной трудовой миграцией является общей целью данной статьи.

Отдельные вопросы изучаемой темы рассматривались в научных трудах казахстанских и зарубежных авторов. Обращается внимание на определяющую тенденцию в эволюции национальных рынков труда большинства ведущих стран, которые уже не являются изолированными структурами и давно развиваются в интегрированной международной среде, связа-

ны с динамикой перемещения трудовой силы. Транснациональная миграция трудовых ресурсов сегодня приобрела регулярный, устойчивый характер. Сравнительно новой тенденцией в развитии мирового хозяйства, наметившейся в процессе интернационализации капитала и рынка труда, называют создание единого социального пространства и глобализацию социальной политики. Неурегулированные правовые вопросы нередко приводят к серьезным межгосударственным спорам и противоречиям в сфере рабочей силы, трудовой миграции, и в целом, рынка труда. Потребность в практических заключениях и теоретическом обосновании вопроса о создании рынка труда обуславливает актуальность данного исследования, результаты которого могут способствовать формированию научно обоснованной социальной политики в Казахстане, направленной на снижение рисков нерегулируемой миграции, снижению негативного влияния на рынки труда в условиях глобальных вызовов.

К теоретической и методологической базе изучения темы относятся общенаучные методы и подходы к исследованию формирующегося рынка труда и решению социально-экономических проблем; историко-логический и системный подходы; фундаментальные концепции управления экономики, научных гипотез, которые нашли свое отображение в работах классиков экономической науки, современных ученых, исследователей СНГ и зарубежных стран. Тема создания и функционирования рынка труда как научная проблема впервые была затронута в теоретических трудах классиков политической экономии – А. Смита (Смит, 1993:570), Ст. Милля (Милль, 2007:1040) К. Маркса (Маркс, 1989:508), а также и других представителей различных экономических школ, продолжающих в совокупности опираться на классические идеи и теорию рынка труда, теорию трудовой миграции.

Несмотря на критическое восприятие политического наследия К. Маркса, его экономическая теория выдержала испытание временем. В этом смысле теория К. Маркса, считавшего, что рабочая сила как «совокупность физических и духовных способностей, которыми обладает организм, живая личность человека» является товаром, а производственные отношения базируются на свободной купле-продаже рабочей силы, где ее ценой является заработная плата», приемлема для обозначения дискуссии о роли рынка труда и анализа современных проблем, связанных с трудовыми ресурсами. Концептуальные положения

рынка, разработанные и введенные Марксом понятия в науку используются исследователями и сегодня. Так, понятия «рынок труда», «рабочая сила», введенные им в научный оборот, стали актуальными категориями. В нашем случае теория прибавочной стоимости Маркса и теория относительного перенаселения обосновывают неизбежность формирования резервной армии труда (безработицы), которая приводит к движению (миграции) трудовой силы в международном масштабе.

Развивая идеи классиков политической экономики, английский экономист А. Маршалл (Маршалл, 2007: 832) и его последователи сформулировали неоклассическую модель рынка труда. Для решения задач данного исследования и доказательства гипотезы о несовершенстве современного рынка труда и о существующей неопределенности на рынке труда приемлемы концептуальные положения Маршалла, прежде всего, о возрастающем значении инвестиций в человеческий капитал. Утверждается, что именно человек (индивид) является реальным двигателем экономического роста. Важна концепция производного спроса и зависимость возможностей профсоюзов от эластичности спроса на труд, классификация трудовых ресурсов. Таким образом, с методологической точки зрения оправданно рассмотрение различных, порой конкурирующих концепций рынка труда, прежде всего для того, чтобы остановиться на более приемлемом варианте.

Учение Адама Смита о рынке труда продолжил яркий представитель неонавстрийской либеральной школы Фридрих фон Хайек (Хайек, 2003: 149), утверждавший, что рынок представляет собой естественный процесс, порожденный действиями индивидуумов, пытающихся достичь своей цели. Важна его мысль, как из разнообразия действий индивидуумов формируется экономический порядок, а рынок, который не согласован с организационной точки зрения, сочетает различные конкурирующие цели. Рынок труда получил свое новое понимание, новое переосмысление.

В монетаристской модели рынка труда, предложенной М. Фридменом (Фридмен, 2003: 149), политика государства направлена на достижение естественного уровня безработицы, отражающего структурные диспропорции на рынке труда и не связанного с циклической конъюнктурой в экономике. В целом, естественный уровень безработицы отражает структурные характеристики как товарных рынков, так и рынка труда.

Популярные в XX веке идеи английского экономиста Дж. Кейнса, изложенные в его главном труде «Общая теория занятости процента и денег», казалось, положили конец *теории* «невидимой руки» рынка. Напомним, знаменитая метафора о «невидимой руке», заимствованная из произведения о пчелах Бернарда Мандевилля не менее знаменитым классиком Адамом Смитом в его труде «Богатство народов», стала смысловым выражением и направлением экономической философии. В различных теориях рынка присутствовала «невидимая рука», в некоторых трудах по экономике невидимая рука вновь возрождается. Рынок труда в периоды экономических кризисов будет понят благодаря кейнсианской теории о необходимости государственного вмешательства в регулирование экономики с целью достижения полной занятости (Кейнс, 1993: 287). Утверждение Дж. Кейнса о том, что в рыночном хозяйстве не существует механизма, гарантирующего полную занятость, а причиной безработицы является отсутствие синхронности в принятии основных экономических решений о сбережениях и инвестициях, приемлемо для апробации гипотезы о прямой связи формирования рынка труда и трудовой миграции.

Кейнсианское направление в экономической науке и макроэкономическая теория продолжают развиваться и во многом определяют экономическую политику многих стран. Практический вклад теории Кейнса в экономику США и Западной Европы оценивается сегодня с точки зрения экономического роста ведущих западных стран и перспектив подобного роста в не западных странах. Так, теория Дж. М. Кейнса, *порывая с классическими теориями капитализма как саморегулирующейся системы, утверждала положение о пределах возможностей* мировой экономики в использовании производительных и трудовых ресурсов, о сотрясении мировых рынков периодическими кризисами, о возрастании потоков миграции.

Обращаясь к вопросу о трудовой миграции, отметим, что современные концептуальные идеи происходят из теории народонаселения Т. Мальтуса. Английский ученый заложил основы изучения миграции населения в своем труде «Опыт о законе народонаселения» ещё в 1798 году (Мальтус, 1993: 124). Опираясь на теорию народонаселения, мы выявляем зависимую связь экономического благосостояния народа от социально-демографических проблем. Миграция же определяется как «инструмент», регулирующий народонаселение, и как политика «выселения

чрезмерно густого населения» в незаселенные местности. Ряд современных западных экономистов придерживаются теории Мальтуса, утверждают тезис о том, что избыток народонаселения в отдельных странах активно и давно подвигает народы к миграции.

Американские неомальтузианцы Р. Осборн и Т. Уентоу в книге «Обновлённое управление» увязывают между собой несоответствия экономического роста отдельных высокоразвитых стран со значительным ростом народонаселения и запасов жизненных ресурсов земли (*Osborne "Renovating Government"*) (Лопатникова, 2001: 533).

В основе большинства существующих современных теорий происхождения (возникновения миграции) лежат индивидуальный и структурный подходы, выделяются неоклассическая, новая экономика миграции, двойной рынок труда, мировые системы и теории постоянной миграции: социальная сеть, институциональная, миграционная система. По сути, сложность процессов трудовой миграции населения, ее причин, мотивов и последствий объясняет появление множества теорий миграции, которые стали исходной платформой для всестороннего изучения феномена трудовой миграции.

МОТ и нормативно-правовое регулирование

Проблематика международного рынка труда и трудовой миграции исследуется на основе основополагающих международных конвенций и правил, принятых ООН и Международной организацией труда (МОТ). МОТ, созданная в 1919 г., с 1946 г. является единственным специализированным и наиболее авторитетным институтом ООН по вопросам регулирования трудовых отношений.

МОТ разрабатывает международные трудовые нормы в форме конвенций и рекомендаций, устанавливая минимальные стандарты в области основополагающих трудовых прав. В их числе Конвенция № 97 «О трудящихся-мигрантах» (пересмотренная в 1949 году)» (МОТ, Женева, 2007), одноименная Рекомендация № 86, Конвенция № 143 «О злоупотреблениях в области миграции и об обеспечении трудящимся-мигрантам равенства возможностей и обращения» (1975), «Европейская Конвенция о правовом статусе трудящихся-мигрантов, 24 ноября 1977» (Конвенция № 143). Если сравнить акты ООН и МОТ, то это аналогичные документы с точки зрения общих целей, которые заключаются в том, чтобы содействовать осуществлению прав и защите лиц мигрирующих в целях полу-

чения работы; сдерживать и ликвидировать нелегальную миграцию. Вместе с тем, имеются некоторые отличия в толковании терминов, прежде всего термина «трудящийся мигрант». Конвенция ООН – более широкая, нежели МОТ, она охватывает трудящихся приграничных районов, моряков и лиц с самостоятельной занятостью; сюда также включены определения «члены семей трудящихся-мигрантов» (Резолюция 45/158 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1990 года).

Посредством различных структур МОТ продвигаются *принципы социальной справедливости, права человека и права в сфере труда, признанные в международном праве. В системе ООН МОТ обладает уникальной трехсторонней структурой, в которой объединения работодателей и трудящихся имеют равный голос с правительствами в работе руководящих органов МОТ* (Губайдуллина, 2004: 104–111). В своем комментарии к докладу Генеральный директор МОТ Гай Райдер (Guy Ryder) заявил: «Эти аналитические данные – значительный вклад МОТ в поддержку государств-членов для выполнения Программы устойчивого развития до 2030 года, особенно в части достижения Цели 8, касающейся защиты всех работников, включая работников-мигрантов, и Цели 10 – реализация эффективно управляемой миграционной политики. Теперь у тех, кто принимает решения, будут реальные данные, на которых можно строить политику» (Доклад Глобальные оценки МОТ, 2015).

Приведем некоторые данные из исследования Международной организации труда. Работники-мигранты в мире сегодня составляют 150,3 млн из приблизительно 232 млн международных мигрантов. Работники-мигранты составляют 72,7 % от 206,6 млн мигрантов трудоспособного возраста (15 лет и старше). Большинство из них – 83,7 млн – мужчины, 66,6 млн – женщины. Трудовая миграция – явление, затрагивающее все регионы мира, однако почти половина (48,5 процента) работников-мигрантов сосредоточена в двух крупных регионах – Северной Америке и Северной, Южной и Западной Европе. В арабских государствах работники-мигранты составляют наибольшую долю всех работников – 35,6 %.

Особое внимание в докладе к домашним работникам-мигрантам уделяется значительному числу домашних работников-мигрантов в мире и заметному гендерному различию в этом секторе. Домашний труд – один из наименее под-

дающихся регулированию секторов экономики, и поэтому вызывает особую озабоченность МОТ. Из-за большого количества занятых в нем женщин-мигрантов и относительно плохой «видимости» рабочей силы в этом секторе отмечаются многочисленные случаи дискриминации в самых разных формах. Из 67,1 млн домашних работников в мире 11,5 млн, или 17,2 %, составляют международные мигранты. Около 73,4 % (или около 8,5 млн) всех домашних работников-мигрантов – женщины. Больше всего женщин-мигрантов трудится на домашних работах в странах Юго-Восточной Азии и Тихоокеанского региона – 24,0 % от общего числа в мире, далее следуют страны Северной, Южной и Западной Европы, где в домохозяйствах работает 22,1 % женщин-мигрантов, затем – арабские государства, где на домашних работах трудится 19,0 % женщин-мигрантов.

Учитывая старение населения и другие демографические и социально-экономические изменения, работники-мигранты, скорее всего, продолжат в больших количествах иммигрировать в другие страны, удовлетворяя потребность в работниках сферы ухода и домашних услуг, говорится в докладе МОТ. «Во многих смыслах вопросы миграции занимают центральное место в Программе устойчивого развития до 2030 года. Мигрантам нужна работа, и в то же время совершенно ясно, что в предстоящие годы многим странам назначения будут нужны новые работники. Миру понадобится все больше более точных данных и показателей для отслеживания потоков мигрантов, и данный доклад устанавливает новую планку в предоставлении точной глобальной статистики, необходимой для разработки политических мер», – таков неутешительный итог, подведенный директором Департамента статистики МОТ Рафаэль Диез де Медине (Rafael Diez de Medina) (Международное бюро труда, 2015).

Дискуссия о роли миграции в формировании рынка труда

Мировой рынок труда определяется как форма существования трудовой миграции. Вместе с тем, единый подход в вопросе определения термина «международная миграция» отсутствует. Существуют разные толкования понятия термина «миграция». В их основе заложен определенного рода акцент на важнейшие аспекты данного института. Среди общераспространенных понятий под миграцией населения и трудовых ресурсов понимаются процессы, возникающие на основе территориальной мобильности. Соот-

ветственно, «миграция (от лат. *migratio* – переселение) населения» обозначает перемещение, переселение, к примеру, населения внутри государства либо из одного государства в другое». С социологической точки зрения, процесс миграции населения «охватывает смену места жительства, т.е. перемещения из одних населенных пунктов в другие» (Заславская, 2009:11).

Вопрос о двух путях развития миграционных процессов был поставлен на научную дискуссию давно, еще Карлом Марксом в годы изучения им развития капитализма. Один из них определен Марксом как «экстенсивный путь», характерный для миграций, начиная с Древнего мира до эпохи первоначального накопления капитала. Главной причиной миграционных перемещений называлась низкая производительность труда в области материального производства, вынуждавшая рабочих мигрировать в другие государства и искать средства к существованию. Это так называемая «вынужденная» миграция, понятие, введенное К. Марксом. Угрозой же для существования цивилизации он считал превышение пределов численности населения (Маркс, 1957: 565-568).

Интенсивный путь развития миграции назван Марксом вторым вариантом развития цивилизации и рынка труда, который напрямую связан с техническим прогрессом. Вывод Маркса о том, что рост производительных сил требует уменьшения численности населения, а «голод и эмиграция» способствуют устранению его избыточной части, звучит угрожающе. Однако ряд современных исследователей склоняется к подобным выводам.

Анализируя экономические факторы и особенности перемещения рабочей силы, ряд исследователей предлагают выделять отдельно взятые виды миграции и трактовать институт миграции в более узком понимании, а именно, как специфическое социально-экономическое явление, содержащее проблемные и противоречивые последствия. С точки зрения правовых примеров Евразийского пространства, обращается внимание на трудовое регулирование отношений и миграции (Идрышева, 2015).

Выделяется несколько подходов к определению понятия «миграция населения».

Так как внутригосударственные перемещения (*внутренняя миграция*) лишь косвенно затрагивают проблему международного рынка труда, поэтому остановимся на *внешних аспектах миграции*, направленной за пределы государства. Под международной миграцией на-

селения понимается внутриконтинентальная или межконтинентальная миграция, когда происходит территориальное (или пространственное) пересечение людей через государственные границы и имеется соответствующий контроль за фактом передвижения через границу (в стране выезда, и особенно – в стране въезда). Такие передвижения, наряду с изменением постоянного места жительства и гражданства, семейными, национальными, политическими причинами, обусловлены также долгосрочным пребыванием в стране въезда (более года) в связи с необходимостью циркулярных поездок на работу, трудоустройством и т.д. (Ионцев, 2009:326)

Более того, на международном рынке труда на постоянной основе выступают покупатели и продавцы заграничной рабочей силы, участвующие в процессе отбора необходимой рабочей силы в рамках межгосударственного регулирования спроса-предложения рабочей силы. Значительный экспорт частного производственного капитала позволяет во многих странах мира создавать иностранные предприятия при обязательном условии использования местной рабочей силы. В результате интернационализации экономики повысилась международная мобильность капитала. В плане социальных отношений это привело к тому, что капитал теперь предъявляет достаточно большой спрос на рабочую силу не только своего национального государства, но также на иностранную рабочую силу, нередко имеющую преимущества в том плане, что она молодая, более дешевая, более дисциплинированная, более доступная (Потуданская, 2014: 246).

Нельзя не согласиться с утверждением о том, что международный рынок рабочей силы функционирует как наднациональное образование. Он объединяет национальные и региональные рынки рабочей силы, охватывает разнонаправленные потоки трудовых ресурсов, пересекающие национальные границы.

Международная миграция и международный мигрант, причины миграции

Сложный процесс миграции населения вызвал появление многих теорий, объясняющих причины и механизмы миграции. «Международная миграция» уже по самому определению включает все виды перемещений через государственные границы, а «международным мигрантом» является «лицо, которое совершает межгосударственное территориальное передвижение (международную миграцию), преследуя цель сменить место жительства и работы, навсегда

или на определённый срок (от 1 дня до нескольких лет)» (Ивахнюк, 2005:14).

В общем и целом, понятие «международный мигрант» определяется как «лицо рабочей силы», участвующее в процессе по перемещению трудовых ресурсов из одной страны в другую в целях трудоустройства на более выгодных условиях, чем в стране нахождения», то есть там, где действуют законы спроса и предложения на рынке труда (Похлебаева, 2005: 4-10). Имеются однозначные утверждения в пользу рационального понимания миграции рабочей силы (Колосницына, 2005). Авторы, дающие существенные дополнения в определение «международной миграции населения», подтверждают критерий рациональности феномена трудовой миграции. Итак, миграция определяется как территориальные (пространственные) передвижения людей через государственные границы, которые связаны с переменой места жительства и гражданства, обусловленные разными факторами (это могут быть семейные, национальные, политические и ряд других факторов). Передвижения связаны с долгосрочным пребыванием в стране въезда (более 1 года) либо имеют сезонный или маятниковый характер, либо связаны с постоянными поездками на работу, отдых и т.д. (Ионцев, 2009: 326).

Наряду с имеющимся массивом научных исследований по теме миграции, сегодня отсутствует единое общепринятое определение «международной миграции». В плане дискуссии по теоретическим аспектам трудовой миграции интересна работа Нестерова А.А. (Нестерова, 2017). К разряду регулярной миграции причисляются ежедневные маятниковые и приграничные миграции. Маятниковыми мигрантами называют людей, у которых место жительства и место стабильной работы расположены в различных местах. Это обстоятельство вынуждает людей поутру приезжать на работу и каждый вечер возвращаться к месту постоянного жительства (например, жители близлежащих районов области работают на предприятиях областного центра).

Приграничные мигранты (их еще называют «фронтальерами») очень похожи на маятниковых мигрантов, однако имеют существенное отличие – им приходится пересекать государственную границу (живут в одной стране, а работают в другой).

Миграционный поток – это вся сумма переселений, которые произошли в определённое время в рамках той или иной территориальной

системы. Структуры миграционного потока имеют следующие обязательные зависимости – пол и возраст мигрантов, их национальные особенности, семейное положение и т.д. (Потуданская, 2014: 32-33).

Таким образом, международный мигрант – это физическое лицо, которое намеренно осуществляет межгосударственное территориальное передвижение, преследуя основную цель – трудоустройство, но и возможность сменить место жительства.

Эмпирические исследования миграции показывают определенную аналогию во многих странах – закономерности, подвигающие население к миграции. Серьезными аргументами в пользу трудовой миграции являются возраст мигранта. В вопросах, касающихся условий занятости, доминирующим фактором выступает плата за труд. Для страны реципиента или для приглашающего лица категория «возраст» влияет на принятие решения. Оно принимается в зависимости от того, насколько длительно по времени работодатель будет получать выгоду от инвестиций в человеческий капитал, который реализуется в форме миграции (Колосницына, 2005).

Выявлена возрастная категория потенциальных мигрантов. «Наибольшая склонность к миграции наблюдается у молодых людей в возрастном диапазоне от 20 до 24 лет, практически 13 % представителей молодежи в данной возрастной группе ежегодно принимают решение о внутренней либо международной миграции» (Колосницына, 2005). Для молодежи типична нерегулярная погода (к примеру, это может быть сбор урожая).

Челночные миграции были распространены в 90-е годы на постсоветском пространстве, характеризующиеся периодическими выездами, которые могут быть разными по периоду нахождения за границей (к примеру, выезд коммиссантов («челноков») за товаром) с обязательным возвращением к месту постоянного проживания.

Вахтовые миграции определяются наличием особенностей условий работы и нахождения работников на территориях с неблагоприятными климатическими условиями (в качестве примера можно привести выезд сотрудников нефтяной промышленности к месту непосредственной добычи нефти на Севере) (Нестерова, 2017).

Вопрос о том, почему в миграционный процесс втягиваются все большие массы людей и все большее число стран, был поставлен еще классиками политической экономии, продолжает оставаться предметом исследований. Так, ин-

ституциональная теория сосредотачивает внимание на формировании миграционной политики и миграционных потоков, а также на роли международных организаций.

По теории миграции американского экономиста Майкла Тодаро, предложившего свою «миграционную модель», миграция из села в город рассматривается как рациональный процесс, несмотря на высокий уровень безработицы в городе. Аналогичным образом данную модель можно сфокусировать на исследовании принципа рациональности применительно к миграции трудовых ресурсов из более бедных стран в более богатые. Обращает на себя парадокс Тодаро, открытый им в ходе исследования трудовой миграции, согласно которому любые мероприятия, направленные на улучшение городской экономики, приводят к росту городской безработицы, так как эти улучшения стимулируют ещё большую миграцию из сельских территорий. Работники сравнивают свои ожидаемые доходы в городе и начинают переселение из села в случае, если эти ожидаемые доходы превышают их средний уровень доходов в селе (Todaro, 1969: 138-148).

Экономическое неравенство и неравенство между странами, как утверждает неоклассическая теория, являются основными причинами, вызывающими международную миграцию. Одно из объяснений лежит в исторической и традиционной взаимосвязи между метрополиями и бывшими колониями (общность языка, культуры, административного устройства и т.д.), и особенности миграции.

Наличие разницы в уровнях оплаты труда способствует движению рабочей силы из государств с низкой заработной платой в государства с высокой заработной платой. Именно это обстоятельство способствует выравниванию уровней заработной платы на мировом рынке труда.

В исследовании Р. Билсборроу и др. присутствует точка зрения, не вступающая на первый взгляд в особые противоречия с предыдущими взглядами. Речь идет о попытке расширить определение миграции рабочей силы причинно-следственными связями. Так, причиной территориального перемещения трудовых ресурсов выступает сильная мотивация индивида трудоустроиться на определённый срок и вместе с этим сменить место/страну проживания (Билсборроу, 1999: 400).

Принимая во внимание факт того, что международная трудовая миграция является важнейшей составляющей международной миграции

населения, её характерными чертами являются добровольность, временность/возвратность и экономическая мотивация. Выделяется ряд основных причин, непосредственно связанных с переселением:

- причины социально-экономического порядка (уезжают в поисках более высокооплачиваемой работы или же лучших условий жизни и труда);

- политические причины (бегство от вероятных притеснений или репатриация из государства постоянного проживания);

- по причине военных действий (речь об эвакуации, реэвакуации, депортации) (Доугерти, 2010: 402).

Наибольшее распространение в вопросах изучения трудовой международной миграции получила теория общемировой миграционной системы, которая апеллирует к принципам глобализации, для которой характерны общие тенденции развития мировых трудовых миграций и инкорпорация отдельно взятых стран единую мировую систему.

Таким образом, причина и направления миграционных потоков обусловлены степенью интеграции государства в мировое хозяйство, а также его участием в международных и региональных группировках, блоках, соглашениях, ассоциациях. Данная теория указывает, что развитие агентств и разного рода институтов, которые содействуют в получении требуемых информации и языковой поддержке, способствует миграционным потокам (Бондарь, 2006:168). Кроме всего перечисленного, на динамику процесса миграции влияет развитие мировой транспортной системы и средств коммуникации (Лоури) (Лоури, 1966: 67-71).

Миграция как способ инвестиций в «человеческий капитал»

Связь внешней трудовой миграции и экономического развития в стране выезда доказана на макроуровне. Согласно теории человеческого капитала, миграция рассматривается в качестве способа инвестиций в «человеческий капитал», требуемый для создания рынка труда. В свою очередь, рынок труда формируется в условиях действия трех основных факторов миграции: условия занятости в своей стране и в государстве назначения; возраст; издержки переезда.

Объяснение понятия инвестиции в «человеческий капитал» в виде соответствующих схем предложил Питер Стокер (Питер Стокер, 1996: 26-27), обозначив их как индивидуальный, структурный и системный подходы. С

точки зрения концепции человеческого капитала индивидуальный подход заключается в рассмотрении человека продуктом инвестиций таких сфер, как образование, здоровье, квалификация. Опыт инвестирования в человеческий капитал, практикуемый в зарубежных странах, способствует качественному развитию и изменению рабочей силы. По этой причине миграцию считают дополнительным вложением в человеческий капитал.

Благодаря структурному подходу, анализируются разные условия проживания, деятельности индивида, прежде всего социальные, политические и экономические условия. Значительная роль отводится информационным структурам (речь о средствах массовой информации, в первую очередь телевидении, информации от соседей, родственников, которые преуспели в результате миграции). СМИ помогают человеку узнать о дополнительных возможностях, которые открываются перед ним благодаря переезду в другое государство.

Согласно «теории социальной сети» наличие связей между мигрантами и их друзьями и родственниками, которые остались на родине, способно выступить в роли инициатора новых миграционных перемещений. Такие социальные сети приводят к снижению рисков и затрат вновь прибывших, а также способствуют распространению подобного рода сетей в местах происхождения и прибытия мигрантов и к росту потенциала внешней трудовой миграции.

В реальной жизни разные подходы при объяснении причин, которые вызывают миграцию, совмещаются. Восполнить ограниченность неоклассического подхода пытается концепция новой экономики миграции, стремящаяся осуществить синтез микро- и макроподходов. На принятие решения о миграции оказывают влияние все члены домохозяйства. Цель миграции – максимизация ожидаемого дохода и сведение к минимуму риска, который связан с потенциальной возможностью оказаться в рядах безработных в своей стране по причине слабого развития рынка труда и т.д. В данном случае минимизация риска может являться доминирующим фактором в процессе принятия решения о миграции (Massey, 1993:431–466.).

В соответствии с теорией «процветания», или «технологического разрыва», наличие огромного количества мигрантов может являться одним из условий процветания принимающего общества, а также лежать в основе экономического и демографического процветания.

Заклєчение

Теории международного рынка труда, движения и регулирования рабочей силы и концептуальные подходы к мировой миграционной системе, сформулированные разными авторами разных научных направлений и школ в разные времена, являются темой бурных дискуссий и сегодня, применительно к вызовам глобализации.

В современных условиях при решении проблем рынка труда и занятости в той или иной стране используются разные теории, а нередко отдельные положения нескольких теорий. Рассмотренные выше теоретические позволяют анализировать международную миграцию не просто в качестве результата индивидуальных решений, находящихся в зависимости от тех или других факторов, а в контексте мировых потоков капиталов и товаров и взаимодействия целого ряда глобальных факторов – политических, экономических и культурных. Благодаря этому появляется сложная система, которая состоит из разных элементов, оказывающих влияние на процесс миграции.

В ходе анализа подтвердилось утверждение о том, что международные трудовые миграции в развитые государства являются результатом просчетов на других, менее привлекательных и эффективных рынках, которым свойственны недостаточное развитие или несовершенство рынков капитала, страхования и инвестиций. Наличие разницы в оплате труда в подобных условиях может выступать в качестве стимула в выборе рынка труда, однако ее нельзя считать

единственным фактором, который способствует международным перемещениям рабочей силы.

Миграция населения рассматривается через призму территориального перемещения людей, целью которого является поиск нового трудоустройства и более благоприятные условия труда. При этом следует выделять внутреннюю и внешнюю миграцию, учитывая географию и направления перемещений. Применение микроэкономического подхода к трудовой миграции можно реализовать и в рамках модели миграции (М. Годаро).

Соответственно, «международная трудовая миграция – категория, которая непосредственно взаимосвязана с пересечением границы страны с целью предложения рабочей силы в государстве въезда на определенный срок». Итак, факторы, которые определяют международную миграцию, – это спрос и предложение рабочей силы в различных регионах мира, дифференциация в размерах заработной платы, а также политические, демографические и ряд других процессов. Под «международной миграционной системой» понимается определенная совокупность основных принимающих регионов в странах прибытия мигрантов и совокупность основных регионов, отдающих мигрантов в странах их происхождения. Следует отметить, что данная теория учитывает процесс принятия решения о миграции на уровне индивида и хозяйства. В целом, отечественная наука призвана учитывать мировой опыт и специфику казахстанской действительности для разработки наиболее приемлемых концепций рынка труда, способного интегрироваться в мировую систему рынка труда.

Литература

- 1 Казахстан вошел в тридцатку мировых лидеров по фактору эффективности рынка труда // *Zakon.kz* [<https://www.zakon.kz/4863654-kazahstan-voshel-v-tridtsatku-mirovyh.html>], 13 июня 2017
- 2 Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: В 2 т. – М.: Наука, 1993. – Т. 1. – 570 с.; также ряд работ выдающихся мыслителей прошлого, см.: *Антология экономической классики*. У. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. – М., 1993. – 486 с.
- 3 Милль Дж. Ст. Принципы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. – М.: Эксмо, 2007. – 1040 с. (John Stuart Mill Principles of political Economy, with some of their applications to Social Philosophy)
- 4 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: В 3 т. – М.: Политиздат, 1989. – 508 с.
- 5 Маршалл А. Основы экономической науки. – М.: Эксмо, 2007. – 832 с.
- 6 Фридмен М., Хайек Ф. О свободе. – М.: Социум; Три квадрата, 2003. – 149 с.
- 7 Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избр. произ. – М.: Экономика, 1993. – 287 с.
- 8 Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // *Антология экологической классики*. – М., 1993. – С. 3–134 (The Works of Thomas Robert Malthus / ed. by E. A. Wrigley, D.Souden. – L., 1986, v. 1–8)
- 9 Осборн Д., Пластрик П. Управление без бюрократов: пять стратегий обновления государства / Общ. ред. Л.И. Лопатникова. – М.: Прогресс, 2001. – 533 с.
- 10 Международная организация труда. Многосторонние основы МОТ по вопросам миграции рабочей силы. Не обязательные в правовом отношении нормы и руководящие принципы подхода к миграции рабочей силы, основанного на

соблюдении прав человека. МОТ, Женева, 2007 // МОТ. Режим доступа: [http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/normes/documents/normativeinstrument/wcms_c097_ru.htm]

11 Конвенция № 143 «О злоупотреблениях в области миграции и об обеспечении трудящимся–мигрантам равенства возможностей и обращения» // *Zakon.kz*. Режим доступа: [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1018307]

12 Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей. Резолюция 45/158 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1990 года // ООН. Конвенции и соглашения. Режим доступа: [http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/migrant.shtml]

13 Губайдуллина М.Ш., Ярмухамедов Д.М. Международно-правовые аспекты регулирования трудовой миграции в конвенциях Международной организации труда (МОТ) // *Вестник КазНУ. Серия МО и МП.* – 2004. – № 4 (16). – С.104–111

14 Доклад Глобальные оценки МОТ по работникам-мигрантам 2015 г. (ILO Global Estimate on Migrant Workers)// Международное бюро труда (МБТ), Женева/ Режим доступа: [<http://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/news-statements/WCMS436140/lang--ru/index.htm>]

15 Заславская Т.И. Миграция сельского населения. – М.: Мысль, 2009.

16 Маркс, К. Вынужденная эмиграция / К. Маркс, Ф Энгельс. Соч. 2-е изд. – М., 1957.

17 Правовое регулирование экономических отношений в ЕврАзЭС/ЕАЭС: монография / отв. ред. С.К. Идрышева. – Астана, 2015

18 Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М.: Диалог МГУ, 2009. – 326.

19 Потуданская В.Ф., Бояркин Г.Н., Юсова Ю.С. Трудовая миграция как фактор трансформации регионального рынка труда. – Омск: изд-во ОмГТУ, 2014. – 246 с

20 Ивахнюк И. В. Международная трудовая миграция. – М., 2005

21 Похлебаева О. Понятие миграции и ее классификация // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2005. – № 3. – С. 4-10

22 Колосницына М.Г., Суворова И.К. Международная трудовая миграция: теоретические основы и политика регулирования // *Экономический журнал ВШЭ.* – 2005. – № 4. Режим доступа: [http://library.hse.ru/e-resources/HSE_economic_journal/-articles/09_04_05.pdf]. Дата доступа: 07. 01.2017

23 Нестерова А.А. Ретроспективный взгляд на теории, объясняющие трудовую миграцию. Режим доступа: [http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5396/1/nesterova_2011_8_IER_issues_r.pdf], Режим доступа: 02.02.2017

24 Todaro M.P. A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries // *The American Economic Review.* – 1969. – Vol. 59, № 1. – P. 138-148

25 Билсборроу Р.Е., Хьюго Г., Оберай А., Злотник Х. Статистика международной миграции. Рекомендации по совершенствованию систем сбора данных. – М.: Academia, 1999. – 400 с.

26 Доугерти К. Введение в эконометрику: пер. с англ. – М.: ИНФРА-М., 2010. – 402 с.

27 Бондарь, А. В. Человеческий капитал в контексте макроэкономической стабилизации и конкурентоспособности национальной (малой открытой) экономики /А. В. Бондарь, М. А. Бондарь, И. В. Корневцев, Л. Н. Маркусенко. – Минск, 2006

28 Lawry I. Migration and Metropolitan Growth: Two Analytical Models. San-Francisco. – 1966. – Pp. 67-71.

29 Стокер П. Работа иностранцев: обзор международной миграции рабочей силы. – М., 1996

30 Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., and Taylor J. E. (1993). Theories of International Migration: Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3): 431–466.

References

1 Kazakhstan voshel v tridcatku mirovyh liderov po faktoru jeffektivnosti rynka truda // *Zakon.kz* [<https://www.zakon.kz/4863654-kazakhstan-voshel-v-tridtsatku-mirovyh.html>], 13 iyunja 2017

2 Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov: V 2 t. – М.: Nauka, 1993. – Т. 1. – 570 s.; takzhe rjad rabot vydajushhihsja myslitelej proshlogo, sm.: *Antologija jekonomicheskoy klassiki. U. Petti, A. Smit, D. Rikardo.* – М., 1993. – 486 s.

3 Mill' Dzh. St. Principy politicheskoy jekonomii s nekotorymi prilozhenijami k social'noj filosofii. – М.: Jeksmo, 2007. – 1040 s. (John Stuart Mill Principles of political Economy, with some of their applications to Social Philosophy)

4 Marks K. Kapital. Kritika politicheskoy jekonomii: V 3 t. – М.: Politizdat, 1989. – 508 s.

5 Marshall A. Osnovy jekonomicheskoy nauki. – М.: Jeksmo, 2007. – 832 s.

6 Fridmen M., Hajek F. O svobode. – М.: Socium; Tri kvadrata, 2003. – 149 s.

7 Kejns Dzh. M. Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg. Izbr. proiz. – М.: Jekonomika, 1993. – 287 s.

8 Mal'tus T. Opyt o zakone narodonaselenija // *Antologija jekologicheskoy klassiki.* – М., 1993. – S. 3–134 (The Works of Thomas Robert Malthus / ed. by E. A. Wrigley, D.Souden. – L, 1986, v. 1–8)

9 Osborn D., Plastrik P. Upravlenie bez bjurokratov: pjat' strategij obnovenija gosudarstva / Obshh. red. L.I. Lopatnikova. – М.: Progress, 2001. – 533 s.

10 Mezhdunarodnaja organizacija truda. Mnogostoronnie osnovy MOT po voprosam migracii rabochej sily. Ne objazatel'nye v pravovom otnoshenii normy i rukovodjashhie principy podhoda k migracii rabochej sily, osnovannogo na sobljudenii prav che-loveka. МОТ, Zheneva, 2007 // МОТ. Rezhim dostupa: [http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/normes/documents/normativeinstrument/wcms_c097_ru.htm]

11 Konvencija № 143 «O zloupotreblenijah v oblasti migracii i ob obespechenii trudjashhimsja–migrantam ravenstva voz-mozhnostej i obrashhenija» // *Zakon.kz*. Rezhim dostupa: [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1018307]

- 12 Mezhdunarodnaja konvencija o zashhite prav vseh trudjashhihsja-migrantov i chlenov ih semej. Rezoljucija 45/158 General'noj Assamblei ot 18 dekabrja 1990 goda // OON. Konvencii i soglashenija. Rezhim dostupa: [http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/migrant.shtml]
- 13 Gubajdullina M.Sh., Jarmuhamedov D.M. Mezhdunarodno-pravovye aspekty regulirovanija trudovoj migracii v konvencijah Mezhdunarodnoj organizacii truda (MOT) // Vestnik KazNU. Serija MO i MP.– 2004.– № 4 (16). – S.104–111
- 14 Doklad Global'nye ocenki MOT po rabotnikam-migrantam 2015 g. (ILO Global Estimate on Migrant Workers)//Mezhdunarodnoe bjuro truda (MBT), Zheneva/ Rezhim dostupa: [<http://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/news-statements/WCMS436140/lang--ru/index.htm>]
- 15 Zaslavskaja T.I. Migracija sel'skogo naselenija. – M.: Mysl', 2009.
- 16 Marks, K. Vynuzhdennaja jemigracija / K. Marks, F Jengel's. Soch. 2-e izd. – M., 1957.
- 17 Pravovoe regulirovanie jekonomicheskikh otnoshenij v EvrAzJeS/EAJeS: monografija / otv. red. S.K. Idrysheva. – Astana, 2015
- 18 Ioncev V.A. Mezhdunarodnaja migracija naselenija: teorija i istorija izuchenija. – M.: Dialog MGU, 2009. – 326.
- 19 Potudanskaja V.F., Bojarkin G.N., Jusova Ju.S. Trudovaja migracija kak faktor transformacii regional'nogo rynka truda. – Omsk: izd-vo OmGTU, 2014. – 246 s
- 20 Ivahnjuk I. V. Mezhdunarodnaja trudovaja migracija. – M., 2005
- 21 Pohlebaeva O. Ponjatje migracii i ee klassifikacija // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija. – 2005. – № 3. – S. 4-10
- 22 Kolosnicyna M.G., Suvorova I.K. Mezhdunarodnaja trudovaja migracija: teoreticheskie osnovy i politika regulirovanija // Jekonomicheskij zhurnal VShJe. – 2005. – № 4. Rezhim dostupa: [http://library.hse.ru/e-resources/HSE_economic_journal/articles/09_04_05.pdf]. Data dostupa: 07. 01.2017
- 23 Nesterova A.A. Retrospektivnyj vzgljad na teorii, ob#jasnjajushhie trudovuju migraciju. Rezhim dostupa: [http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5396/1/nesterova_2011_8_IER_issues_r.pdf], Rezhim dostupa: 02.02.2017
- 24 Todaro M.P. A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries // The American Economic Review. – 1969. – Vol. 59, № 1. – P. 138-148
- 25 Bilborrou R.E., H'jugo G., Oberaj A., Zlotnik H. Statistika mezhdunarodnoj migracii. Rekomendacii po sovershenstvovaniju sistem sbora dannyh. – M.: Academia, 1999. – 400 s.
- 26 Dougerti K. Vvedenie v jekonometriku: per. s ang. – M.: INFRA-M., 2010. – 402 s.
- 27 Bondar', A. V. Chelovecheskij kapital v kontekste makrojekonomicheskoj stabilizacii i konkurentosposobnosti nacional'noj (maloj otkrytoj) jekonomiki /A. V. Bondar', M. A. Bondar', I. V. Kornevec, L. N. Markusenko. – Minsk, 2006
- 28 Lawry I. Migration and Metropolitan Growth: Two Analitical Models. San-Francisco. – 1966. – Pr. 67-71.
- 29 Stoker P. Rabota inostrancev: obzor mezhdunarodnoj migracii rabochej sily. – M., 1996
- 30 Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., and Taylor J. E. (1993). Theories of International Migration: Review and Appraisal. Population and Development Review, 19(3): 431–466.

4-бөлім
**МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ
ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕР**

Раздел 4
**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ
В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ И ОБРАЗОВАНИЯ**

Section 4
**METHODOLOGICAL ISSUES
IN THE SPHERE OF CULTURE AND EDUCATION**

Акбаров А.

профессор Международного университета Бурч,
Босния и Герцеговина, г. Сараево, e-mail: azamatakbar@yahoo.com

**КАТЕГОРИЯ ВЕЖЛИВОСТИ
В АСПЕКТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ И
КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА**

Основной предмет настоящего исследования в области социолингвистики может заключаться в лингвистических феноменах или самом взаимодействии. Язык реальной коммуникации служит источником данных для лингвистического анализа. С другой стороны, знание лингвистического феномена может быть использовано для обоснования процессов и результатов взаимодействия. Исследование данного типа лежит в области интеракционной социолингвистики. Интеракционная социолингвистика главным образом имеет отношение к культурно идентифицированным интеракционным стратегиям. Цель настоящего исследования заключается в обсуждении речевых актов просьбы и извинения в межкультурном и межлингвистическом аспекте. На более конкретном уровне исследование изучает взаимосвязь между вежливостью и косвенностью. Поскольку просьба должна быть сформулирована в соответствии с социальными и культурными нормами, она рассматривается как «угроза негативному общественному лицу адресата» (Brown, 1987:37). В настоящем исследовании для сбора данных были использованы многовариантные дискурсивные задания (МДЗ). МДЗ является методом сбора данных, с помощью которого можно получить абсолютно сопоставимые данные в разных языках, что позволяет сделать выводы о нормах вежливости, присущих той или иной культуре. Данные основаны на ответах студентов боснийского и турецкого происхождения, учащихся в Университете Бурч, Сараево, Босния и Герцеговина. В исследовании приняли участие сорок три студента первого и второго курсов факультета английского языка и литературы. Исследование основывается на качественном анализе данных. При этом, для кросс-культурного сравнения используется количественный анализ. Описание анализа данных также содержит переменную, связанную с половой принадлежностью, которая необходима для дальнейшего более углубленного анализа. Результаты показывают, что стратегии выражения просьбы и извинения варьируются в зависимости от культуры и половой принадлежности.

Ключевые слова: вежливость, просьба, извинение, межкультурная прагматика, дискурсивная стратегия.

Akbarov A.

Professor, International Burch University,
Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, e-mail:azamatakbar@yahoo.com

**Category of politeness in the aspect of intercultural communication
and communicative and pragmatic features of speech etiquette**

The main subject of this research in the field of sociolinguistics can be consisted of linguistic phenomenon and the interaction itself. Language of real communication is a source of data for linguistic analysis. On the other hand, knowledge of linguistic phenomenon can be used for justification of processes and results of interaction. This kind of research lies in the field of interactive sociolinguistics. Interactive sociolinguistics primarily has respect to culturally identified interactive strategies. The aim of this research is to discuss the speech acts of the request and apology in intercultural and inter-linguistic aspect. More specifically, research explores relationship between politeness and indirectness. As far as

request should be formulated in accordance with the social and cultural norms, it is considered as “a threat to negative public person of the addressee” (Brown and Levinson, 1987). In this research, multivariate discursive tasks (MDT) were used for data collection. MDT is a method of data collection, with the help of which comparable data in different languages can be gained. It allows us to draw conclusions about norms of politeness, inherent in particular culture. Data is based on answers of students with Bosnian and Turkish background, and students at the University of Burch, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. Forty-three first and second year students of English language and literature faculty attended in research. The research is based on qualitative analysis of data. Here with, quantitative analysis is used for cross-cultural comparison. The description of data analysis contains variable as well, connected with gender affiliation, which is necessary for further in-depth analysis. The results show that strategies of expressing the request and apology vary depending on culture and gender affiliation.

Key words: politeness, request, apology, intercultural pragmatics, discourse strategy.

Акбаров А.

Бурч халықаралық университетінің профессоры,
Босния және Герцеговина, Сараево қ., e-mail: azamatakbar@yahoo.com

**Мәдениетаралық коммуникация тұрғысындағы
сыпайылық категориялары және
сөйлеу әдебінің коммуникативтік-прагматикалық ерекшеліктері**

Осы зерттеу жұмысының негізгі социолингвистикалық тақырыбы ретінде лингвистикалық феномен немесе өзара қарым-қатынас тақырыптарын атауға болады. Қарым-қатынас жүзеге асырылатын тіл лингвистикалық анализдің дерек көзі ретінде қызмет етеді. Бір себептен, лингвистикалық феноменді білу қарым-қатынастың процестері мен нәтижелерін негіздеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Осындай зерттеулер интеракционды социолингвистика саласына жатқызылады. Интеракционды социолингвистиканың мәдени сәйкестендірілген интеракционды стратегияларға тура байланысы бар. Осы зерттеудің мақсаты – өтініш және кешірім сұрау кезіндегі сөйлеу актілерін мәдениетаралық аспектіде талқылау болып табылады. Неғұрлым нақтыланған деңгейде бұл жұмыс сыпайылық және жанамалық арасындағы өзара байланысты зерттейді. Өтініш әлеуметтік және мәдени нормаларға сәйкес тұжырымдалуы тиіс болғандықтан, ол “жағымсыз қоғамдық тұлғаға адресаттың төндіретін қаупі” ретінде қарастырылады (Браун және Левинсон, 1987). Осы зерттеу жұмысы үшін деректер жинауда көп нұсқалы дискурсивті тапсырмалар (ҚДТ) қолданылды. ҚДТ деректерді жинау әдісі болып табылады, оның көмегімен әр түрлі тілде абсолюттік салыстырмалы деректер жинауға болады. Бұл бірнеше мәдениетке тән сыпайылық нормалар жайында қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Деректер Бурч, Сараево, Босния және Герцеговина Университеттерінде оқитын босния және түрік текті студенттердің жауаптарына негізделген. Зерттеуге ағылшын тілі мен әдебиеті бөліміндегі бірінші және екінші курстың қырық үш студенті қатысты. Зерттеу жұмысы барлық деректерді сапалық талдауға негізделеді. Сонымен қатар, мәдениетаралық салыстыруда сандық талдау пайдаланылады. Деректерді талдауды сипаттау үшін, сондай-ақ жыныстық тиістілігіне байланысты қарастыруға мүмкіндік беретін айнымалы құрал қолданылады. Бұл одан әрі терең талдауға болған жағдайда қолданылуы мүмкін. Нәтижелер өтініш білдіру және кешірім сұрау стратегиялары мәдени және жыныстық тиістілігіне байланысты өзгеріп тұратынын көрсетті.

Түйін сөздер: сыпайылық, өтініш, кешірім сұрау, мәдениетаралық прагматика, дискурсивті стратегия.

Введение

В рамках социолингвистических исследований язык взаимодействия является одной из наиболее изучаемых областей. В дополнение к взаимодействию лицом к лицу другие речевые жанры, такие как интервью, публичные лекции и общение на уроке в классе составляют часть основных предметов исследования (Wierzbicka, 1985:147), (Akbarov, 2015:15), (Akbarov, 2017:254).

Лингвистические феномены или взаимодействия сами по себе могут быть главным предметом исследования в этой области. Язык реальной коммуникации может служить источником данных для лингвистического анализа, нацеленного на объяснение определенных в нем лингвистических структур. С другой стороны, знание лингвистических феноменов может быть применено для объяснения процессов и результатов взаимодействия. Этот тип исследования лежит в области интеракционной социолингвистики.

Интеракционная социолингвистика главным образом имеет отношение к культурно идентифицированным интеракционным стратегиям.

Большая часть исследований в этой области отражает межкультурную коммуникацию как предмет, вызывающий повышенный интерес (Akbarov, 2017:16). Во взаимодействии, которое можно рассматривать как успешное, сигналы и намерения правильно интерпретируются адресатом. В случаях, когда говорящие не разделяют культурное происхождение, сигналы могут быть неверно истолкованы, что ведет к безуспешному взаимодействию.

Настоящее исследование направлено на обсуждение речевых актов просьбы и извинения в межкультурном и кросс-лингвистическом отношении. На более конкретном уровне исследование изучает связь между вежливостью и косвенностью. Поскольку просьба должна быть сформулирована в соответствии с социальными и культурными нормами, она рассматривается как «угроза негативному общественному лицу адресата» (Brown, 1987:35). **Переформулирование** просьб тесно связано с определенными лексическими и синтаксическими структурами в языке, которые могут отображаться посредством сравнения с другими языками.

В настоящем исследовании для сбора данных были использованы многовариантные дискурсивные задания (МДЗ). МДЗ является методом сбора данных, с помощью которого можно получить абсолютно сопоставимые данные в разных языках, что позволяет сделать выводы о нормах вежливости, присущих той или иной культуре. Данные основаны на ответах студентов боснийского и турецкого происхождения, учащихся в Университете Бурч, Сараево, Босния и Герцеговина. В исследовании приняли участие сорок три студента первого и второго курса факультета английского языка и литературы.

Исследование основывается на качественном анализе данных. При этом, для кросс-культурного сравнения используется количественный анализ. Описание анализа данных также содержит переменную, связанную с половой принадлежностью, которая необходима для дальнейшего более углубленного анализа.

В следующем разделе представлен обзор соответствующих теорий вежливости и приводятся определения просьбы и извинения. В разделе 3 пояснены методы, примененные для сбора и анализа данных. Далее, полученные результаты обсуждаются и разъясняются. В заключительном разделе приведены выводы на основе полу-

ченных результатов и изложены предложения для дальнейших исследований.

Обзор литературы

Интеракционная социолингвистика

Исследования в области интеракционной социолингвистики направлены на реструктуризацию феноменов вежливости и понятия «лицо», первоначально предложенного Эрвином Гоффманом в его авторитетной книге «Ритуал взаимодействия: очерки о межличностном поведении». Он заявляет, что говорящие выполняют требования двух «лиц»: «положительного лица» и «отрицательного лица» (Goffman:40]. По сути, положительное лицо подразумевает потребность в межличностном взаимодействии, то есть общения с другими, а негативное лицо требует уважения к другим и недопущения их оскорбления. Выбор языковых компонентов обусловлен использованием «правил взаимопонимания» (Lakoff, 1979:60). Согласно Лакову (1979), ораторы делают конкретный выбор, чтобы сказать то, что они хотят сказать. Из уважения к нуждам лица собеседника говорящие не заявляют точно, что они имеют в виду; они делают косвенное указание в целях соблюдения социальных требований социального взаимодействия. Существует три прагматических правила, из которых одно выбирается говорящим, и каждое из них приводит к трем различным коммуникативным стилям (Lakoff, 1979:62).

1. Не навязываться (известный как дистанционный стиль).
2. Предоставлять выбор (известный как стиль отличия).
3. Быть дружелюбным (известный как товарищество).

Эти правила были сформулированы в теорию универсалий вежливости (Brown, 1987:36).

Для организации и упорядочения информации и выражения того, что они хотят сказать, говорящие используют «подсказки контекстуализации», то есть просодические и паралингвистические признаки, знакомые формулы и разговорные методы (Gumperz, 1982:80). Высказывание желаемого подразумевает выбор определенной речевой активности, то есть то, что, по их мнению, они делают на каждом этапе ответных действий.

Дискурсивная инференция – это еще одна ключевая концепция в теоретической основе Гумперца (1982), в которой участники извлекают значение из слов и фраз по мере их появления

в разговоре, а также предсказывают, что произойдет дальше, в зависимости от выполняемого взаимодействия. Говорящие руководствуются шаблонами интерпретации, которые постоянно поддерживаются в продолжении объяснения. Анализ такого взаимодействия требует интерпретации конкретных случаев дискурса, что известно как «герменевтический подход» (Tannen, 1984a:56).

Таннен (1984б:57) расширяет парадигму межкультурного взаимодействия и заявляет, что индивиды развивают определенные разговорные привычки передачи сигналов, которые характерны для определенного речевого сообщества. Члены такого речевого сообщества узнают эти привычки от своих сверстников, с которыми у них имеются общие характеристики, такие как принадлежность к региону, этнической группе, классу, возрасту и полу. Общие шаблоны разговорного стиля приносят вклад в индивидуальную систему передачи и интерпретации смысла. Когда аналогичные системы используются говорящими, смысл интерпретируется как предполагаемый. С другой стороны, в случае, если системы относительно различны, смысл толкуется неверно. В качестве примера можно привести паузы для смены коммуникативных ролей, паузы внутри смены ролей, наложение фраз, прерывание и молчание (Bennett, 1981:175) (Tannen, 1984с:59).

Исследования языковых средств и стратегий лежат в основе интеракционной социолингвистики, при этом большое внимание уделяется повествованию и вопросам. Анализ таких стратегий сосредоточен на этнографии речи, которая предоставляет бесценные данные о разных культурах. Другие стратегии, анализируемые в рамках интеракционной социолингвистики, включают в себя дискурс-маркеры, гезитацию, предмет дискуссии, власть и солидарность, фигуры речи, повторение, косвенную речь, и, в соответствии с последней тенденцией, выражение эмоций или чувств.

Подводя итог, можно утверждать, что интеракционная социолингвистика является основной областью исследований в конкатенации лингвистики и антропологии. Она стремится пролить свет на межкультурную коммуникацию, поскольку она определяет стратегии дискурса как включаемые говорящими на культурном уровне, и исследует результаты взаимодействия различных стратегий говорящих, принадлежащих к разным культурам. Кроме того, интерактивная социолингвистика вносит вклад в тео-

ретические вопросы лингвистики, иллюстрируя сущность смысла в языке и сущность языка во взаимодействии.

Исследование вежливости в разных культурах

Вежливость не встроена в лингвистические структуры как таковые, но каждый язык обладает множеством специфичных для культуры рутинных формул, которые содержат «значения вежливости по умолчанию» (Wierzbicka, 1985:16).

Культурно-специфическая природа вежливости тесно связана с определенными лексическими и синтаксическими структурами в языке, что может быть продемонстрировано посредством сравнения с другими языками. Поскольку теория вежливости была впервые предложена Брауном и Левинсоном, анализ различных речевых актов раскрыл межкультурные характеристики вежливости и выявил определенные сложности, с которыми сталкиваются люди, изучающие иностранный язык в распознавании норм вежливости в языке.

Речевые акты вежливости и извинения были широко изучены как в теоретических, так и в эмпирических исследованиях вежливости. Эти речевые акты составляют центральный предмет межкультурных и кросс-лингвистических исследований. Просьбы необходимо формулировать в соответствии с социальными и культурными нормами, поскольку они рассматриваются как «угроза общественному негативному лицу адресата» (Brown, 1987:43). А именно, они ограничивают свободу действий адресата путем принуждения к исполнению определенного желания со стороны говорящего.

Соотношение вежливости и косвенности

Эмпирические исследования феноменов вежливости свидетельствуют, что существует тесная взаимосвязь между косвенностью и вежливостью, как это первоначально излагалось в многочисленных теориях вежливости (Leech, 1994:23), Brown, 1987:44). Как утверждает Лич (1994:24), степень выраженности на уровне вежливости является более высокой, когда развивается «более косвенная иллюкуция». Однако, не все культуры ценят косвенность, напротив, в иных случаях прямота ассоциируется с честностью. К примеру, русское понимание вежливости базируется на прямоте и открытости (Rathmaug, 1994:11). Уклончивость рассматривается как «трата времени адресата» (Zemskaja, 1997:20). В свою очередь, в английском и немецком языках косвенность является более предпочтительной.

Марти (2000:18) изучает реализацию речевых актов и восприятие вежливости при выражении просьб, излагаемых людьми, владеющими только турецким языком и владеющими турецким и английским языками. Результаты ее исследования показывают, что владеющие только турецким языком развивали различные стратегии в целях обсуждения выбора. Что касается говорящих на турецком и английском языках, то они развивали более косвенные стратегии.

Сбор данных

Метод

Во многих исследованиях анализ речевых актов основывается на эмпирических данных, лингвистических корпусах или литературоведческих данных (Wierzbicka, 1985:150), (Betsch, 2003:34).

Настоящее исследование основывается на данных, полученных при помощи многовариантных дискурсивных заданий (МДЗ). Этот метод является особенно эффективным при изучении феноменов вежливости в рамках межкультурных и кросс-лингвистических исследований. МДЗ является методом сбора данных, с помощью которого можно получить абсолютно сопоставимые данные в разных языках, что позволяет сделать выводы о нормах вежливости, присущих той или иной культуре. МДЗ также выявляет прагматико-лингвистические и социолингвистические критерии анализируемой культуры (Cummins, 1996:68).

МДЗ

МДЗ, разработанные для сбора данных для настоящего исследования, состоящие из двадцати сценариев, сформулированных на английском, были специально составлены для формулирования просьб и извинений. В целях обеспечения понимания были применены возможные ситуации из повседневной учебной жизни. Для каждой ситуации были даны три возможных ответа, варьирующихся между наиболее и наименее вежливым.

Сценарий просьбы

В рамках сценария просьбы существует множество ситуаций, в которых участников просят высказать просьбу. Можно привести следующий пример:

Ситуация 1

‘Предположим, что Вам срочно, не позднее завтрашнего дня, необходимо получить рекомендательное письмо для назначения на должность преподавателя английского языка в

институте. Как бы Вы попросили своего преподавателя составить его для Вас?

a. Вы можете написать для меня рекомендательное письмо? Оно мне нужно завтра.

b. Хотелось бы узнать, возможно, Вы могли бы дать мне рекомендательное письмо для моего работодателя.

c. Не могли бы Вы написать для меня рекомендательное письмо очень срочно? Крайний срок – завтра и это действительно важно!’

Отношения между участниками в вышеуказанной ситуации могут быть охарактеризованы как сильно дистанцированные и социально неравные. В связи с чем, правильный вариант в этой ситуации является наиболее косвенным, поскольку косвенность рассматривается как вежливость. Как наиболее косвенная просьба в примере, ответ (B) рассматривается как наиболее вежливый вариант.

Сценарий извинения

Вторым типом сценария, использованным для сбора данных, стала ситуация извинения. Эти сценарии, отражающие извинение, также содержат три варианта ответа. Были выявлены наиболее подходящие для заданной ситуации варианты ответов по мнению участников. Можно привести следующий пример ситуации:

Ситуация 2

Вы витеаете в облаках на уроке и теряете нить того, что говорит преподаватель. В этот момент он задает Вам вопрос об обсуждаемой теме. Вы абсолютно не знаете, что происходило в классе. Как Вы извинитесь?

Преподаватель: О чем ты думаешь? Ты меня слушаешь? Вы

a. Извините, я Вас не слушал. О чем вы говорили?

b. Мне очень жаль, я на минуту отвлекся.

c. Я думал о других вещах; Я не понимаю, о чем Вы говорите.

Данная ситуация также представляет из себя пример властной иерархии; поэтому официальное и вежливое извинение принимается как норма. Вариант (B) представляется наиболее подходящим для отношений между собеседниками.

Популяция

Настоящее исследование основано на изучении речевых актов просьбы, полученных от студентов университетов боснийского и турецкого происхождения. Данные были собраны в Международном университете Бурч, Сараево, Босния и Герцеговина. В исследовании приняли участие сорок три студента первого и второго курсов обучения факультета английского языка

и литературы. Что касается демографического соотношения, 28 студентов имели боснийское происхождение, что составляет 65%, и 15 студентов имели турецкое происхождение, что составляет 33,5% от общего числа испытуемых.

Анализ

Главным предметом анализа настоящего исследования является изучение предпочтений участников в выборе прямых и косвенных реализаций речевого акта при выражении просьбы и извинения. Целью исследования также является изучение взаимосвязи между вежливостью и косвенностью. Категоризация данных основана на Биржанди и Резай (2006:45).

Ответы на вопросы были категоризованы между наиболее и наименее вежливыми и ответы участников были проанализированы, исходя из двух переменных, национальность и пол.

Анализ, исходя из половой принадлежности участников

Полученные ответы участников были сгруппированы в соответствии с их половой принадлежностью. Были кодифицированы значения ответов, варьирующихся между 3-2-1, начиная с наиболее и заканчивая наименее вежливыми соответственно. Общее число вежливых и невежливых ответов участников женского пола были внесены в диаграмму, то же самое было сделано с ответами участников мужского пола. Полученные результаты показаны согласно их числу и процентному соотношению в Таблице 1.

Таблица 1 – Распределение ответов в зависимости от половой принадлежности

Пол	Общее число	Вежливые ответы	Невежливые ответы	Процентное соотношение
Женский	29	21	8	74%
Мужской	14	8	6	56%

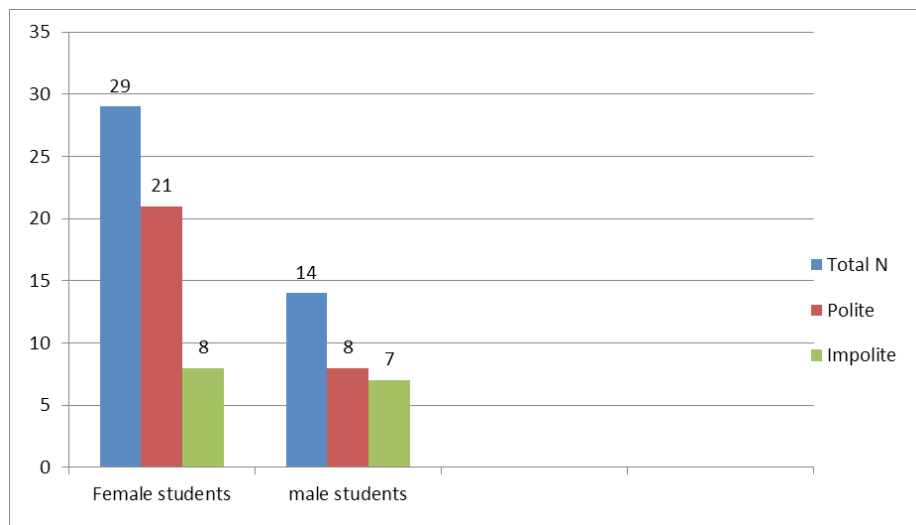

Диаграмма 1 – Распределение ответов в зависимости от половой принадлежности

Как указано в диаграмме, 21 из 29 студентов женского пола выбирали наиболее вежливые ответы для заданных вопросов. Это число составляет 74% общего количества участников женского пола. С другой стороны, 8 из 14 участников мужского пола в целом предпочитали вежливые ответы, что составляет 56% участников мужского пола. Эти результаты могут в дальнейшем подтвердить широко распространённое мнение, что женщины являются более вежливыми по

сравнению с мужчинами. Однако, масштабы настоящего исследования недостаточно широки для общих выводов, основанных на полученных результатах. Эти результаты актуальны для текущего контекста, в котором проводилось исследование, и текущего профиля участников.

Анализ исходя из национальности участников

Вторая категоризация была произведена, исходя из переменной национальности. Ее целью было выявление в полученных ответах раз-

личий в выборе стратегии вежливости. Были кодифицированы значения для ответов, варьирующихся между 3-2-1, начиная с наиболее и заканчивая наименее вежливыми соответственно. Общее число вежливых и невежливых ответов участников боснийского происхождения были внесены в диаграмму и то же самое было сделано с ответами участников турецкого происхождения. Результаты категорированы согласно числу и процентному соотношению в *Таблице 2*.

Таблица 2 – Распределение ответов в зависимости от национальности

Национальность	Общее число	Вежливый ответ	Невежливый ответ	Процентное соотношение
Участники боснийского происхождения	28	20	8	72%
Участники турецкого происхождения	15	9	6	59%

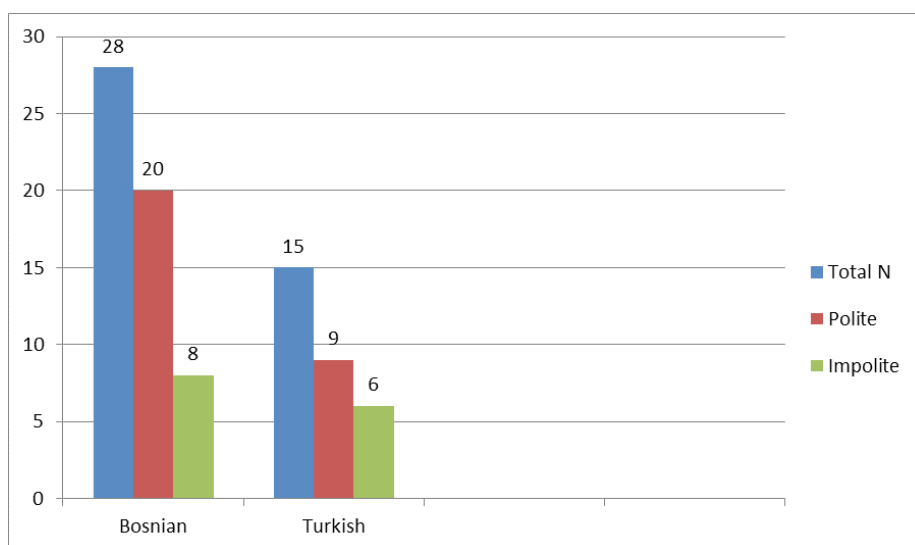

Диаграмма 2 – Распределение ответов в зависимости от национальности

Результаты, полученные, исходя из ответов по переменной национальности, показывают, что большинство студентов боснийского происхождения, 72% от общего числа, выбрали стратегии «для подготовки адресата к последующей просьбе путем ее объявления или просьбы о разрешении ее выполнить» (House J., Kasper, 1987:1260). Т.е. косвенные стратегии используются чаще, чем прямой акт, выражающий негативную оценку позитивного общественного лица говорящего. Более половины студентов турецкого происхождения (59%), с другой стороны, предпочитали официальные стратегии, которые широко используются в ситуациях между равными сторонами, такими как члены семьи или близкие друзья. Принимая во внимание тот факт, что ситуации включают взаимоотношения учитель-студент, эти стратегии рассматриваются как менее вежливые, или даже в некоторых случаях неуместные.

Выводы

Результаты исследования показывают, что просьбы и извинения реализуются на многих уровнях прямоты и вежливости. Были установлены как межкультурные вариации, так и вариации исходя из пола. Выводы могут быть сделаны исходя из лингвистических реализаций стратегий и ситуаций, в которых они используются. В отличие от общепринятого убеждения, что косвенные конструкции возрастают с запада на восток (Ogiermann E, 2005:720), в настоящем исследовании участники боснийского происхождения показали больший диапазон вежливых ответов по сравнению с участниками турецкого происхождения. Эти предпочтения, присущие культуре, показывают, что различные культуры присваивают различные степени важности негативному общественному лицу. Это подтверждает разделение культур на

культуры позитивного вещественного лица и негативного общественного лица, изначально предложенное Брауном и Левинсоном (Brown, 1987:36). Не смотря на то, что выявить точные и категоричные межкультурные различия представляется затруднительным, можно предположить, что различия заключаются в их степени. Более того, необходимо помнить, что высказывания подвергаются интерпретации и обсуждению, и ни одна лексическая единица не является вежливой по существу.

Уместность отдельного высказывания в определённом контексте также может варьироваться даже среди членов одной и той же культуры. Вопрос о том, являются ли выработанные стратегии стратегиями «вежливости» или «по-

литики» (Akbarov, 2015:19), несущественен, при условии, что иностранец способен избежать преднамеренной грубости. Исследования межкультурных коммуникаций являются существенными с точки зрения выявления культурных различий и содействия стилям коммуникации. Это особенно необходимо в непрерывном процессе глобализации.

Настоящее исследование может быть продолжено в дальнейшем при помощи иных методов сбора данных в целях сравнения с МДЗ, разработанными для целей настоящего исследования. Более того, сбор данных в различных группах участников может способствовать получению более точных выводов относительно межкультурной вежливости.

Литература

- 1 Akbarov, A. (2015) Mejkulturnoye issledovaniye izvineniy v bosniyskom i angliyskom yazikah. Foreign Philology: Language, Literature, Education Scientific-Methodological Journal, Samarkand State Institute of Foreign Languages: Samarkand, Uzbekistan. 3 (56), 13-20.
- 2 Akbarov, A. (2017) Ot pragmaticheskikh znaniy k mejkulturnomu ponimaniyu: izucheniye sotsialno-pragmaticheskikh voprov delovoga mira. Proceedings of the International Symposium "Current Issues of translation in the context of intercultural communication" Abylaikhan Kazakh university of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan. 252-261.
- 3 Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage (Vol. 4). Cambridge university press.
- 4 Betsch, M., (2003). Questions as indirect requests in Russian and Check. In Meaning through Language Contrast II, Katarzyna, M. J. & K. Turner (eds.), 277- 290. Philadelphia: John Benjamins.
- 5 Cummings, L. M. B. M. C., & Clark, B. M. (2006). Natural speech act data versus written questionnaire data: How data collection method affects speech act performance. Speech acts across cultures: Challenges to communication in a second language, 11, 65.
- 6 Figueroa, C. M., & Gárate, T. M. (Eds.). (2006). Studies in Contrastive Linguistics: Proceedings of the 4th International Contrastive Linguistics Conference, Santiago de Compostela, September, 2005 (No. 170). Univ Santiago de Compostela
- 7 Goffman, E. (1967). Interaction ritual Garden City, NY: Anchor, 5-45.
- 8 Gumperz, J. J. (1982). Discourse strategies: Studies in interactional sociolinguistics 1. Cambridge: CUP. doi, 10.
- 9 House, J., & Kasper, G. (1987). Interlanguage pragmatics: Requesting in a foreign language. Perspectives on language in performance, 2, 1250-1288.
- 10 Leech, G. N. (2016). Principles of pragmatics. Routledge.
- 11 Murray, S. O., & Covelli, L. H. (1988). Women and men speaking at the same time. Journal of Pragmatics, 12(1), 103-111.
- 12 Marti, L. (2006). Indirectness and politeness in Turkish-German bilingual and Turkish monolingual requests. Journal of Pragmatics, 38(11), 1836-1869.
- 13 Ogiermann E. (2006) Cultural variability within Brown and Levinson's politeness theory: English, Polish and Russian apologies //Studies in contrastive linguistics: Proceedings of the 4th International Contrastive Linguistics Conference Santiago de Compostela, septiembre Servicio de Publicaciones, 707-718.
- 14 Rezaei, S. (2010). Developing a multiple-choice discourse completion test of interlanguage pragmatics for Iranian EFL learners.
- 15 Türker, L., & Akbarov, A. (2016). CROSS-CULTURAL VARIATION IN PERCEPTION OF POLITENESS NORMS. British Journal of English Linguistics, 4(6), 1-10.
- 16 Zemskaja E. A. (1997) Kategorijavezlivosti: Obšievoprosy nacional'no-kul'-turnaja specifika russkogo jazyka //Zeitschrift-fürslavischePhilologie.
- 17 Wierzbicka, A. (1985). Different cultures, different languages, different speech acts: Polish vs. English. Journal of pragmatics, 9(2-3), 145-178.

Карипбаева Г.А.¹, Зайсанбаев Т.К.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті, дипломатиялық аударма кафедрасының аға оқытушысы,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alipbai@gmail.com

²С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университеті, қазақ тілі және кәсіби қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: t__1962@mail.ru

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ
БЕЙІМДЕУ ЖОЛДАРЫ**

Мақалада қазақ тіліндегі халықаралық терминдердің жасалуы, қалыптасуы туралы сөз болады. Авторлар қазақ тіліндегі халықаралық терминдердегі дыбыс тіркесімдері қазақ тіліндегі ең басты заңдылық – үндестік заңына (сингармонизмге) қайшы келетінін, оларды дұрыс дыбыстау және сауатты жазу қазақ мектебін бітіргендерге қиынға соғатынын ашып көрсетеді. Оның себебі Кеңес Өкіметі кезінде халықаралық терминдерді біріздендіреміз деген желеумен қазақ әліпбиіне қазақ тіліне тән емес дыбыс-әріптердің күштеп енгізілуінен екендігін сөз етеді.

Қазақ әліпбиіне орыс тілінің дыбыс-әріптерін күштеп ендіру нәтижесінде қазақ тіліне тән емес дыбыс тіркесімдеріне аяқталатын терминдер пайда болды, сондықтан ондай терминдерге әр түрлі қосымшалар жалғауда қиындық тудыруда. Мұндай қиындықтан шығудың бірден-бір жолы қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай келмейтін халықаралық терминдерді қазақ тіліне аударған жөн деп есептейтін авторлар ол үшін қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерін пайдалану жолдарын кеңінен пайдалануға кеңес береді. Авторлар сөз тудырудың синтетикалық және аналитикалық тәсілдерінің халықаралық терминдерді аударуда қалай пайдаланылып жүргеніне тоқталады. Термин жасау тек тілдің ішкі мүмкіндігімен шектелмейтіндігін, барлық тілдерде де халықаралық терминдер болатынын, бірақ олар әр тілдің дыбысталу заңдылықтарына бейімделетінін сөз ете келе, авторлар халықаралық терминдерді қазақ тіліне бейімдеуде протеза, апокопа, эпентеза т.б. құбылыстарды ескеру қажет деген тоқтамға келеді.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың латын әліпбиіне көшу туралы бастамасын қолдай отырып, авторлар латын әліпбиіне ауысуда ең басты мақсат – қазақ әліпбиін қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына келмейтін дыбыс-әріптерден арылту арқылы ондай терминдерді қазақ тіліне бейімдеуге болатынын нақты мысалдармен дәлелдейді.

Түйін сөздер: халықаралық терминдер, сөз тудыру тәсілдері, синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, кірме сөздер, латын әліпбиі, орфографиялық норма, орфоэпиялық норма.

Karipbayeva G.A.¹, Zaisanbaayev T.K.²

¹Senior teacher of Chair of “Diplomatic Translation” of Department of “International Relations” of Al Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alipbai@gmail.com

²Associate professor, Docent of Chair of “Kazak language and professional Kazakh language” of Asfendiyarov Kazakh Natinal Medical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: t__1962@mail.ru

Types of adaptation of international terms in the Kazakh language

The main idea of this article is formation and using of international terms. The authors tell, that sound combinations of international terms used in the Kazakh language contradict the main law of the Kazakh language- the law of harmony and graduates of Kazakh schools will have difficulties in right pronunciation and spelling in Latin Alphabet. The authors are sure that the main reason is that the Soviet Government intending to unite international terms had entered sounds inadequate the Kazakh language. As a result of the Russian letters-sounds some terms ended in nonconforming the Kazakh language endings appeared in Kazakh, that is why endings were added to these terms.

The authors have confirmed that the formation of terms mustn't be limited only by inner opportunities of the language. As well the authors have told about the concept of international terms and the way to adapt them in the Kazakh language.

The authors give clear examples from the works of scientists creating international terms. Having taken into account synthetic and analytical methods of formation words, the authors have given the examples of achievements of the scientists creating international terms in Kazakh. As well it is told that the right using of archaisms can lead to the development as humanitarian, so other sciences.

The authors support the idea of President of the RK N.A.Nazarbayev on transferring to the Latin Alphabet and have given the examples of the process which can promote the adaptation of international terms in the Kazakh Language.

Key words: international terms, methods of word formation, synthetic method, analytical method, orthographic method, orthoepic method.

Карипбаева Г.А.¹, Зайсанбаев Т.К.²

¹старший преподаватель кафедры дипломатического перевода,
факультет международных отношений, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alipbai@gmail.com

²Кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и
профессионального казахского языка, Казахский национальный медицинский университет
им. С.Д. Асфендиярова, Казахстан, г. Алматы, e-mail: t__1962@mail.ru

Различные методы адаптации международных терминов в казахском языке

Главной идеей статьи является образование и применение международных терминов. Авторы рассказывают о том, что звуковые сочетания международных терминов, применяющиеся в казахском языке, противоречат основному закону в казахском языке – закону сингармонизма и, что их правильное произношение и написание будут создавать небольшие проблемы выпускникам казахских школ. И что главной причиной этому было то, что Советское Правительство с намерением объединить международные термины ввело в казахский алфавит звуки, неподходящие казахскому языку. В результате добавления русских звуков-букв появились термины, заканчивающиеся на неподходящие для казахского языка окончания, поэтому начали к этим терминам добавлять окончания. Для решения этих проблем авторы, не считающие нужным переводить термины, неподходящие к казахскому языку, советуют использовать методы словообразования.

Авторы утверждают, что создание терминов не должно ограничиваться только внутренними возможностями языка. Говоря о том, что во всех языках есть международные термины, авторы считают правильным использовать такие явления, как протеза, апокопа, эпентеза и т.п., при адаптации международных терминов в казахском языке.

Авторы дают очень хорошие примеры из работ учёных, создававших международные термины, и, принимая во внимание синтетические и аналитические методы формирования слов, можно сказать о достижениях наших учёных в создании международных терминов. Также и правильное использование архаизмов может привести к развитию как гуманитарных, так и других наук.

Авторы поддерживают идею Президента РК Н.А. Назарбаева о переходе на латинский алфавит и приводят примеры того, что данный процесс будет способствовать адаптации международных терминов в казахском языке.

Ключевые слова: международные термины, методы словообразования, синтетический метод, аналитический метод, заимствованные слова, латинский алфавит, орфографическая норма, орфоэпическая норма.

Кіріспе

Ғылым-білім қарыштап дамыған бүгінгі заманда термин қалыптастыру мәселесі бірінші орында тұр, себебі күн сайын жаңалық ашылып, күн сайын жаңа бір ұғым пайда болуда. Осы жаңалықтардың барлығы дерлік Еуропа мен ғылымы дамыған Азия елдерінен келіп жатыр. Сол елдерде жаңадан пайда болған ғылыми ұғымдардың атаулары, яғни термин-

дер қазақ тіліне орыс тілі арқылы, орыс тілінің жазылу, айтылу үлгісімен еніп жатыр. Бұл бір жағынан жаңа ұғымдарды түсінуге, айтуға (дыбыстауға) қиындық тудырса, бір жағынан олардың жазылу мәселесін қалай шешу керек деген мәселелерді алға шығарып отыр. Қазақ тілі жалғамалы (аглютинативті) тіл болғандықтан, қазақ тіліне тән емес дыбыс тіркесімдеріне аяқталған сөздерге қосымшалар жалғауда бірізділік болмай жатыр. Оған Кеңес Өкіметі

кезінде орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп жазуға негізделген орфографиялық сөздіктеріміз және сол заңдылықтан шықпай отырған қазіргі жазу емлеміз кінәлі.

Кезінде Алаш зиялылары қазақ әліпбиі мен емлесіне (жазуына) қатысты мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан сөз етіп кетсе, қазіргі уақыттың көптеген ақын-жазушылары мен ғалымдары тарапынан да соның жалғасын тауып, қолдау көріп жатқанын көреміз. Демек, сол ойтұжырымдардың әлі де өз құнын жоймағанын, әлі де аса маңыздылығын байқаймыз. Сондықтан да қазіргі қазақ қоғамы ғылыми-технологиялық, компьютерлік-бағдарламалық, қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-мәдени байланыстық (түркілік ұлттардың бірдей әліпби пайдаланып тұтасуын) және т.б. жанама себептерді алға тарта отырып, негізінен ұлттық-танымдық, ұлттық-лингвистикалық мәселелерді қазақ жазуын латынша ауыстыру арқылы шешуге болады деген тұжырымға келіп отыр. Төменде бұл қиындықтардан шығу жолдарын сөз етпекпіз.

Материалдар мен әдістер

Мақалада қазақ тілінің фонетикасы, орфографиясы мен орфоэпиясы туралы жазылған ғылыми еңбектерге шолу жасалып, термин жасауда тіл заңдылықтарын сақтау мәселесі туралы олардың ойлары негізге алынды. А. Байтұрсынұлы, Ә. Жүнісбек, Б. Қалиұлы сияқты қазақ фонетикасын қалыптастыруда дұрыс жолдағы ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, авторлар халықаралық терминдерді қазақ тіліне бейімдеу жолдарын нақты көрсетеді. Термин жасаудағы орыс тілі мен қазақ тіліндегі әдіс-тәсілдерді салыстыру және салғастыру әдістері қолданылды. Халықаралық терминдердің әр түрлі сөздіктерде жазылуын көрсету мақсатында сөздіктердегі терминдер бір-бірімен салыстырылды.

Әдебиеттерге шолу

Кез келген тіл қоғам өмірінің барлық саласында толыққанды қолданылуымен қатар, ғылым тілі болғанда ғана шын мәнінде дамиды. Қазақ тілі ғылым тіліне айналғанына көп бола қойған жоқ. Қазақ тілі өткен ғасырдың 20 жылдарынан бастап ғылыми айналысқа түсе батады. Сол кездегі қазақ зиялылары қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға барынша ат салысты. Олар қазақ тілінің мол байлығын ғылым саласында

барынша толық пайдалануға тырысты. Олардың көпшілігі тіл мамандары болмаса да, термин мәселесіне, ғылыми стильдің қалыптасуына, орыс тілінде жазылған ғылыми әдебиеттерді қазақша аударуға өз үлестерін қосты. Олар бұл жолда ұлттық тілдің өзіндік ерекшелігін сақтауға, оның оралымдылығын арттыруға тырысты. Қазақ зиялыларының өткен ғасырдың 20-30 жылдары жазған еңбектерінің маңызы бұл күндері артпаса, кеміген жоқ. Оның себебі еліміз тәуелсіздік алғалы ұлттық тілдің өзіндік бет-бейнесін сақтау, ұлт тілін жат тілдің жаулап алушылық саясатынан құтқару мәселесін қазақ тілінің мамандары мен жанашырлары шындап қолға ала бастады. Бұл жолда олар сол кездегі қазақ зиялыларының еңбектерін басшылыққа алуда.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында деп отырған себебіміз сол кездері қазақ зиялылары ғылымның қазақ тілінде дамуына зор үлес қосуымен қатар, ұл мәселесін бірінші орынға қойған еді. Әрине бұл Кеңес Өкіметіне ұнай қойған жоқ. Әсіресе 1937 жылғы қуғын-сүргін құрбандары болғандар осындай ұлттық бағытты басшылыққа алғандар болатын. Оларды халық жауы деп атып-асып, түрмеге қамаған соң, қазақ халқын ұлтсыздандыру, орыстандыру мықтап қолға алынды. Ұлттың өзіндік бітім-болмысын жоюдың бірден-бір жолы оның тілін құрту екенін сол кездегі саясаткерлер жақсы білген.

Кеңес Өкіметі кезінде жоғары оқу орындарында гуманитарлық ғылымдар қазақ тілінде оқытылғанымен, жаратылыстану пәндері, негізінен, орыс тілінде оқытылатын. Сондықтан бұл салаларда қазақ тілінің қолданылу аясы тарылып, ғылыми стиль өз деңгейінде қалыптаспай қалды. Сондай салалардың бірі – медицина ғылымы.

Қазақ тілінде термин қалыптастыруда көп қиындыққа ұшырап жатқан салалардың бірі – медицина ғылымы. Еліміз Тәуелсіздік алып, медицина ғылымы қазақ тілінде оқытыла бастағаннан бері, орыс тіліндегі медициналық оқулықтар мен оқу құралдарын қазақ тіліне аудару бойынша біраз жұмыстар атқарылды. Қазақ тілінде көптеген оқулықтар мен оқу құралдары жазылды. Алайда бұл салада кемшіліктер де аз емес, себебі осы оқулықтар мен оқу құралдарын аударушылардың өздері де қазақ мектептерін бітіргендерімен, жоғары оқу орындарында медициналық білімді орыс тілінде алғандар. Екіншіден, қазақша аударылған еңбектер, көп жағдайда, жақсы тіл маманының сараптауынан өтпей жатады. Үшіншіден, қазақ тілінің сөздік

қоры, яғни тіл байлығы сарқа пайдаланылмай келеді.

Академик Ө. Айтбайұлы өткен ғасырдың 20-30 жылдары қазақ зиялыларының термин жасаудағы атқарған істеріне тоқтала келіп, олардың термин жасауда ұлт тілінің байлығын сарқа пайдалануға тырысқаны туралы былай дейді: «Қазақ зиялылары ә дегеннен-ақ термин жасау процесіне тікелей атсалысып, ол үшін қазақ тілінің лексикалық байлығы мен грамматикалық амалдарын түгел іске жаратуға бетбұрыс жасаған болатын. Соның нәтижесінде халық тілінің сарқылмас қазынасы сарапқа түсіп, қарапайым сөздер терминдік мәнге көшті. Ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан сөзжасам тәсілдері терминжасамның негізгі тірегіне айналды» (Айтбайұлы Ө., 2013: 158-159).

Қай тілде болмасын сөзжасамның морфологиялық немесе синтетикалық (түбірлерге сөзтудырушы жұрнақтар жалғау) және аналитикалық тәсілдері (сөздерді біріктіру, қосарлау т.б.) бар екені белгілі. Бұл тәсілдердің барлығын бір мақаланың көлеміне сыйғызу мүмкін емес, сондықтан өзіміз сөз етіп отырған салаға байланысты кейбіреулеріне ғана тоқталмақпыз.

Мысалы, қазақ тіліндегі **-шы, -ші** жұрнағы негізінен мамандық, кәсіп иесі дегенді білдіреді. Бұрын *малшы, жалшы, әнші, күйші* сияқты зат есімдер тудырса, өткен ғасырдың 30-жылдары бұл жұрнақтың қолданылу ауқымы кеңіп, *кітапханашы, тілші, еңбекші, бақылаушы, нұсқаушы* тәрізді жаңа сөздер туғызды. Тіпті кірме сөздерге де жалғанатын (*колхозшы, тракторшы* т.б.) болды. Бұл жұрнақпен синонимдес парсы тілінен енген **-гер, -кер** жұрнағының да қолданылу аясы кеңіп *қаламгер, қызметкер, дәріскер, әдіскер* сияқты жаңа сөздердің пайда болуына негіз болды. Дегенмен, бұл кірме жұрнақ болғандықтан, қолданылу аясы, жалғану мүмкіндігі қазақтың өз төл жұрнағы **-шы, -ші** дей емес, әлдеқайда төмен. Бұл жұрнақтарды ретімен қолданбау термин жасауда үлкен қателікке алып келетін кездері де болады. Мысалы, 30-жылдары *врач* сөзі *дәрігер* болып аударылды да сол бойы сіңісіп кетті. Қазір медицина ғылымы дамып, *фармацевт* деген сөз пайда болған кезде оған енді балама таба алмай жүрміз. Шындығында *фармацевт – дәрігер, врач – емші* немесе *шипагер* болуы керек еді. Қолданысқа әбден еніп кеткен бұл сөзді енді өзгерту мүмкін емес.

Ал қазіргі терминжасаушылар қазақ тілінің сөзтудырудың синтетикалық тәсілін қалай пайдаланып жүр деген мәселеге тоқтала кетейік.

Мәселен, профессор Ө. Нұрмұхамбетұлы **-лы, (-лі, -ды, -ді, -ты, -ті), -лық (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік), -ғы (-гі, -қы, -кі)** сияқты сын есім тудырушы жұрнақтарды дұрыс қолданып жүр (*вредная доза – зиянды доза (мөлшер); ежедневная – күнделікті; лечебная – емдік; оптимальная – оңтайлы; разовая – бір дүркіндік; высшая – ең жоғарғы* т.б.) (Нұрмұхамбетұлы Ө., 2007: 209-210).

Қазақ тіліндегі **-шық, -шік** жұрнақтары сын есім тудырумен қатар заттың көлемінің шағын екенін білдіреді, яғни кішірейту мағынасын да береді. Бұл жұрнақтың осы қасиетін қазақ тілінде медициналық термин жасаушылар сәтті пайдалана білген. Мәселен, 2003 жылы жарық көрген медициналық сөздікте *альвеола зуба* термині *тіс альвеоласы (ұяшығы)* деп, *ұяшық* сөзі жақшаға алынып берілсе (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 328), 2007 жылы шыққан Ө. Нұрмұхамбетұлының сөздігінде *тіс ұяшығы* (Нұрмұхамбетұлы Ө., 2007: 25) деп жазылған. Яғни, бұл терминнің қазақ тілінде осылай қалыптасқанын, терминологиялық комитеттің оны бекіткенін көреміз.

Енді *альвеола* сөзін не үшін аудару қажет болды деген сұраққа жауап берейік. Біріншіден, бұл терминде қазақ тіліне тән емес **в** дыбысы бар, екіншіден, жуан **а** дауысты дыбысынан кейін жіңішке **ль** дыбысы келіп тұр. Бұл қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына қарама-қайшы. Қазақ тілінде дауыссыз дыбыстар толықтай дауысты дыбыстардың ықпалында болады. «Дауысты дыбыстарға дауыссыз дыбыстар бағынбақшы. Яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса – олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жуан айтылмақшы; дауысты дыбыстар жіңішке айтылса – дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылмақшы» (Байтұрсынұлы А., 2006: 240). Басқаша айтқанда, жуан дауысты дыбыстан кейін жіңішке дауыссызды айтуға қазақ тілінің артикуляциялық мүмкіндігі жоқ. Үшіншіден, бұл сөзде екі дауысты дыбыс (**ео**) қатар келіп тұр және бұлардың бірі жіңішке (**е**), бірі жуан (**а**) дауысты. Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де сөз біркелкі жуан немесе біркелкі жіңішке айтылады. «Дауыстылардың бұлайша үндесуін лингвальдық сингармонизм деп аталады» (Аханов К., 1965: 351). Көп уақытқа дейін қазақ тілін зерттеушілер сингармонизмді түбір мен қосымшаның үндесуі деп келді. Үндестік заңы туралы арнайы диссертация жазған Ө. Жүнісбек сингармонизмнің тұтас сөз просодиясына қатысты екенін дәлелдеп шықты (Джунисбеков А., 1988) Онымен қоса қазақ тілінде

сөз ішінде, түбір мен қосымшаның аралығында, сөз тіркестерінің жіктерінде екі дауысты дыбыс қатар келе алмайды. Айтылуда олардың алғашқы дауыстысы түсіп қалады (Мысалы: *сары ат, келер ме екен, қара ой* сөздерінің айтылуы *сарат, келер мекен, қарой*). Бұл терминдегі *eo* дыбыс тіркесі сингармонизм заңына да, дауысты дыбыстар тіркесіміне де қайшы келіп тұр. Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі ескерілмей, тура орыс тіліндегідей етіп алынған терминдер сауатты жазуға қиындықтар тудырады. Сондықтан айтылуы, жазылуы қиын терминдерді тілдің ішкі мүмкіндігі жететін болса, қазақ тіліне аударып қолданған дұрыс.

Термин қалыптастыруда сөзжам тәсілдерінің ішінде сөздерді біріктіру тәсілінің маңызы ерекше. Әуелде жай сөз тіркестері арқылы айтылған сөздер айтылу барысында ықшамдалып, тұтас бір сөзге айналады. Олардың кейбіреулері тұлғалық жақтан өзгеріске түсіп, мүлде басқаша рең алғандықтан, әуелде қандай сөздерден жасалғанын тек арнайы этимологиялық талдау арқылы ғана анықтауға болады. Осындай тұлғалық жақтан өзгеріске ұшыраған сөздерді профессор А. Ысқақов кіріккен сөздер деп атайды (Ысқақов А., 1991: 106). Ал форма жағынан елеулі өзгеріске ұшырамай-ақ, өзара бірігіп келіп бір тұтас лексика-семантикалық мағына беретіндерін ол біріккен сөздерге жатқызады (Ысқақов А., 1991: 106).

Қазақ тілінде бірігу арқылы жасалған *күретамыр, көктамыр, қылтамыр* сөздері арғы түбі латын, грек сөздері болып келетін *артерия, вена, капилляр* терминдеріне балама болуға жарап тұрса да, халықаралық терминдерді аударуға болмайды деген желеумен термин жасаушылар қабылдамай жүр. Дегенмен, Ә. Нұрмұхамбетұлының сөздігінде *көктамыр, вена* (Нұрмұхамбетұлы Ә., 2007: 95) деп қазақшасы мен орыс тілінен енген нұсқасы қатар берілсе, *капилляр* термині *қылтамыр* (Нұрмұхамбетұлы Ә., 2007: 298) деп аударылыпты.

Академик Ә. Айтбайұлы тілдің дамуы ондағы интернационалдық сөздердің көптігіне байланысты емес, оларды сол жат қалпында қабылдай беретін болсақ, онда интертерминдер шапқыншылығына тап боламыз, онсыз да дендеп бара жатқан шетел сөздері қаптай беретін болса, ана тілімізге қатер төнді дей беріңіз дей келе, интертерминдерге тәуелді болмай-ақ, өз тілінің байлығын қолданып отырған жапон, қытай тілдерін мысалға келтіреді. «Интертерминдерге тиюге болмайды дейтін түсінік бұларды шынын-

да да құран сөзіндей етіп жіберді. Содан барып бұлар да баста белгілі бір тіл ішінде туындап, терминдік мәнді жүре келе жүктеген қарапайым сөздер екенін елемейтін болдық. «Тиіспе», «аударма» деуден бұрын бұл сөздер нені білдіріп тұр, қандай мағынаны арқалап тұр дегенге зер салу керек қой» (Айтбайұлы Ә., 2013: 302), – деп, интертерминдерді де мүмкіндік болса аударуға болатынын сөз етеді.

Шынында да, интертерминдер деп шаң жуытпай жүрген сөздеріміздің бір кездері қарапайым ғана сөз болғанын және олардың әр тілде әр түрлі мағынада жұмсалатынын көреміз. Мысалы, жоғары оқу орындарында күнделікті қолданылатын «декан» сөзін алайық. Орыс тіліне шеттілдерден енген сөздер туралы сөздікте бұл терминге мынандай анықтама берілген: «Декан [лат. Dekanus десятник (в древнеримских войсках – начальник 10 солдат)] – 1) руководитель факультета в высшем учебном заведении; 2) в средневековых католических монастырях – должностное лицо монахов, помогающее аббату в управлении; в современной католической и англиканской церкви – старший священник, наблюдающий за группой приходо; 3) то же, что дуайен» (Словар иностранных слов, 153). Байқап отырсақ, бұл сөз қазақ тіліндегі «онбасы» сөзінен алшақ кетпейді екен, бірақ орыс тіліне мүлде басқа мағынада еніп кеткен. Ал қазақ тіліне орыс тіліндегідей «факультет басшысы» деген мағынада еніп, дыбыстық өзгеріске түспей, яғни қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бағынбай қолданылып жүр.

Орыс тіліндегі медициналық терминдердің 95%-ы латын, грек, ағылшын т.б. тілдерден кірген сөздер десек те болады. Бірақ, бұлар орыс тілінің дыбыстық заңдылығына бағынып енгендіктен, әуелгі тұлғаларынан мүлде өзгешеленіп, орыс сөзі болып кеткен. Ал қазақ тілінде жоғарыда айтқанымыздай орыс тілінің үлгісі бойынша жазылып жүр. Жазылудың мұндай ұстанымын академик Р. Сыздықова «тарихи-дәстүрлік принцип» деп атайды да: «Тарихи-дәстүрлік принципке орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген сөздердің қазақша айтылуынша емес, орыс орфографиясы бойынша жазылуы жатады», – деген анықтама береді (Сыздықова Р., 2000: 9). Орыс тілінің орфографиялық ережесіне негізделген сөздердің айтылуы, жазылуы қиындық туғызатындықтан, қазақ тілінің жанашырлары мұндай сөздерге қазақ тілінен балама іздеуге жаппай кірісіп кетті. Әрине, термин жасауда тілдің барлық мүмкіндіктерін сарқа пайдалану, яғни оның

сөздік қоры мен сөздік құрамындағы бар сөздерді орнымен қолдана білу, сөз тудырудың алуан түрлі тәсілдерін кеңінен қолдану қажет. Сөз тудырудың синтетикалық және аналитикалық тәсілдерімен қатар тілімізде көне замандарда айтылғанмен, қазіргі кезде қолданыстан шығып қалған сөздерге жаңа мағына беру арқылы да терминдер қалыптастыруға болады. Тіл білімі ғылымында архаизмдер, историзмдер деп аталатын мұндай сөздердің кейбіреулерінің медицинада қолданылуына тоқтала кетейік. Мәселен, медицина ғылымының стоматология саласында сәтті қолданылып жүрген сөздердің бірі – *тіссауыт* (коронка зуба) (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 333) сөзі. «Сауыт» сөзі қазақ ауыз әдебиетінде соғыс кезінде батырлар киетін, яғни садақ оғынан, қылыштан қорғайтын киім ретінде суреттеледі. «Сауыт» сөзінің стоматологияда термин ретінде қолданылуына тістің бұл қабатының өте беріктігі уәж болғаны анық. Стоматологияда өте орынды қолданылып жүрген историзмге *кіреуке* сөзін де айтуға болады. Бұл сөз көптеген медициналық оқу құралдары мен оқулықтарда осылай қолданылып жүргенімен, «Медициналық сөздікте» «эмаль» күйінде қалдырылыпты да, жақшаның ішінде *тістің ең қатты қабаты, кіреуке* (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 338) деп жазылыпты. «Кіреуке» жай «сауытқа» қарағанда аса мықтылығымен қоса, жылтырақ, қымбат темірден жасалатындығы байқалады. «Кіреукені» дәулетті, текті жерден шыққан батырлар ғана кие алған сияқты. «Сауыт», «кіреуке» сөздері қазақ тілді адамдарға түсініктілігімен бірге, олардың айтуына да, жазуына да оңай.

Әрине, көнерген сөздерге үстеме мағына беріп, қайта тірілту сол арқылы жаңа терминдер жасау – термин жасаудың бір тәсілі ғана. Дүниежүзіндегі қандай мықты дамыған тіл болса да, тек қана өзінің ішкі қорларымен алысқа бара алмайды. Басқа тілден сөз алмайтын тіл болмайды. Бірақ бір тілден екінші тілге енген сөз, жоғарыда айтқанымыздай өзі енген тілдің заңдылығы бойынша міндетті түрде дыбыстық өзгеріске ұшырайды. Термин жасаудың бірден-бір дұрыс жолы жат сөздерді тілдің заңдылығына бағындырып алу екендігін қазақ зиялылары сонау 1924 жылы Орынбор қаласында өткен съезінде айтқан болатын. Сол съезде терминдерді пән сөздері деп атап жасаған баяндамасында Елдес Омарұлы: «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек. Өйткені, жат сөздің асыл түбін бұзбай алсақ:

Ондай сөзге қазақтың тілі келмейтін болады; Жана қазақ тілінің заңына келмеген сөзді, оған қазақша жұрнақ, жалғаулар жалғап өзгертуге де болмайды. Ондай сөз қазақ тіліне қазақтың өз сөзіндей болып сіңісе де алмайды, бір түрлі ерсі сөз болып қалады. Жат сөз қазақ тіліне сіңіп түпкілікті қазақ сөзі болып шығуы үшін мағынасы түсінікті болмаса да, айтуға жеңіл, құлаққа ерсі болмауы керек. Бұл шартқа келмеген сөз қазақ сөзі бола алмайды, тек кітеб сөзі болып қана қалады. Олай болып кетсе кітеб тілі ел тілінен басқаланып шығады, - кітебтің елге пайдасы болмайды» (Қазақ білімпаздарының..., 97), – тілдің заңдылығы бойынша кірмеген сөздер ұлт тілінің табиғатынын бұзатынын дұрыс көрсеткен.

Ұлы ғалым А. Байтұрсынұлы 1926 жылы Баку қаласында өткен Бірінші Түркологиялық съезде шет тілдерден сөз алу туралы былай деген: «Все не казахские слова, не согласующиеся с природой казахского языка, точно должны подвергаться изменениям соответственнно казахскому говору. Это значит, во-первых, что во всех неказахских словах, с чуждыми казахскому языку звуками, последние заменяются соответственно нужными звуками, во-вторых суффиксы в неказахских словах заменяются казахскими, в-третьих, двойные звуки принимаются в одинарном виде, в-четвертых, чуждые казахскому языку окончания должны измениться в пределах требуемого языком удобства произношения, например, Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай, покров – боқырау, Адамовский – Адамау и т.п.» (Байтұрсынұлы А., 2006: 282-283).

Тарихқа көз жүгіртер болсақ, арабшадан латын жазуына көшу мәселесі оп-оңай шешіле қоймаған. 1926-1928 жылдары бұл мәселе қызу талқыланып, сол уақыттағы Алаш зиялыларының көпшілігі оған қарсы болса да, ақыр аяғында үлкен дау-дамай, пікірталасан кейін еліміз 1929 жылы латын жазуына өтіп, содан соң 1937-1940 жылдары толығымен латыннан кирилл әліпбиіне ауысты.

1929 жылы латын әліпбиіне ауысқанда кірме сөздердің жазылуы А. Байтұрсынұлының ұстанымы бойынша жазылды. Сол кездегі Алаш зиялылары араб жазуына қарсы болса да, А. Байтұрсынұлының емлесі дұрыс екенін мойындаған. Сондықтан латынша әліпбидің 1929 жылғы еміле ережесі бойынша өзге тілдік сөздерді қазақша жазу: «1. қазақ емлесінің негізі дыбыс жүйесінше болу керек; дыбыстың өзгеруі осы күнгі қалық тілінде

айтылған, естілген күйінде жазылуы керек. Сөз-сөздің ішіндегі дыбыстардың бірінің біріне ұсап өзгергені де – еліктіруу, ұсамай өзгергені де ірітуу, әсіресе бір ыңғай жуан, жа бір ыңғай жіңішке болып өзгергендегі, – өзгерген күйінде жазылуы керек. Жазудың бұл дыбыс жүйесіне келмейтін жерлеріне осы қаулыда айырықша ережелер болуы керек. 2. шеттен кірген сөздердің емлесі дыбыс жүйесі мен жазылуы керекте, айағы қазақтың сөз жүйесіне көнуу керек» (Әміржанова Н., 2012: 190), – деп белгіленген. Бұл ережеде кірме сөздер үндестік заңына бағынып жазылуы біршама дұрыс жолға қойылғанымен, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың бір-бірімен тіркесімі, дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндесімі жағынан, сондай-ақ орыс тіліндегі кейбір дыбыстарды қазақ тіліндегі қандай дыбыспен беруге болады деген сұрақтарға жауап беруде көптеген кемшіліктері бар екені байқалады. Бұл өз кезегінде кірме сөздердің жазылуында алақұлалықтар туғызды, сондықтан 1938 жылы толықтырылып қабылданған ережеде **х, в, ф** дыбыстары қосылып, орыс тілінен енген сөздер орыс тіліне барынша жақындатып жазылатын болды. Осылайша орыс тілінен енген сөздердің жазылу мәселесін шешпек болды.

Қазақ тілі, негізінен, ауызша дамыған тіл болғандықтан, басқа тілден енген сөздердің барлығы әр аймақтың сөйлеу ерекшелігіне байланысты алуан түрлі нұсқа құрап айтылады. Қазақ тіліне араб тілінен енген сөздерді арнайы зерттеген Н.Д. Ондасынов өзі қарастырған әдебиеттерде *тасбих* сөзінің – 20, ижтиһаттың – 12, ілтиспаттың – 8 нұсқада жазылғанын мысалға келтіреді (Ондасынов Н.Д., 1984: 4). Орыс тілінен енген сөздер де осындай нұсқа құрап айтылатын болғандықтан, тіл мамандары бұл қиындықтан шығудың бірден-бір жолы – орыс тілінен енген сөздерді орыс тілінің орфографиялық ережесімен жазу деп шешті. «Тіл туыстығы мен ұқсастығы жоқ орыс тілінің дыбыстары, біріншіден, қазақ тілінің дыбыс санын көбейтіп жіберді. Екіншіден, үндесім үлгісі келіспейтін кірме сөздер көбейіп кетті. Үшіншіден, қазақ жазуының емле-ережесін күрделендіріп жіберді» (Жүнісбек Ә., 2009: 12). Сол кездегі саясаттың әсерінен «Сөздердің дыбысталуы мен жазылуы арасындағы кереғар алшақтық біржолата жойылды» (Сауранбаев Н. 1988: 222), «Қазақ тілінде сөздер қалай жазылған болса, солай оқылады» (Аманжолов А., 1996) деген ой-тұжырым тілші ғалымдар тарапынан да айтылатын болды. Шындығында қазақ тілінің

дыбысталу заңдылығына сай келмейтін дыбыстар тіркесімі пайда болған-ды. Әсіресе қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына сай келмейтін дыбыстар тіркесіміне аяқталып тұрған сөздерге қосымша жалғау көп қиындық келтіруде. Кейінгі шыққан орографиялық сөздіктерге қанша қосымша түзетулер енгізілсе де кірме сөздерді жазу оңайланып кеткен жоқ. Бұл әсіресе ғылыми терминдерінің басым көпшілігі латын, грек т.б. тілдерден болып келетін және олар орыс тілінің үлгісімен жазылатын медицина ғылымының саласында анық байқалады. Әуелі жіңішкелік белгісіне аяқталатын сөздерге қосымшалар қалай жалғанғанына назар аударайық. Мысалы: дистальный лучелоктевой сустав – дисталды кәрі жілік – шынтақ буыны (Момынов Т., Рақышев А. 2003: 30), медиальная поддерживающая связка – тізе тобығын ұстайтын медиальді байлам (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 31), синовальная складка – синовальдық жарғақ (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 32). Осында жуан дауыстыдан кейін келген жіңішке дауыссызға аяқталған (аль дыбыс тіркесі) сөзге қосымша үш түрлі жалғанған. Бірінші мысалды сөздік құрастырушылар жіңішкелік белгісін алып тастаған, екінші мысалда сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай жуан дауыстыдан тұратын қосымша жалғанса, үшінші мысалда сөздің соңындағы дауыссыз дыбыстың әуенімен жіңішке дауыстысы бар қосымша жалғанған. Ал «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде»: «Қосымшалар сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай буын үндестігі бойынша, я жуан, я жіңішке болып жазылады», – делінген (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988: 11). Академик Р. Сыздықова соңғы дауыссызы жіңішке болып келетін бір буынды сөздерге қосымша жіңішке жалғанады, ал көп буынды сөздерде соңғы дауыссыз жіңішке болса да қосымша жуан жалғанады, тек тәуелдік жалғауы ғана барлығына жіңішке жалғанды деп, бұл қиындықтан шығудың «жолын тауыпты» (Сыздықова Р., 2000: 13).

Бронх (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 21), тромб (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 48) сияқты терминдердегі сөз басындағы және сөз аяғындағы дауыссыз дыбыстар тіркесімдері де қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына сай келмейді. Бұл сөздердегі сөз басындағы бр, тр дыбыс тіркесімдері қазақ тілінде быр, тыр болып айтылады. Бұл – эпентеза құбылысының нәтижесі. «Екі дыбыстың аралығына қосалқы дыбыстың келіп кіруі эпентеза құбылысы деп аталады» [5, 364]. Ал енді сөз соңындағы нх, мб

дыбыс тіркесімдеріне келейік. Басқа тілден енген екі дауыссыз дыбысқа аяқталатын сөздердің соңына түркі тілдерінде дауысты дыбыс қосылып айтылады. Тіл білімінде эпитеза деп аталатын бұл құбылыстың көрінуіне профессор К.Аханов өзбек тіліне орыс тілінен енген киоск, танк, пропуск, диск сөздерінің киоска, танка, пропуска, диска болып айтылатынын мысалға келтіреді де, «Ал қазақ тілінде орыс тілінен енген бұл сөздердің жазылуы сақталғанымен, айтылуда олар киоскі, танкі, пропускі, дискі түрінде айтылып, оларға қосымшалар дауыссыздан басталып жалғанады (Мысалы: киоскіден, танкіге, пропускіні, дискінің)» (Аханов К., 1965: 365), – дейді. «Орыс тіліне енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп жазамыз» деп ережеге күштеп таңсақ та, тілдің дыбысталу заңдылығы оны қабылдай алмайды. Бронх, тромб сөздеріне қазақ тіліне бейімдеудің бірден-бір жолы – оларды быронхы, тыромбы деп жазу. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, әсіресе сөз соңындағы дыбыс тіркесімдеріне мән беру керек. Яғни, бұл терминдерді бронхы, тромбы деп жазуға да болады. Сонда оларға қосымша жалғау қиындық келтірмейді (бронхы-ға, тромбы-ның т.б.).

Остеобласт, остеокласт, фибробласт, хондробласт (Момынов Т., Рақышев А., 2003: 54) сияқты терминдердің жазылуына тоқталмас бұрын қазақ тіліндегі дос, рас сөздері туралы айта кету керек. Бұлар дуст (Жеменей И., 1994: 281), раст (Жеменей И., 1994: 286) деген парсы сөздері. Қазақ тілінде сөз екі қатаң дауыссызға аяқталмайтындықтан, бұл сөздердегі бір қатаң дауыссыз түсіп қалған. «Тіл-тілде кейбір сөздердің соңындағы дыбыстардың түсіп қалуы (қысқартылып ықшамдалу) құбылысы жиі кездеседі. Бұл құбылыс апокопа деп аталады. Апокопа құбылысына ұшырайтындар көбіне кірме сөздердің соңындағы элементтер» [5, 365]. Яғни, остеобласт, остеокласт, фибробласт, хондробласт сияқты терминдер апокопа құбылысына бағынып, остеблас, остеоклас, фибробласт, хондроблас болып жазылса, қазақ тілінде білім алушылардың жазуына да, айтуына да (дыбыстауына) қиындық келтірмес еді.

Макрофаг, микроб сияқты ұяң дауыссызға аяқталған терминдерді макрофак, мироп деп қатаң дауыссызбен жазу арқылы да қазақ тілінің орфографиялық та, орфоэпиялық та мәселесін шешуге болады.

Халықаралық терминдер тіл заңдылығына бағынып енгенде ғана өзі енген тілге қызмет етеді, сол тілді байытады, сол тілде ғылыми жұмыстың сапалы жазылуына ықпалын

тигізеді. Ол үшін «тарихи-дәстүрлі принцип» (Сыздықова Р., 2000: 9) дегеннен бас тартуымыз керек, яғни кірме сөздердің барлығы қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына бағынуы тиіс. Емлемізге түбегейлі өзгеріс енгізу қажет. Бұл мәселеде А. Байтұрсынұлының: «Дұрыс емле менен қате емлені айыруға менің ойымша бұлай қарау керек шығар дейім: тіл табиғатына қарай емлені ыңғайлау ма? Жоқ, емле түріне қарай тілді ыңғайлау ма? Мен ойлаймын, емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек» (Байтұрсынұлы А., 2006: 249), – деген тұжырымын басшылыққа ала отырып, «Орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге еуропа тілдерінен келген сөздерді жазғызу үшін, тілімізге арнайы ендірілген 12 орыс әрпін қазақ әліпбиі құрамынан шығарып тастап, өзіміздің төл әліпбиімізді қайта құрастыруымыз керек» (Байтұрсынұлы А., 2006: 18).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ орфографиясын түбегейлі өзгерту керек. Бұл жазумен қала берсек, қазақ тілінің болашағына үлкен қауіп төнеді.

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент Б. Шарахымбай: «Қандай да болмасын әліпбиді нақты бір тілге икемді, қолайлы етіп қолдану бар да, икемсіз, қолайсыздығынан оңтайлы етіп ала алмай, оның зардабын тарту бар. Бұл не деген сөз? Яғни икемді, оңтайлы әліпби тілдің жүйесіне, дыбыстық құрамына, графикалық құрылымына, дәстүрлі нормаларына, риторикалық тәсілдеріне, басқа да түрлі заңдылықтарына сәйкес болуы керек деген сөз. Өкінішке орай, қазіргі қолданыстағы кіріл жазу осындай талаптан шығатын қолайлы әліпби болмай тұр. Мәселен, қазіргі орыс әліпбиінде – 33, арабта – 28, ағылшындарда – 26, ал қазақ әліпбиінде – 42 әріп бар. Қазақ тілінің дыбыстық құрамы – 28 әріптен (9 дауысты, 19 дауыссыз) тұрады. Тілші ғалымдарға жақсы мәлім, таңбаның көптігі қазіргі әліпбидің оңтайлы, тиімді екенін көрсететін тілдік критерийлермен үйлеспейді. Қазақ әліпбиіндегі кірме әріптер (в, й, щ, х, ф, ц, я, ь, ь, ч, ю, ё ...) ең алдымен халықаралық терминдерді, советизмдерді, жалқы есімдерді орыс орфографиясымен жазу үшін ғана әдейі енгізілген. Ал осы басы артық әріптер таза қазақ тілінде сөйлеушілердің ауызекі тілінде қолданылмайды. Бірақ әдеби тілде мектеп қабырғасынан бастап орыс тілінде қалай ды-

бысталса, емле жүйесін өзгертпей сол күйінде таңбалауды талап етеді. Ол – ол ма, тіпті оның ережесін жасап, бекітіп, қазақ балаларының құлағына шүмектеп құйып, үйретіп, әбден машықтандырып тастағаны соншалық, олардың қазақ тілінің өзіне тән ерекшелігін негізге алып жазғандары қаперге алынбайды, керісінше қателік санайды» (Kazakzaman.kz., 19), – деп, басы артық әріптердің қазақ жазуына және айтылу нормасына қаншалықты зиян келтіріп тұрғанын жазады.

Қазақ жастарының сөйлеу және жазу мәдениетіне жазуымыздың тигізіп жатқан кері әсерін санап тауысу мүмкін емес. Бұл тығырықтан әліпби ауыстыру арқылы ғана шығуға болатыны бұл күндері басы ашық мәселе болып тұр. Өкінішке қарай, латын негізді қазақ әліпбиін жасаушы «ғалымдардың» өздері әріп пен дыбысты ажырата алмайтынын, қазақ тіліне тән емес дыбыстар қазақ тілінің дыбысталу икемділігін арттырады деген сияқты көзқараста екенін олар ұсынған әліпби жобаларынан анық көруге болады. Әліпби жобасын ұсынушы «ғалымдардың» бірі профессор С. Бизақов қазақ әліпбиінен тек жіңішкелік белгісі (ь) мен айырым белгісін (ъ) алып тастап, 40 әріптен тұратын жобасын ұсыныпты. Онымен қоймай: «Тіпті 40 әріпке қосымша құйрықты ж (дж) әрпін таңбаласақ, Джордж-Жорж, Джон-Жон, джунгли-жунгли деп жазу мүмкін болар еді» (Бизақов Е., 2013: 4), – деп айды аспанға бір-ақ шығарыпты.

Бір тілден екінші тілге еш уақытта дыбыс еңбейді, тек қана сөздер енеді. Ал сөздер өзі енген тілдің дыбыстық заңдылығына бағынып енеді де, сол тілдің сөздік құрамын байытады, өзі енген тілге қызмет жасайды. Тілші-ғалымдар қазақ тіліне араб-парсы тілінен енген сөздер қазақ тілінің сөздік құрамының 15%-ын құрайды деп жүр. Олардың әр түрлі нұсқа құрап айтатынын және алуан түрлі мағынаға ие болғанын ескерсек, одан да асып түседі. Олай болса, басқа тілден енген сөздерді жазу үшін қажет деп әліпбиге басы артық дыбыстар қосу арқылы тілдің сөздік қорының баюына, оның икемділігінің артуына әсер ететін жолды жауып тастаудың жөні жоқ.

Профессор Мырзабектен Сапархан «Қазақ тілінің айтылым сөздігі» деген еңбегінде былай деп жазады: «Соңғы мың жылда, Ақымет опат

болғанға дейін, сырттан бір дыбыс енді дегенді білмейміз. (Орыс тілінде де соңғы 200 жылда жаңа дыбыс енгенін оқи алмадық). Олай болса, тілдің дыбыстық құрамы ғаламат тұрақтылығымен ерекшеленеді. Сол үшін де ол – тілдің жаны, өзі. Тіл мәңгі болса, ол да мәңгі. Оның қатары бұзылса, тіл де бұзылады» (Мырзабектен С. 8). Яғни, бөтен дыбыстар тілдің қалыптасып қалған қатарын, табиғи даму заңдылығын бұзады. Осыдан барып жазуда қиындықтар туындайды, соларды түзетуге жаңадан ережелер шығарылады. Ол ережелердің бәрін есте сақтау да мүмкін емес және қанша жерден ереже шығарса да, тіл заңдылығы ережеге көнбейді. Нәтижесінде жазылу мен айтылу арасында алшақтық пайда болады да ол сауатсыз жазуға әкеп соғады. Бұл өз кезегінде ғылымның қазақ тілінде дамуына кедергісін тигізеді.

Әліпби ауыстыру тек тілдегі дыбыстарды белгілейтін таңбаларды ғана ауыстыра салу емес. Әліпби ауыстыруда тілдің заңдылығы, дыбыстардың тіркесе алу мүмкіндігі ескерілуі тиіс. Латын әліпбиіне көшкенде осы мәселе ең басты орында тұруы тиіс.

Әліпбиде әріп саны көп болған сайын, басқа тілден енген сөздерді айта алу қабілетіміз арта түседі деген көзқарас дұрыс емес. Қанша жерден әліпбиді жат дыбыстармен сықап толтырып қойса да, олар тілдің ғасырлар бойы қалыптасқан артикуляциялық табиғатына өзгеріс енгізе алмайды. Бұл домбыраға балалайканың ішегін тағу арқылы орысша да, қазақша да ән айта беруге болатын музыкалық аспап жасап шығарамыз деумен бірдей.

Латын әліпбиіне көшу орыс тіліне қарсылық емес. Елбасымыз жүргізіп отырған үштұғырлы тіл саясатын бәріміз жақсы түсінеміз. Орыс тіліндегі ғылыми еңбектер, көркем шығармалар ұшан-теңіз. Оларда қажеттісін ала білу – болашақ ұрпақ үшін аса қажет. Қазақ мектептерінде орыс тілі сабағы болатынын, ал орыс тілі кирилл әліпбиінде оқытылатынын естен шығармайық. Сондықтан байбалам салып латын әліпбиіне қарсы шықпай, мәселеге мән беріп қарап, Елбасымыздың саясатын қолдайық. Латын әліпбиіне қазақтың өзінің төл дыбыстарымен, қазақ тілінің заңдылығын басшылыққа алған емле-ережелермен ауысу арқылы тіліміздің күмбірлеген қоңыр үнін болашақ ұрпаққа аманат етеміз.

Әдебиеттер

- 1 Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 400 б.
- 2 Нұрмұхамбетұлы Ө. Орысша-қазақша медициналық (физиологиялық) сөздік. – Алматы: «Эвро», 2007. – 903 б.
- 3 Момынов Т., Рақышев А. Медицинский словарь – Медициналық сөздік. – Алматы: ЖШС «Кітап баспасы», 2003. – 352 б.
- 4 Байтұрсынұлы А. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 том. – Алматы: «Алаш», 2006. – 320 б.
- 5 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: «Мектеп», 1965. – 585 б.
- 6 Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодий и сингармонизм казахского слова. – Алма-Ата: АДД, 1988.
- 7 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 8 Словар иностранных слов. – М.: «Наука», 1982. – 526 стр.
- 9 Сыздықова Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000. – 532б.
- 10 Қазақ білімпаздарының тұңғыш сыйезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
- 11 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2012. – 300 б.
- 12 Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (қазақ тіліндегі араб сөздері) I том. – Алматы: Мектеп, – 1984. – 256 б.
- 13 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, – 2009. – 312 б
- 14 Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. Таңдамалы еңбектерінің жинағы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 348 б.
- 15 Аманжолов А. Түрік филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: «Санат», 1996. – 226 б.
- 16 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
- 17 Жеменей И. Парсыша-қазақша және қазақша-парсыша сөздік. – Алматы: Санат, 1994. – 368 б.
- 18 Қалиұлы Б. Қазақ орфографиясындағы қайшылықтар. – Алматы: ТОО «Клише», 1994. – 19 б.
- 19 Шарахымбай Б. Қазақ жазуының болашағы – латын графикасында немесе басы артық әріптерден арылудың қажеттілігі туралы. Kazakzaman.kz. сайты
- 20 Бизақов Е. Емлені ескеру керек. «Ана тілі» №7 (1161), 14-20 ақпан, 2013.
- 21 Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. – 320 б.

References

- 1 Aitbaiyly O. Kazak til biliminin terminologiya maselelery.-Almaty:”Abzal-ai”, 2013 zh.,-400b
- 2 Amanzholov A. Turic fillologiyasy zhane zhazu tarihy.-Almaty:”Sanat”,-1996 zh.,-226 b.
- 3 Amirzhanova N. Kazakstandagy latyn zhazuynyn tarihi taglymy.- Almaty: Memlekettik tilde damyту instituty.-2012 zh.- 300 b.
- 4 Ahanov K. Til biliine kirispe.-Almaty:”Mektep”, 1965 zh.,-585 b.
- 5 Baitursynuly A. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 4 tom.-Almaty:”Alash”,2006 zh.,-320 b.
- 6 Bizakov E. Emleni eskeru kerek. “Ana tili” №7 (1161), 14-20 akpan, 2013 zh.
- 7 Dzhunisbekov A. Problemy turkskoy slovesnoy prosodiy singlarmonizm kazakskogo slova.-Alma-Ata: ADD.1988 g.
- 7 Junisbek A. Khazakh fonetikasy. Almaty. Arys, 2009 zh.,-312 b
- 8 Kazak bilimpaздарынын tungysh siezi.-Almaty.2005 zh.,-144 b.
- 9 Kazak tilinin orfografiyalыk sozdigi.- Almaty: Kazakstan,-1988 zh.,-400 b.
- 10 Kaliuly B. Kazak orfografiyasыndagy kayshylyktar.-Almaty:TOO “Klishe”,-1994 zh.,-19 b.
- 11 Momynov T., Rakyshev A. Meditsicki slovar. – Almaty JSSH `Kitap bsapasy` 2003 j.
- 12 Myrzabekten S. Kazak tilinin aitylym sozdigi.-Almaty: @Sozdik-Slovar, 2001 zh.,-320 b
- 13 Nurmuhambetuly A. Orysha-kazaksha meditsynalyk sozdik.-Almaty:”Evro”, 2007 zh.,-903 b.
- 14 Ondasynov N.D. Arabsha-kazaksha tusindirme sozdik (kazak tilindegi arab sozderi)I tom,-Almaty: Mektep,-1984 zh,- 256 b.
- 15 Sauranbayev N. Kazak til biliminin problemalary. Tandamaly enbekterinin zhinagy.-Almaty: Gylym,-1988 zh.,-348 b.
- 16 Sharahymbay B. Kazak zhazuynyn bolashagy-latyn grafikasynda nemese basy artyk aripterden aryludyn kazhettigli туралы. Kazakzaman.kz.sayty.
- 17 Slovar inostrannyh slov.-M.,”Nauka”,1982 g.,-526 str.
- 18 Syzdykova R. Kazak tilinin anyktagyshy.-Astana: Elorda,2000 zh.,-532 b.
- 19 Zhunisbek A. Kazak fonetikasy.-Almaty: Arys,-2009 zh.,-312 b.
- 20 Zhemeneу I. Parsysha-kazaksha zhane kazaksha-parsysha sozdik.-Almaty: Sanat,-1994 zh.,-368 b.
- 21 Yskakov A. Kazirgi kazak tili.-Almaty: Ana tili.1991.-585 b.

Досыбаева Г.

кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры дипломатического перевода,
факультет международных отношений, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы, e-mail: gulnara-kas@mail.ru

**ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ МАКСИМАЛЬНОГО УСПЕХА
В МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
В КАЗАХСТАНЕ**

Стремление Казахстана к интеграции в мировое образовательное пространство, к признанию наших дипломов и специалистов в странах цивилизованного мира, обязывает нас проанализировать систему высшего образования США и выявить ее особенности, обратить внимание на то позитивное, что привнесено ими в развитие высшего образования в мире. Не просто зафиксировать позитивный опыт, а выявить и осмыслить его содержание, тенденции и возможность использования в практике вузов Казахстана. В любом исследовании ценно не слепое копирование, а творческое использование зарубежного опыта в практике высшей школы и педагогики. Совершенствование процесса обучения и воспитания будущих специалистов в современной высшей школе Казахстана с помощью совокупного зарубежного опыта должно быть основано на существовании практически одинаковых приоритетных направлений, что станет базой для вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство на равных.

В условиях реформирования национальной системы образования, ее интеграции в мировое образовательное пространство очень важно знать современную зарубежную практику образования, уметь анализировать процессы в образовательной сфере за рубежом. Растущая интернационализация всех аспектов жизни общества требует постоянного анализа процессов, происходящих в образовательной сфере за рубежом, их соотнесения с тенденциями развития отечественного образования. Происходящее в настоящее время развитие системы образования в нашей стране предъявляет повышенные требования к качеству высшего образования, составляющего фундамент современной системы непрерывного образования. Одним из возможных способов поиска путей повышения эффективности высшего образования является изучение зарубежного педагогического опыта. Наука об образовании (эдукология), как и другие области знаний и общественной практики, не может развиваться изолированно от мирового опыта. Сфера образования в данном случае подчиняется общим тенденциям и закономерностям развития. В этой связи представляется актуальным по-новому взглянуть на имеющийся опыт обучения, в том числе и зарубежный, переосмыслить его, найти пути использования передовых идей в отечественной практике обучения.

Ключевые слова: интеграция, мировое образовательное пространство, не слепое копирование, творческое использование зарубежного опыта, реформирование национальной системы образования.

Dossybayeva G.

Candidate of Pedagogy Scs, Associated Professor of Chair of «Diplomatic Translation» of
Department of «International Relations» of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnara-kas@mail.ru

**Achievement of the maximum success in modernization
of the higher educational system in Kazakhstan**

The willingness of RK integration into the world educational community, to acknowledgment of our diplomas and our specialists in the countries of the civilized world make us analyze the US system of higher education, reveal its peculiarities and pay attention to its positive sides. We should not simply

fix their positive tendencies in the practical work at the universities of RK. All mentioned above testify the availability of contradiction of the need of RK to the world modern tendencies and real situation of this problem in the country. The given contradiction has determined the theme of my research: what are the tendencies and peculiarities of the development of the higher education of the USA. So, the subject of my research is the perfection of training and upbringing of the future specialists in the modern higher institutions of RK with the help of combined US experience.

The maximum success in modernization of the higher educational system in RK can be achieved in case all program directions of the Government placed into educational policy take all the best possible from positive potential of the US higher educational system in main directions: qualitative selection of school-leavers, qualitative teaching staff, high level of organizing of teaching process, finance provision, development of the infrastructure of the university. The analysis and study of literature on the given problem have revealed that in the Republic Kazakhstan different aspects of comparative pedagogics, methods of comparative and pedagogical researches, educational policy of the higher education are regarded in various works and researches. Alongside with it the problem of the quality of the educational system of RK, tendencies of its reforming, the issues of globalization and integration, the development of the national model of the higher education are also considered in various scientific works. The detailed and full analysis is carried out in these works. The authors outline their vision of the national model of the education in RK which should take all the best from world experience adding local cultural and educational peculiarities. But in all scientific works the problems and importance of launching of advanced practice and traditions of the western universities into local pedagogical practice have not been solved.

Key words: modernization of the higher educational system, important tendencies, world educational market, the process of restructuring, global priorities, integration into the global educational environment, reforming the national education system

Досыбаева Г.Қ.

педагогика ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті,
дипломатиялық аударма кафедрасының доценті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulnara-kas@mail.ru

Қазақстанда жоғары білім берудегі модернизацияға жоғары тиімділікке қол жеткізу

Ұлттық білім жүйесін реформалау, оны әлемдік білім арнасына біріктіру талаптары үшін, шетелдегі заманауи білім практикасын білу және шетел білім ортасында жүйелерге анализ жасай алу өте маңызды. Қоғамдағы өмір сүрудің барлық аспектісіндегі дамып жатқан интернационализация, шетел білім арнасында орын алып жатқан жүйелерді жаппай анализдеуді және бұлардың отандық білім беру тенденцияларына қатысты дамуын талап етеді. Қазір, біздің еліміздің дамып жатқан білім жүйесі, үздіксіз білім жүйесін құрайтын жоғарғы білім сапасына жоғарғы талаптар қояды. Жоғарғы білім тиімділігін арттырудың бір жолы, шетел педагогикалық тәжірибесін үйрену болып табылады. Бұған байланысты, қолда бар тәжірибеге, сонымен қатар, шетел тәжірибесіне жаңаша қарау. Бұлардың мағынасын ашып, алғы идеяларды отандық білім беру практикасында қолдану жолдарын табу өзекті болып келеді.

Мұнымен қоса, Қазақстанның жоғарғы мектеп жұмыс тәжірибесін үйрену, жоғарғы білімнің әлемдік басымдықтарға сәйкес қайта құрылу процесінің өте баяу жүріп жатқандығын көрсетеді. Осы арада, әлемдік білімнің дамуының заманауи кезеңі, АҚШ-тағы жоғары білім тәжірибесіне деген қызығушылықтың артуымен және болашақ мамандарды кәсіби даярлануына тәжірибені қарқынды қолданумен сипатталады. Өркениетті елде, отандық дипломдар мен мамандардың мойындалуына, әлемдік білім ортасына бірігуге ұмтылған Қазақстан, АҚШ жоғары білім жүйесіне анализ жасауды, олардың ерекшеліктерін ажыратуды және олардың жоғарғы білімнің дамуына енгізген позитивтеріне көңіл беруді талап етеді. Жәй ғана айқындап қоймай, оны жарыққа шығарып, мазмұнының, тенденциялары мен олардың Қазақстандағы жоғары оқу орындарындағы практикаларда қолдану мүмкіндіктерінің мағынасын ашып көрсету керек.

Түйін сөздер: жоғарғы мектебі, жоғарғы білім берудегі қайта құрулар үдерісі, әлемдік білім беру кеңістігіндегі интеграция, ұлттық білім беруді реформалау.

Введение

О способах получения качественного образования и организации учебно-воспитательного процесса в высших школах США

Одним из возможных способов поиска путей повышения эффективности высшего образования является изучение зарубежного педагогического опыта. В этой связи представляется актуальным по-новому взглянуть на имеющийся-

ся опыт обучения, в том числе и зарубежный, переосмыслить его, найти пути использования передовых идей в отечественной практике обучения. В условиях реформирования национальной системы образования, ее интеграции в мировое образовательное пространство очень важно знать современную зарубежную практику образования, уметь анализировать процессы в образовательной сфере за рубежом. Растущая интернационализация всех аспектов жизни общества требует постоянного анализа процессов, происходящих в образовательной сфере за рубежом, их соотношения с тенденциями развития отечественного образования. Происходящее в настоящее время развитие системы образования в нашей стране предъявляет повышенные требования к качеству высшего образования, составляющего фундамент современной системы непрерывного образования.

Решение всех вышеперечисленных задач в условиях рынка во многом связано с совершенствованием качества образования. Сегодня качество образования является основным конкурентным преимуществом любого высшего заведения (Сенашенко, 2002:9). Качество образования было и остается важнейшим показателем, определяющим долгосрочное развитие любого общества в том или ином направлении. Именно качество высшего образования находится в центре внимания инициаторов и участников Болонского процесса (Жампейсова, Сыздыкбаева, Медетбекова, 2002:8-14), главная содержательная задача которого состоит в сохранении и повышении ее эффективности. Одновременно нельзя не заметить, что качество образования мировое сообщество рассматривает как непременное условие установления отношения взаимного доверия между государствами, а также соотносительности, мобильности, сопоставимости и привлекательности между различными системами образования (Федоров, Еркович, 2003:40). Данная проблема является на сегодня достаточно актуальной. События последних лет поставили перед высшей школой Казахстана новую задачу, связанную с необходимостью вхождения нашей республики в число 30-ти лучших стран мира и, соответственно, с определением ее места в мировом образовательном пространстве. Решение этих сверхзадач напрямую зависит от качества предоставляемых вузами образовательных услуг будущим специалистам и оценки этого качества мировым сообществом.

Методы и теоретические подходы в изучении информационного пространства

Наиболее распространенные методы, используемые при изучении данной темы – сравнительный, описательный анализ по проблеме исследования; сопоставительный, социологический анализ; систематизация и анализ количественных данных о развитии систем образования, выявление и анализ важнейших закономерностей и тенденций развития образования в исследуемых странах, сопоставление моделей высшего образования и образовательной политики в этих странах, теоретических установок и основных индикаторов совершенствования качества профессиональной подготовки будущих специалистов. Методологическую и теоретическую основу исследования составляют основные положения и принципы сравнительной педагогики – принцип диалектического подхода к рассмотрению многообразного педагогического опыта зарубежных стран, принцип объективности; системный, синергетический, комплексный, конкретно-исторический, культурологический подходы к развивающим системам. Совершенствование процесса обучения и воспитания будущих специалистов в современной высшей школе Казахстана с помощью совокупного зарубежного опыта должно быть основано на существовании практически одинаковых приоритетных направлений, что станет базой для вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство на равных.

В ходе исследования возникла рабочая гипотеза о том, что если использовать совокупный опыт высшего образования США в РК, то можно приблизить систему и качество подготовки специалистов в Казахстане до уровня мировых стандартов, т.к. американская система высшего образования является на сегодня наиболее успешной, продуктивной и конкурентоспособной.

Результаты, ожидаемые в ходе изучения темы, выражены в следующих тезисах:

– раскрыть тенденции и особенности системы высшего образования США, яркое проявление которых делают ее конкурентоспособной во всем мировом образовательном пространстве;

– выявить характерные особенности организации учебно-воспитательного процесса в ведущих вузах США, а также требования к качественному отбору преподавательского состава и абитуриентов с учетом рыночных отношений;

– разработать научно обоснованные выводы и рекомендации по активному внедрению ряда преимуществ системы высшего образования США, учет которых позволит приблизить качество подготовки специалистов в Казахстане до уровня мировых стандартов.

Дискуссия в рамках изучения проблематики о путях достижения максимального успеха в модернизации системы высшего образования в Казахстане

Проанализировав ряд работ ученых, Рузанова О.В. по этой теме писала в своей кандидатской диссертации об основных тенденциях повышении качества высшего образования в США (Рузанова, 2001:138), Филатов С. писал в научном журнале «Высшее образование в США» об оценке качества в модели непрерывного образования (Филатов, 2006:27-36), Хамханова Д. Н. в научном журнале «Стандарты и качество» писала о системе менеджмента качества в учебном заведении (Хамханова, 2005:86-88), Борисов Е. в этой статье писал о качестве образования и место высшей школы в обществе (Борисов, 2003:9), Сенашенко В., Ткач Р. в научном журнале «Альма Матер» остановились на теме о Болонском процессе и качестве образования (Сенашенко, 2002:8-14), Матвеева И. в научном журнале «Стандарты и качество» рассказала о качестве образования в информационном обществе (Матвеева, 2005:76-81), Исаков Б. писал об оценке качества высшего образования в Казахстане: состояние и перспективы в журнале «Высшая школа Казахстана» (Исаков, 2007:5-10).

По вопросам качества образования, это позволило нам выявить, что основными его **индикаторами** являются:

- качественный набор абитуриентов;
- качественный профессорско-преподавательский состав;
- высокий уровень организации учебно-воспитательного процесса, материально-технического и учебно-методического обеспечения;
- развитая инфраструктура вуза;
- объемы финансирования.

О высокой конкурентоспособности системы образования США можно судить по высказываниям специалистов из ряда стран. В частности, Ролан Шмит, известный специалист в области теории высшего образования, на конгрессе Международной Ассоциации непрерывного инженерно-технического образования отметил, что «...система высшего ... образования Соеди-

ненных Штатов не имеет себе равных в мире. Эта система дала миру больше выдающихся специалистов и фундаментальных исследований, чем любая другая. В итоге Соединенные Штаты оставили далеко позади другие страны по числу лауреатов Нобелевских премий, полученных за последние десятилетия. Это та система, которая лучше, чем любая другая в мире, гармонирует с потребностями промышленности – как с крупнейшими корпорациями, так и с малыми интерпренерскими фирмами, в частности, со многими из числа тех, которые порождены самой системой образования. Это та система, которая привлекает к себе на учебу все возрастающие потоки студентов со всего мира, демонстрируя этим высокое качество и продуктивность» (Schmitt, 1990:10-17).

Другим, хотя и косвенным, подтверждением сказанному является число американцев – лауреатов Нобелевской премии. Со времени ее учреждения (в 1901 г.) 168 американцев стали лауреатами в области науки: физики, химии, физиологии и медицины. Это 38,5% всех обладателей Нобелевской премии. На следующем месте Великобритания с 63 лауреатами. И если США еще далеки от конечной цели – предоставить полноценное образование всем, то они, по крайней мере, на пути к ней (Дуглас К. Стивенсон в своей статье «Америка: народ и страна» отмечал преимущества американского образования).

Вместе с тем изучение опыта работы высшей школы Казахстана убеждает нас в том, что процесс перестройки высшего образования в соответствии с мировыми приоритетами протекает достаточно медленно. А между тем современный этап развития образования в мире характеризуется повышением интереса к опыту высшего образования в США, интенсивным использованием его в профессиональной подготовке будущих специалистов. Стремление Казахстана к интеграции в мировое образовательное пространство, к признанию наших дипломов и специалистов в странах цивилизованного мира обязывает нас проанализировать систему высшего образования США и выявить ее особенности, обратить внимание на то позитивное, что привнесено ими в развитие высшего образования в мире. Не просто зафиксировать позитивный опыт, а выявить и осмыслить его содержание, тенденции и возможность использования в практике вузов Казахстана. В любом исследовании ценно не слепое копирование, а творческое использование зарубежного опыта в практике высшей школы

и педагогики. Совершенствование процесса обучения и воспитания будущих специалистов в современной высшей школе Казахстана с помощью совокупного зарубежного опыта должно быть основано на существовании практически одинаковых приоритетных направлений, что станет базой для вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство на равных. Сравнимость и легкость перевода кредитных часов дает возможность студентам переводиться из одного университета в другой (и неоднократно) и выбирать учебные программы, лучше отвечающие их ожиданиям и требованиям работодателей. Таким образом, набор курсов каждого студента (Сужикова, 2004:56) на основе системы кредитных часов уникален.

Набравший необходимое количество кредитов имеет право на присвоение академической степени бакалавра и на получение диплома без его защиты. Торжественный выпуск проводится в соответствии с традициями вуза (Штокман, 2005:200).

Особый интерес вызывает в американских вузах описанная в работе А.Е. Штокмана и Е.А. Штокмана система, по которой происходит сдача письменных экзаменов в некоторых американских вузах, например в Принстонском университете. Система носит название «система чести». Студенты берут на себя полную ответственность за честное отношение к экзаменам. Преподаватель не контролирует самостоятельность выполнения работы. Он лишь раздает экзаменационные листы, отвечает на возникшие вопросы и покидает аудиторию. Он возвращается после окончания времени, отведенного для ответов на вопросы, и собирает у студентов работы. Студенты, подписывая работу, делают приписку: «Клянусь своей честью», что во время экзамена я не нарушил «Кодекса чести» (Штокман, 2005:200) писали в «Высшее образование в США: научно-популярное издание» правила проведения экзаменов в американских вузах и о знаменитом «Кодексе чести»).

В США даже существует специальная программа – Программа предоставления студентам временной работы (Federal Work-Study, Для улучшения своего финансового положения студентам разрешается работать в кампусе или вне его 20 часов в неделю (или полную неделю в период каникул. Так, например, большая часть студентов Стэнфордского университета сама зарабатывает значительную часть средств на учебу. Кроме того, в ряде университетов существует программе «работа – учеба» и программа

финансового содействия, оказываемого штатами и федеральным правительством. Например, в университете Пасифик на Аляске около 71% студентов получают помощь через университет и 15% работают по совместительству в университетском городке. В Гарварде около 40% студентов получают стипендию, а средняя стипендия в Стэнфорде составляла 4,5 тыс. долл. в год. Студенты, которым приходится работать и учиться, это, скорее правило, чем исключение (Дуглас, 1993:80).

В 2002 году система дистанционного обучения принесла вузу 327,74 млн.долл. США в основном за счет обучения. Чистая прибыль университета в том году составила 64,3 млн. долл. США. По состоянию на 31 августа 2004 года численность студентов достигла 118,900 человек (Тихомирова, 2006:650-52), как говорится в статье «Организация дистанционного обучения в университетах США» в научном журнале «Высшее образование сегодня» о развитии дистанционного образования).

Одним из наиболее значимых университетов в США является Гарвардский университет. Гарвард, чьи денежные фонды составляют на сегодня 23 млрд. долларов, занимает в рейтинге первое место. Рейтинг опубликован в посвященном образованию приложении к Times – The Times Higher Education Supplement (THES) (Штокман, 2005:200), где своей статье «Почему Гарвард – лучше?» журнале в «Alma mater» писал о преимуществах Гарвардского университета).

Бюджет университета пополняет плата за обучение (дешевым вузом Гарвард не назовешь), которую вносит значительная часть его – 18 тыс. студентов и аспирантов и все 13 тыс. посещающих углубленные курсы. Существуют также отчисления из бюджета штата и федеральная поддержка научных исследований (в 2000 году она составила \$320 млн). Далее, излюбленное американское действие fundraising (специальная кампания по привлечению дополнительных средств от частных лиц и компаний; рекорд Гарварда - \$356 млн. за 1979-1984 годы). И конечно, пожертвования корпораций и частных лиц.

В данной статье «Университеты мирового класса: американский опыт» в научном журнале «Alma mater» пишется об университетах мирового класса).

За 2000 год около 6 тыс. жителей Бостона и Кембриджа заработали в Гарвардском университете более \$325 млн. (т. е. средняя ежемесячная зарплата составляла \$4,5 тыс.) (Бакмастер,

2003:27-29). Университет в США – это не только научно-образовательный центр. Действует свой студенческий сенат, обладающий даже финансовыми фондами (THES,2004:29). Две трети президентов США, управлявших страной в XX веке, в том числе и Джордж Буш-младший, входили в состав братств. Три четверти всех конгрессменов и сенаторов США также принадлежат к тем или иным студенческим братствам.

Немаловажно в социальном плане создание и сохранение традиций вуза. Отличается выгодно в этом плане Университет штата Канзас (КУ основан в 1856 году) в целом не самый крупный (самый большой – Стенфордский в Калифорнии имеет в обучении около 50 тыс. студентов) из более чем 3200 университетов (колледжей) США, заметно уступая признанным лидерам высшего образования – Йелло, Гарварду, Принстону, тому же Стэнфорду, Колумбусу, Массачуссетсу, Итону, Остину, Дюку, Беркли. Корнуэллу, Хопкинсу, Вандербильту, Джорджа Вашингтона, Пенсильванскому, Лос-Анжелеса, Сан-Диего, Финикса, военному Вест-Пойнту и некоторым другим, по материальной базе, качеству преподавательского состава, набору и знаниям выпускников. Но и слабым его назвать тоже нельзя. Принимать стажеров по гранту «Fulbright» имеет научно-исследовательское (почетное) право далеко не каждый университет США (Каверина, 2002:90-104).

Таким образом, мы можем отметить сложившийся факт: в высших школах США более заметную роль в обществе играют социальный имидж и традиции. Это искренняя гордость, честь, востребованность быть alumni – выпускником того или иного университета. В Штатах намек, указание на то, что ты имеешь высшее образование, принадлежность пусть даже в прошлом к тому или иному вузу – это одна из ярко выраженных идеологических установок на престижность обладания степенью бакалавра, магистра, доктора, профессора. Все это способствует и процессу осознания престижности получения высшего образования (в том числе в том или ином конкретном вузе), и стремлению не посрамить такой солидный вуз ни в процессе учебы, ни по его окончании. И главное – это высокая востребованность в нем у молодых людей: стар-

шекласников, юношей и девушек студенческого возраста.

Этот, невостребованный пока нашими традициями подход к рекламе высшего образования, учебного заведения, сохранения и приумножение традиций конкретного вуза, статуса студента, его выпускника, должен стать объектом пристального внимания системы образования в Казахстане. А также дальнейшего повышения имиджа престижности высшего образования в глазах всех социальных слоев общества, которого пока так не хватает нашей системе высшего образования

Заключение

Важнейшими тенденциями, характерными для системы высшего образования США, являются: глобализация, технологизация, компьютеризация, интернационализация, стремление посредством интернационализации высшей школы укрепить свои позиции на мировом рынке образования. Яркое проявление данных тенденций в системе высшего образования США делают ее высококонкурентной во всем мировом образовательном пространстве.

Основными показателями высокой конкурентоспособности высшего образования США являются: в рейтинге лучших мировых вузов 60 из них находятся в США; в стране наибольшее количество выдающихся специалистов с мировым именем (которые считаются лучшими или одними из лучших в мире в своих областях знаний) и, соответственно, выдающихся фундаментальных исследований, чем в любой другой стране, свидетельством чему является число (148) лауреатов Нобелевских премий; американская система высшего образования лучше, чем любая другая в мире, гармонирует с потребностями промышленности и крупнейшими корпорациями, большими и малыми фирмами; характеризуется высоким качеством и продуктивностью многоступенчатой подготовки специалистов, особенно в части ее последипломной подготовки, которая привлекает к себе на учебу все возрастающие потоки студентов со всего мира; американские вузы отличаются высокой технологической оснащенностью.

Литература

- 1 Сенашенко В., Ткач Р. Болонский процесс и качество образования // ALMA MATER. – 2002. – № 38. – С.8-14.
- 2 Жампеисова К.К., Сыздыкбаева Г.У., Медетбекова Г.О. К вопросу о проблемах качества педагогического образования высшей школе: материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: КазНПУ им.Абая, 2004. – С.144 2002. – № 38. – С.8-14.
- 3 Федоров И., Еркович С. Разумно использовать мировой опыт // Высшее образование в России. – 2003. – № 4. – С. 40.
- 4 Рузанова О.В. Современные тенденции повышения качества высшего образования в США: дисс. к.п.н.: 13.00.01. – Казань, 2001. – 138с.
- 5 Филатов С. Оценка качества в модели непрерывного образования // Высшее образование в России. – 2005. – № 8. – С. 27-36.
- 6 Хамханова, Д. Н. Система менеджмента качества в учебном заведении // Стандарты и качество. – 2005. – № 9. – С. 86-88.
- 7 Борисов Е. Качество образования и место высшей школы в обществе // «АМ». – 2003. – № 11. – С.9.
- 8 Сенашенко В., Ткач Р. Болонский процесс и качество образования // ALMA MATER. – 2002. – № 38. – С.8-14.
- 9 Матвеева И. Качество образования в информационном обществе // Стандарты и качество. – 2005. – № 9. – С. 76-81.
- 10 Искаков Б. Оценка качества высшего образования в Казахстане: состояние и перспективы // Высшая школа Казахстана. – 2007. – № 4. – С.5-10.
- 11 Schmitt R.W. Universities of the Future // International Journ. Continuing Engineering Education. – Sydney, 1990. – Vol.1. – P.10-17.
- 12 Дуглас К. Стивенсон. – Америка: народ и страна. – М.: ППП, 1993. – 80 с.
- 13 Сужикова М. Образование на основе системы кредитных часов (Система кредитных часов, структура учебных программ и степени аккредитации вузов: опыт США). – Алматы, 2004. – 56 с.
- 14 Штокман Е.А., Штокман А.Е. Высшее образование в США: научно-популярное издание. – М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, 2005. – 200 с.
- 15 Дуглас К. Стивенсон. – Америка: народ и страна. – М.:ППП, 1993. – 80с.
- 16 Тихомирова Н.В., Шилова Л.В Организация дистанционного обучения в университетах США // Высшее образование сегодня. – 2006. – № 3. – С. 50-52.
- 17 Почему Гарвард – лучше? // Alma mater. – 2005. – № 2. – С.28-34.
- 18 Университеты мирового класса: американский опыт // Alma mater. –2005. – № 2. – С.34-36.
- 19 Бакмастер В. Их университеты: о вузах Америки // Новое время. – 2003. – № 17. – С.27-29.
- 20 The Times Higher Education Supplement (THES). – 2004. http://www.aha.ru/~moskow64/educational_book.
- 21 Каверина Э. Ю. Приоритеты политики США в области образования// США. Канада: Экономика, Политика, Культура. – 2002. – № 5. – С. 90.-104.
- 22 Университеты мирового класса: американский опыт // Alma mater. –2005. – № 2. – С.34-36.
- 23 Рывчина Ю. «Лига плюща» и другие // Обучение за рубежом. – 2004. – № 2. – С.20-22.

References

- 1 Bakmaster V. (2003) Ikh university: o vuzakh Ameriki // Novoe vremya. – № 17.S.27-29
- 2 Borisov E. (2003) Kachestvo obrazovaniya i mesto vysshej shkoly v obshhestve // «АМ». – №11.-S.9.
- 3 Duglas K.Stivenson. (1993).Amerika: narod i strana. –М.:PPP,– 80s.
- Fedorov I., Erkovich S. (2003) Razumno ispol'zovat' mirovoj opyt // Vysshee obrazovanie v Rossii.–№4.S.-40.
- Filatov S. (2005)Otsenka kachestva v modeli nepreryvnogo obrazovaniya // Vysshee obrazovanieRossii.–№8.–S.27-36.
- 4 ZHampeisova K.K., Syzdykbaeva G.U., Medetbekova G.O. (2004) K voprosu o problemakh kachestva pedagogicheskogo obrazovaniya vysshej shkole: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Алматы: KazNPU im.Abaya, – S.144 2002. – № 38. – S.8-14.
- 5 EKonomika, Politika, Kul'tura.– № 5. – S. 90.-104. KHamkhanova, D. N. (2005) Sistema menedzhmenta kachestva v uchebnom zavedenii // Standartykachestvo.–№9.–S.86-88.
- 6 Iskakov B. (2007) Otsenka kachestva vysshego obrazovaniya v Kazakhstane: sostoyanie i perspektivy //Vysshaya shkola Kazakhstana.–№4.–S.5-10.
- 7 Kaverina EH. YU. (2002) Prioritety politiki SSHA v oblasti obrazovaniya// SSHA. Kanada:
- 8 Matveeva I. (2005) Kachestvo obrazovaniya v informatsionnom obshhestve // Standarty i kachestvo.–№9.–S.76-81
- Senashenko V., Tkach R. (2002) Bolonskij protsess i kachestvo obrazovaniya // ALMA MATER.–№38.-S.8-14. Suzhikova M. (2004) Obrazovanie na osnove sistemy kreditnykh chasov (Sistema kreditnykh chasov, struktura uchebnykh programm i stepeni akkreditatsii vuzov: opyt SSHA). – Алматы.-56s.
- 9 Suzhikova M. (2004) Obrazovanie na osnove sistemy kreditnykh chasov (Sistema kreditnykh chasov, struktura uchebnykh programm i stepeni akkreditatsii vuzov: opyt SSHA). – Алматы.-56s.
- 10 Tkach R. (2002) Bolonskij protsess i kachestvo obrazovaniya // ALMA MATER. –.№38.S.8-14.
- 11 The Times Higher Education Supplement (2004) (THES). http://www.aha.ru/~moskow64/educational_book.

- 12 Tikhomirova N.V., SHilova L.V (2006) Organizatsiya distantsionnogo obucheniya v universitetakh SSHA // Vysshee obrazovanie segodnya. – № 3. – S. 50-52.
- 13 Pochemu Garvard - luchshe? (2005) // Alma mater. – № 2. – S.28-34.
- Ruzanova O.V. (2001) Sovremennye tendentsii povysheniya kachestva vysshego obrazovaniya v SSHA:diss...k.p.n.:13.00.01.–Kazan',-138s.
- 14 Rychina YU. (2004) "Liga plyushha" i drugie // Obuchenie za rubezhom. – № 2. – S.20-22.
- 15 Schmitt R.W. (1990) Universities of the Future // International Journ. Continuing Engineering Education.-Sydney.–Vol.1.–P.10-17.
- 16 SHtokman E.A., SHtokman A.E. (2005) Vysshee obrazovanie v SSHA: nauchno-populyarnoe izdanie. – M.: Izdatel'stvo Assotsiatsii stroitel'nykh vuzov,. – 200 s.
- 17 Universitety mirovogo klassa: amerikanskij opyt (2005) // Alma mater. – № 2. – S.34-36.
- Universitety mirovogo klassa: amerikanskij opyt // Alma mater (2005). – № 2. – S.34-36.
- KHamkhanova, D. N. (2005) Sistema menedzhmenta kachestva v uchebnom zavedenii // Standartykachestvo.–№9.–S.86-88.

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ БІЛГІРІ –
СӘРСЕМБАЕВ МАРАТ АЛДОҢҒАРҰЛЫ 70 ЖАСТА**

Тәуелсіздік жылдары еліміздің дамуына өзіндік үлес қосып, қолынан келгенше қызмет істеп, жақсы нәтижелерге қол жеткізген азаматтар баршылық. Міне, осындай халықтың құрметіне бөленген, адал да әділ азамат, заң ғылымдарының докторы, профессор, еліміздегі халықаралық құқық ғылымының негізін салушы ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері Сәрсембаев Марат Алдоңғарұлы жақында 70 жасқа толды. Осындай мерейлі мерекеде біз де әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің атынан Марат Алдоңғарұлына өз лебізімізді білдіргіміз келеді.

Тәуелсіз Қазақстанның дамуына өзіндік үлес қоса білген, өскелең ұрпаққа жол көрсеткен аға буын өкілі ретінде Марат Алдоңғарұлына деген құрметіміз шексіз! М.А. Сәрсембаев 15 желтоқсан 1947 жылы қазіргі Алматы облысының, Алакөл ауданы, Екпінді селосында дүниеге келді. Ол өзінің білімге деген ын-

тасы мен еңбекқорлығының арқасында өмірде, ғылымда үлкен жетістіктерге жеткен ұлағатты ұстаз, білгір ғалым. Тәуелсіз Қазақстанның заң ғылымының дамуына үлкен үлес қосып, қаншама шәкірттер даярлап, ғылыми жұмыстармен қатар саясаткер ретінде үлкен лауазымдарды атқарған Марат Алдоңғарұлы сияқты азаматтың өмір жолы қашанда ұрпақ үшін үлгі!

Марат Алдоңғарұлы ұзақ уақыт бойы ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп, еліміздің заң ғылымдарының қарыштап дамуына үлес қосты, Қазақ ұлттық университетіндегі халықаралық құқық кафедрасының негізін қалады, еліміздегі халықаралық құқық сияқты ғылым саласының дамуына өлшеусіз үлес қосты, елімізде тұңғыш рет халықаралық құқық бойынша докторлық диссертация қорғады. Осы сала бойынша көптеген құндылығы жоғары ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарын жариялап, әртүрлі шет елдерде ғылыми конференцияларда баяндама жасады. Бұл кісінің ұстаздық қызметін

де айрықша атап өту қажет, қаншама уақыт Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ұстаздық қызмет атқарды, ғылымда өз мектебін қалыптастырды, осы уақытқа дейін тәрбиелеген көптеген шәкірттері еліміздің әртүрлі салаларында табысты қызмет атқаруда. Ғалым ретінде Марат Алдоңғарұлын тек елімізде ғана емес, ТМД мемлекеттері, алыс шет елдер танып, тиісті бағасын берді. Ол тек ғалым емес ұзақ уақыт бойы саясаткер ретінде де Қазақстанның атынан көптеген халықаралық келіссөздерге қатысып, еліміздің мүддесін қорғады. Қандай қызмет болмасын Марат Алдоңғарұлы абыроймен атқарып, үлкен табыстарға жетіп жүр, қашан болмасын тек үлгілі істерімен айналасындағыларға оң ықпал етуде. Осындай азаматтар көп болса

еліміз әлі де үлкен жетістіктерге қол жеткізеді деген ойдамыз.

Үлкен мерейтойында Марат Алдоңғарұлына барлық жақсылықтарды тілейміз, өсірген ұлқыздарыңыздың Отан үшін атқарған қызметінің жемісін көріңіз, тәрбиелеген шәкірттеріңіздің еліміз үшін атқарған істеріне жол көрсетіп, ақыл қосып, арамызда әлі де ақылшы болып жүре беуіңізге шын жүректен тілектеспіз!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің деканы з.ғ.д., профессор

С.Ж. Айдарбаев

халықаралық құқық кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.к., доцент **Ж.Т. Сайрамбаева**

Ахметов Е.

Ph.D., главный консультант Отдела правовой экспертизы
Аппарата Сената Парламента Республики Казахстан,
Казахстан, г. Астана

КОЛУМБ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (к юбилею д.ю.н., профессора М.А. Сарсембаева)

История отечественной школы международного права неразрывно связана с именем Марата Алдангоровича Сарсембаева. Он – видный юрист-международник, ученый, педагог и общественный деятель.

Марат Алдангорович по праву считается основоположником казахстанской школы международного права. С его именем связаны первая в Казахстане специализированная кафедра международного права, вышедшие впервые в свет отечественные учебники и учебные пособия по различным отраслям международного права, кандидаты и доктора наук, защитившие диссертации по международному праву под его научным руководством и консультированием, специализированное высшее учебное заведение.

Он родился 15 декабря 1947 г. в селе Экпенды Андреевского района Талды-Курганской области. Незаурядные способности к учебе, великолепная память, с детства проявившиеся трудолюбие и любознательность привели сельского паренька на факультет английского языка Алматинского педагогического института иностранных языков (ныне – КазУМОиМЯ имени Абылай хана). После его успешного окончания в 1969 г. он поступил в Казахский государственный университет имени С.М. Кирова (ныне – КазНУ имени аль-Фараби), на юридический факультет.

После окончания юридического факультета Марат Алдангорович продолжительное время (с 1973 г. по 2000 г.) работал в своей Alma Mater – КазГУ в качестве ассистента, преподавателя, старшего преподавателя, доцента, профессора, декана юридического факультета и заведующего кафедрой международного права. В период с 1985 по 1989 гг. он был направлен для орга-

низации и обеспечения отделения дипломатии и международного права в Кабульский университет (Афганистан). С 1998 по 2002 гг. был ректором Института международного права и международного бизнеса «Данекер», в 2002 г. становится деканом юридического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, проработав в этой должности до 2005 г. С 2005 г. по настоящее время – в системе государственной службы (в 2005-2007 гг. – заведующий отделом по международным отношениям Центральной избирательной комиссии; с 2007 г. – член Центральной избирательной комиссии).

Есть и страницы жизненного пути Марата Алдангоровича, которые не все знают. В течение двух лет он работал старшим следователем в органах прокуратуры Кокчетавской области. И здесь, на строгой правоохранительной службе ярко проявлялись не только профессионализм и любознательность правоведа, но и тяга к юридическим наукам, в особенности к международному праву.

Трудно переоценить вклад, внесенный профессором Сарсембаевым в развитие отечественной международно-правовой науки, подготовку юристов-международников, дипломатов, прежде всего вследствие создания по его инициативе первой в Казахстане кафедры международного права и первого в стране специализированного международно-правового отделения в составе юридического факультета КазГУ. Кафедра международного права стала не только организационной структурой уникального специализированного учебного процесса – подготовки юристов-международников, но и подлинным центром глубокого исследования

международного права. На заре формирования отечественной школы международного права Марат Алдангорович умел объединять научные силы, поддерживал и поддерживает молодых преподавателей, аспирантов, магистрантов, докторантов, заботясь об усилении научного потенциала казахстанской школы международного права, формировании ее продолжателей.

Сарсембаев М.А. один из первых казахстанцев, защитивших кандидатскую диссертацию по международному праву в Московском государственном институте международных отношений МИД СССР в 1978 г. на тему «Суверенитет и международная правосубъектность союзных республик (критика буржуазных концепций на примере Казахской ССР)». Спустя 16 лет успешно защитил в секторе международного права Института государства и права Российской Академии наук в г. Москве докторскую диссертацию по теме «Вопросы международного права в истории Казахстана и Средней Азии (с XV века по настоящее время)», став первым доктором наук по специальности 12.00.10 – Международное право в Казахстане. Ученое звание профессора Марату Алдангоровичу было присвоено в 1996 году.

Сарсембаев М.А. – автор 650 научных работ – монографий, учебников, учебных пособий, справочных изданий по международному праву, научных статей и докладов, опубликованных на английском, дари, иврите, казахском, корейском, немецком, польском, румынском, русском, турецком, французском и японском языках по зарубежному и международному праву, по вопросам внешней политики и дипломатии, увидевшие свет в Казахстане и за рубежом.

Марат Алдангорович был одним из зачинателей объемной работы по созданию первых отечественных учебников и учебных пособий по международному праву. В 1996 г. впервые в истории независимого Казахстана в издательстве «Жеті жарғы» вышел в свет учебник «Международное право» под авторством профессора Сарсембаева. Он был переиздан в двух томах в 1999 г. (впоследствии переведенной и выпущенной в Анкаре на турецком языке) и в одном томе в 2009 г. в соавторстве. Параллельно в издательстве «Ғылым» в 1996 г. по инициативе и под редакцией Марата Алдангоровича кафедра международного права КазНУ имени аль-Фараби подготовила и выпустила учебник «Международное частное право», который был первым отечественным пособием и выдержал несколько изданий. Марат Алдангорович вы-

ступал с лекциями по международному праву в высших учебных заведениях России (МГИМО), Франции (Университет Ренн-1), США (Университет Вилланова, Университет Висконсин-Мэдисон), Афганистана (Кабульский университет) и других государств.

Сарсембаев М.А. принимал и принимает активное участие во многих международных и отечественных научных мероприятиях (научно-практические и научно-теоретические конференции, круглые столы, съезды, симпозиумы) по вопросам международного права, прав человека, внешней политики и избирательного права. В научных работах М.А. Сарсембаевым проанализированы такие актуальные вопросы современного международного и национально-го права, как деятельность ООН и его органов по правам человека, правовые проблемы интеграционных процессов, происходящих в ЕАЭС, соотношение международного и национального права, разрешение споров в рамках ВТО, рациональное использование и управление трансграничными водными ресурсами в Центральной Азии, совершенствование избирательного права и многие другие. В качестве эксперта участвовал в научной экспертизе проектов международных договоров, заключаемых Казахстаном с иностранными государствами и международными организациями, а также универсальных и региональных соглашений международного характера, участницей которых намеревается стать Республика Казахстан. Неоднократно выезжал за рубеж на научные стажировки по линии программы образовательных грантов Дж. Уильяма Фулбрайта и других программ.

Одним из свидетельств признания высоко-го авторитета Марата Алдангоровича как юриста-международника является тот факт, что он в 2012 г. был избран в состав Комитета ООН по правам человека, который следит за соблюдением Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г. Комитет состоит из восемнадцати экспертов, являющихся гражданами, участвующими в Пакте государств и обладающими высокими нравственными качествами и признанной компетентностью в области прав человека, которые избираются и работают в личном качестве. Комитет рассматривает периодические доклады о мерах, принятых государствами-участниками по претворению в жизнь политических и гражданских прав, и о прогрессе, достигнутом в использовании этих прав. Важно отметить, что эта работа члена Комитета М.А. Сарсембаева впоследствии нашла отраже-

ние в его книге «Хождение в ООН: Комитет по правам человека ООН: ощущения, впечатления, анализ», изданной в 2014 г. Еще важнее то, что самой своей работой в Комитете по правам человека профессор Сарсембаев создавал в международном сообществе высокое позитивное представление об отечественной школе международного права.

Сарсембаев М.А. является членом Совета по правовой политике при Президенте Республики Казахстан, Почетным Президентом Казахской Ассоциации международного права и членом Исполкома Российской Ассоциации международного права, членом редакционных коллегий и советов специализированных юридических научных журналов, издаваемых в республике и за рубежом (Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия юридическая, Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева, Вестник Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова. Серия право, Казахстанский журнал международного права, Московский журнал международного права, Право и государство). На протяжении более десяти лет являлся членом Диссертационных советов КазНУ имени аль-Фараби и Гуманитарного университета имени Д.А. Кунаева. В настоящее время является членом Совета по защите докторских (Ph.D.) диссертаций по юридическим

наукам при ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Под руководством М.А. Сарсембаева защищено около 25 кандидатских диссертаций по специальности «Международное право» и магистрами по международному праву стали более 30 человек.

Его заслуги перед своим отечеством отмечены государственными наградами, памятными медалями и грамотами. Он награжден орденом «Құрмет», медалями «Ерен еңбегі үшін» и «За вклад в создание Евразийского экономического союза», юбилейными медалями по случаю 10-летия столицы, 10, 20 и 25-летия независимости Республики Казахстан, 10 и 20-летия Конституции. Является почетным гражданином городов Хьюстон и Эль-Пасо (США).

Марат Алдангорович пользуется большим уважением среди студентов, магистрантов, докторантов, преподавателей, научного юридического сообщества в Казахстане и за рубежом. Его ученики трудятся не только в высших учебных заведениях и научно-исследовательских учреждениях, но и на практике, прежде всего в системе органов государственной власти Республики Казахстан, в отечественных компаниях, в правовых подразделениях зарубежных юридических лиц.

В день его 70-летия желаем юбиляру доброго здоровья, счастья, успехов, научного долголетия, жизненных сил и энергии в служении на благо нашего Отечества.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Қазіргі кездегі халықаралық қатынастар мәселелері	Раздел 1 Современные проблемы международных отношений
<i>Gubaidullina M., Balaubaeva B., Karimova Sh.</i> Renewable energy and the regional prospect on sustainable development of Central Asia.....	4
<i>Baizakova K., Kukeyeva F., Malbakov D., Irensiz A.</i> Sustainable infrastructure development problems in Central Asia.....	18
<i>Chukubayev E., Savchuk A.</i> Multivectorality of the Central Asian states in the new geopolitical reality	28
<i>Delovarova L.F.</i> Some migration aspects, trends and issues in the North and Central Asia: case of Kazakhstan	37
<i>Әліпбаев А., Бөжеева Б.</i> Халықаралық лаңкестікке қарсы күрестің Германиядағы кейбір астарлары	48
2-бөлім Халықаралық және мемлекетішілік құқық мәселелері	Раздел 2 Вопросы международного и внутригосударственного права
<i>Нысанбекова Л., Сайрамбаева Ж., Тоқтыбеков Т.</i> Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігінің мәнін жана кешенді құқықтық құбылыс ретінде түсінігіне жалпы теориялық көзқарастар.....	58
<i>Sylkina S.</i> The concept of application of european law on the example of practical interaction among the legal systems of the European Union and member states	69
<i>Отарбаева А.</i> Қазақстандағы суррогат ананың құқықтық реттелуі.....	79
3-бөлім Әлемдік экономиканың өзекті мәселелері	Раздел 3 Актуальные проблемы мировой экономики
<i>Оңдаш А.О., Елемесов Р.</i> К вопросу о соотношении природных ресурсов и экономического развития страны	88
<i>Myrzakhmetova A., Balapan A.</i> The problems and prospect of trade economic cooperation between China and Kazakhstan.....	102
<i>Тулейбаева А.</i> Эволюция рынка труда и международная трудовая миграция: теоретический аспект исследований	110
4-бөлім Мәдениет және білім саласындағы әдістемелік мәселелер	Раздел 4 Методологические вопросы в сфере культуры и образования
<i>Ақбаров А.</i> Категория вежливости в аспекте межкультурной коммуникации и коммуникативно-прагматические особенности речевого этикета.....	124
<i>Карипбаева Г.А., Зайсанбаев Т.К.</i> Халықаралық терминдерді қазақ тіліне бейімдеу жолдары.....	132
<i>Досыбаева Г.</i> Эффективные пути достижения максимального успеха в модернизации системы высшего образования в Казахстане.....	142

Мерейтой – Юбилей

Айдарбаев С.Ж., Сайрамбаева Ж.Т.

Халықаралық құқықтың білгірі – Сәрсембаев Марат Алдоңғарұлы 70 жаста 150

Ахметов Е.

Колумб отечественной школы международного права (к юбилею д.ю.н., профессора М.А. Сарсембаева) 152

CONTENTS

Section 1 Contemporary problems of international relations

<i>Gubaidullina M., Balaubaeva B., Karimova Sh.</i> Renewable energy and the regional prospect on sustainable development of Central Asia	4
<i>Baizakova K., Kukeyeva F., Malbakov D., Irensiz A.</i> Sustainable infrastructure development problems in Central Asia.....	18
<i>Chukubayev E., Savchuk A.</i> Multivectorality of the Central Asian states in the new geopolitical reality	28
<i>Delovarova L.F.</i> Some migration aspects, trends and issues in the North and Central Asia: case of Kazakhstan.....	37
<i>Alipbayev A., Byuzheyeva B.</i> Some aspects of fight against the international terrorism in Germany	48

Section 2 Issues of international and domestic law

<i>Nyissanbekova L., Sairambaeva Zh., Toktybekov T.</i> General theoretical views of the understanding of the international legal personality of individuals as a complex phenomenon.....	58
<i>Sylkina S.</i> The concept of application of European law on the example of practical interaction among the legal systems of the European Union and member states	69
<i>Otarbayeva A.</i> The legal regulation of surrogate motherhood in Kazakhstan.....	79

Section 3 Actual problems of the world economy

<i>Ongdash A.O., Elemesov R.</i> To the question of the ratio of natural resources and economic development of the country	88
<i>Myrzakhmetova A.M., Balapan A.</i> The problems and prospect of trade economic cooperation between China and Kazakhstan.....	102
<i>Tuleubaeva A.</i> Evolution of the labor market and international labor migration: the theoretical aspect of research.....	110

Section 4 Methodological issues in the sphere of culture and education

<i>Akbarov A.</i> Category of politeness in the aspect of intercultural communication and communicative and pragmatic features of speech etiquette.....	124
<i>Karipbayeva G.A., Zaisanbaayev T.K.</i> Types of adaptation of international terms in the Kazakh language.....	132
<i>Dossybayeva G.</i> Achievement of the maximum success in modernization of the higher educational system in Kazakhstan.....	142

Anniversary

Айдарбаев С.Ж., Сайрамбаева Ж.Т.

Халықаралық құқықтың білгірі – Сәрсембаев Марат Алдоңғарұлы 70 жаста 150

Ахметов Е.

Колумб отечественной школы международного права (к юбилею д.ю.н., профессора М.А. Сарсембаева) 150